

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

GYILKOS IRODÁK

*A magyar közigazgatás,
a német megszállás és a holokauszt*

Jaffa
Kiadó

Budapest, 2019

© VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT, 2019
© JAFFA KIADÓ
MINDEN JOG FENNTARTVA!

nka

BORÍTÓFOTÓ: CULTIRIS/AKG IMAGES
BORÍTÓTERV: HEGYI PÉTER
FELELŐS SZERKESZTŐ: NEMES KRISZTIÁN
FELELŐS KIADÓ: RADOS RICHÁRD

JAFFA KIADÓ • WWW.JAFFA.HU
ISBN 978-963-475-202-8
ISSN 2559-9666

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	7
1. Előszó	9
2. „Teljesen hétköznapi emberek”. Bürokrácia és modern népiertás	15
3. „Jönnek a sógorok”. Magyarország német megszállása és az arra adott társadalmi válaszok	33
4. „Isten veled, Aladár!” A kollaboráns közigazgatás kiépülése	53
5. „Helyesebb lesz, ha az időjárásról beszélünk”. A magyar kollaboráns kormányzat és a német nyomás	71
6. „Mondjam azt, ha keresik, hogy nincs otthon”. A magyar közigazgatás és a holokauszt	95

7. „Zubbonya alatt talán szív dobog”. A magyar rendvédelmi szervek és a holokauszt	137
8. „Lelkek állnak vizsgálat előtt”. Ítélet és utóélet a népbíróságokon és napjainkban	169
9. Konklúzió	217
Felhasznált levéltári források	227
Bibliográfia	229
Jegyzetek	241
Névmutató	273

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Munkám történészi megállapításaiért ugyan csakis engem terhel a felelősség, ám a *Gyilkos irodák* elkészítéséhez megannyi ember járult hozzá különböző módokon, akik az érdemekben osztoznak.

Kutatásaimnak egy része nem valósulhatott volna meg a helyismerettel rendelkező kollégák segítségével: délvidéki kutatásaimhoz Dévavári Zoltán, kárpátaljai kutatásaimhoz pedig Kosztyó Gyula tanácsai bizonyultak elengedhetetlenek. Richard Pavlovičra a szlovákiai levéltári anyagokkal kapcsolatban támaszkodhattam. Kovács Szabolcs erdélyi kutatásai eredményeinek egy részét osztotta meg velem nagylelkűen, Perczel Olivér pedig a Budapest Főváros Levéltára anyagának áttekintésében volt segítségemre. Jeruzsálemi tartózkodásomkor Bácskai Gábor és Nuszbaum Ágnes vendégszeretetét élveztem. Egyes lengyel szövegek értelmezésében Andrzej Bułeczka nyújtott segítséget. Kutatásaim anyagi háttérének biztosításában korábbi és jelenlegi munkahelyeimre, a Veritas Történetkutató Intézetre és a Milton Friedman Egyetem Magyar Zsidó Történeti Intézetére támaszkodhattam.

Könyvem egyes részeinek átolvasásáért és szakmai megjegyzésekkel való ellátásáért külön köszönettel tartozom több kol-

légámnak. (Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy minden megállapítással egyetértettek volna). Itt kell megemlítenem Ablonczy Balázst, Békés Mártont, Kovács Tamást, Máthé Áront, Nánay Mihályt, Szakály Sándort, Szécsényi Andrást, Ujváry Gábort és Zinner Tibort. Egyéb segítségükért köszönettel tartozom még Christopher Browningnak, Fóris Ákosnak, Gellért Ádámnak és Sebes Gábornak.

Végül, de nem utolsósorban hálás vagyok családomnak és nejemnek, akik nemcsak lelki támaszt, de gyakran valós támogatást is adtak munkám ideje alatt. Az itt megemlített személyek és intézmények nélkül ez a munka nem születhetett volna meg.

1. ELŐSZÓ

A „bürokrácia” elsőre nem hangzik veszélyes dolognak, a „magyar bürokrácia” szókapcsolatról pedig inkább végtelen sorok, be nem tartott nyitvatartási idők, unottan cigarettázó titkárnők és eredménytelen levélváltások jutnak az átlagember eszébe, semmint egy jól olajozott, könyörtelen gépezet, amely 1944-ben mintegy félszáz nap alatt közel félmillió magyar állampolgárt szakított ki otthonából és közösségéből, fosztott meg jogaitól és vagyonától, majd deportált a megszállt Lengyelország területére, hogy ott a nácik gázkamrákba terelve meggyilkolják őket.¹

Bár a magyar bürokrácia mindig is híres volt lassúságáról, maradiságáról és inkompetenciájáról, mégis képesnek mutatkozott rekordidő alatt elvégezni a fenti, magyar állampolgárok ellen elkövetett gigászi méretű tömeggyilkosságot. A magyarországi holokauszt áldozatainak döntő többsége ekkor vesztette életét. A fentieknek már önmagukban rá kellene mutatniuk néhány ellentmondásra, amelyek a magyarországi holokausztal kapcsolatos megannyi homályos kérdést gyarapítják. Mindenekelőtt – ismerve a holokauszt európai történetét, amely 1944 tavaszára-nyarára már szinte egészében véget ért – hogyan élhetett még biztonságban ennyi zsidó az országban ebben

az időszakban? Amennyiben utóbbira azt a választ adják a történészek, hogy Magyarország addigi kormányai minden jogkorlátozás és atrocitás – a zsidótörvények, az 1941-es kárpátok-podolszskiji deportálás és az 1942-es újvidéki vérengzés – ellenére óvták a magyar zsidóság életét, akkor mégis hogyan lehetett rávenni a magyar közigazgatást a zsidók deportálására mindössze pár hónap alatt? Ha a magyar közigazgatás valóban hagyományosan lomha és a legkevésbé sem eredményorientált volt, akkor hogyan teljesíthetett ilyen „kiválóan” – a magyar zsidók és a nem antiszemita keresztény lakosság szempontjából: *borzalmasan* – 1944-ben? És egyáltalán: miért asszisztált a magyar közigazgatás a nácik holokausztra vonatkozó terveéhez? Miért nem tagadták meg az együttműködést, miért nem mondtak le, miért nem szabotáltak? Egyáltalán megtehették volna, vagy az életével játszott, aki ellentmondott a náci követeléseknek?²

Ahhoz képest, hogy a holokauszt hazai történetének legalapvetőbb kérdéseiről van szó, azt tapasztalhatjuk, hogy a témában született eddigi rengeteg munka – Randolph L. Braham 2010-ben kiadott, kétkötetes holokauszt-bibliográfiájában valamivel több mint 5500 tétel szerepel, és ez a szám azóta nagyban nőtt – lényegében alig foglalkozott ezekkel a dilemmákkal.³ Néhány történész feltette a kérdést, vajon mennyire tisztították meg a magyar közigazgatást az ellenállásra hajlamos egyénektől a német megszállást követően, a téma tárgyalása azonban megmaradt az ismeretterjesztő cikkek szintjén.⁴ A dél-magyarországi közigazgatás holokauszt alatti történetét részben feltárta Molnár Judit történész,⁵ és született néhány fontos tanulmány a fejéri,⁶ erdélyi⁷ vagy épp a jászági⁸ magyar közigazgatás holokausztban játszott szerepéről. Itt azonban véget ér a sor. A csendőrség szerepéről megint csak Molnár Judit írt fontos munkákat,⁹ míg a főispánok szerepét Végső István tárgyalta.¹⁰ A magyar

rendőrség holokausztban való szerepéről azonban már egyetlen tudományos igényű munka sem szól, olyan fontos szerepköröket pedig, mint a polgármesterek, a vasutasok vagy az alispánok viselkedése, egyáltalán nem tárgyaltak.

A fenti szerepkörökben szolgáló emberek holokausztban való részessége egytől egyig fontos, ugyanis ők jelentették a magyar államot: egy átlagos magyar lakos vagy egy korabeli zszurnaliszta nem képviselte olyan szinten Magyarországot – illetve autonómiájának maradékát –, mint egy rendőr, egy polgármester vagy egy főispán. A korabeli magyar állam felelőssége a holokausztban pedig egyike a legvitatottabb történelmi-közéleti kérdéseinknek: a különböző álláspontok már rengeteg vitát, cikket, emlékművet és ellenemlékművet, tüntetést és ellentüntetést szültek. Mindezeket nem érdemes ideológiai skatulyákba helyezni vagy szekértábor-logika szerint kezelni: amellet, hogy a magyar állam holokausztban játszott szerepével szemben kritikus szerzők egy része deklaráltan konzervatív nézeteket vall, az sem utolsó szempont, hogy a korabeli magyar állam szerepének megítélésében sajátos ellentmondás tapasztalható.

Ugyanis azok, akik szerint az antiszemitizmus – *horribile dictu népiértő antiszemitizmus*¹¹ – a két háború közötti korszakba vagy a magyar nacionalizmusba volt kódolva, egyfajta meghatározott kényszerpályát is vizionálnak.¹² Sarkosan fogalmazva: amennyiben 1944-ben mindenki antiszemita volt Magyarországon, és a magyar közigazgatás 200 ezer náci vagy náci szimpatizánst takart, akkor semmi vizsgálnivaló nincs a magyar holokauszt történetében. „Az antiszemita magyarok megölték a zsidókat, amint lehetőségük adódott rá” – szólhatna az érvelés. „Voltaképpen nem is tehettek volna mást, mint ahogyan egy ebet sem róhatunk meg azért, ha megeszi a húst, amivel magára hagyták”. Ez az álláspont azonban nem elfogadható. Constantine Fitzgibbon amerikai konzervatív történész az effajta deter-

ministra, előre elrendeltséget feltételező érvelésre jegyezte meg, hogy azt „nem fogadhatja el olyan ember, aki egyben elfogadja a szabad akarat zsidó-keresztény elvét”.¹³

Azok, akik szenvtelen forrásvizsgálatot követően jutnak árnyalt és összetett véleményekre – és esetleg a magyar adminisztrációban dolgozó ellenállók, szabotőrök bátor tevékenységét is bemutatják –, ironikus módon nem a magyar állam szerepének kisebbitését végzik el. Amennyiben ugyanis nem kezeljük a teljes magyar államot annak tisztviselőivel együtt *ab ovo* gyilkos antiszemitaaként, és még azt is tisztázzuk, hogy egyes tisztviselők nagyon is képesek voltak embereket menteni az embertelenség korszakában, azzal rámutatunk az egyik legfontosabb, ám legkevésbé tárgyalt jelenségre: a magyar közigazgatás létező *mozgásterére*. Kutatásom konklúziója, amelyet a továbbiakban kívánok kifejteni, hogy a magyar közigazgatás nagyfokú mozgástérrel rendelkezett a magyarországi holokauszt idején. Ennek oka pedig a német nyomás kicsiny mivolta és a szabotálásért járó komoly retorziók hiánya volt. Ellentétben a közkeletű mítoszokkal, miszerint „nem volt ellenállás”, a magyar közigazgatás néhány tagja igenis bátor helytállást tanúsított zsidó polgártársainak védelmében. Ám ez nem csak azt jelenti, hogy az ellenállás hiányáról szóló, imént idézett mítosz megdőlni látszik, hanem egy elkerülhetetlen konklúzió levonásához is elvezet: mégpedig ahhoz, hogy többet, mégpedig jóval többet is lehetett volna tenni a magyarországi zsidóság megmentéséért. A felelősség nagy része a primer források tükrében a korabeli magyar állam közigazgatását irányító egyének vállán nyugszik.

Kutatásom során igyekeztem nemcsak a száraz közigazgatási dokumentumokat feltárni, hanem a szignók és pecsétek mögött megbújó neveket is. Titkárokat, rendőröket és polgármestereket, magyar embereket: végső soron pedig felelősségük tudatában cselekvő, jót és rosszat megkülönböztetni képes egyéneket.

A személyes döntések mögött álló dilemmákat – moralizálásokat, tanácsstalanságot vagy éppen rosszindulatú elhatározottságot – elsősorban a háború utáni számonkérés iratanyagában ismerheti meg a történész. Ezért a közigazgatási iratokon kívül nagy hangsúlyt fektettem a holokauszttal kapcsolatos népbíró-sági tárgyalások kutatására. Utóbbi iratokat nemcsak Magyarország, hanem külföldön is volt alkalmam kutatni. Könyvem számos ország levéltárainak anyagait idézi, az Egyesült Államoktól kezdve Nagy-Britannián, Németországon, Hollandián és Izraelen keresztül majdnem minden szomszédos orszáig. Ezeknek tükrében merem az olvasó elé tárni tabudöntő tetteleimet. Tisztában vagyok azzal, hogy az előszavamban kifejtettek a jól ismert szekértáborok egyikének sem lesznek szája íze szerint valók. Gyurgyák Jánost idézve „nem kérhetek mást, mint érveim figyelmes és türelmes meghallgatását”.¹⁴

2. „TELJESEN HÉTKÖZNAPI EMBEREK”.

BÜROKRÁCIA ÉS MODERN NÉPIRTÁS

Korunk egyik legolvasottabb történésze, az izraeli Yuval Noah Harari *Sapiens – Az emberiség rövid története* című munkájában lényegre törő megállapítást tesz: „Az ókor óta mindenki tudja, hogy a hivatalnokok és a könyvelők nem emberi módon gondolkodnak”.¹ Mindez nem „életigazságok”, vagy „klisék” ismétlése a részéről: voltaképpen számos neves történész, mint Zygmunt Bauman² vagy Jürgen Kocka³ is megállapította már, hogy a bürokrácia nyelvezete teljességgel eltér az ember természetes gondolkodásától. Az adminisztrátorok ugyanis adatok és számok rendszerező, visszakereshető, matematikai nyelven dolgoznak, amely kevés teret ad a szabad asszociációnak, és lényegében kizárja a holisztikus, azaz a teljes képet figyelembe vevő gondolkodást. Mindez nem a bürokraták hibája: ha nem próbálnák meg számokkal leírni és elkülöníteni egymástól az olyan fogalmakat, mint a „szegénység”, a „boldogság”,

a „család” vagy az „ember”, akkor nem lennének képesek elvégezni az államigazgatásban játszott szerepüket. Donald Bloxham brit történész szerint a holokauszt vonatkozásában a bürokrácia már eleve valamifajta eltávolodást tett lehetővé az áldozatoktól: „A bürokrata egyéni moralitását felülírja az intézmények által alkotott erkölcsiség”.⁴

Kevesen adták azonban a bürokrácia és a népirtás – azaz egy nemzet vagy etnikai csoport elpusztítása⁵ – kapcsolatának olyan mélyreható – és egyben sokat vitatott – elemzését, mint Hannah Arendt az 1961-es izraeli Eichmann-per kapcsán. A cionizmusból, majd a szocializmusból is kiábrándult, német zsidó származású filozófusnő Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer, a magyarországi holokauszt egyik náci adminisztratív felelősenek izraeli bíróság elé állítását és elítélését használta fel a jobb- és baloldali totalitarizmussal való eszmei leszámolásra. Tételeit bizonyítandó könyvében széles felháborodást kiváltva írt arról, hogy szerinte Eichmann voltaképpen csak akarat nélküli báb volt, akit a tömeggyilkos rendszer felhasznált saját céljainak elérésére.⁶ Arendt, mint számos filozófus, aki a politika talajára téved, rosszul választotta meg kísérleti nyulát. Mint azóta arra megannyi történész – köztük David Cesarani⁷ és Yaacov Lozowick⁸ – rámutatott: Eichmann nem egyszerű báb, hanem kivételes képességekkel rendelkező ember volt, egyben meggyőződéses antiszemita, aki valóban a zsidóság kiirtására törekedett.

Ennek ellenére a leírás, amelyet Arendt a diktatúrák által felhasznált bürokratákról (az ő szavaival: az „adminisztratív tömeggyilkosokról”) adott, metszően pontos volt.⁹ Mint írta, „minél nagyobb a közélet bürokratizálódása, annál nagyobb az erőszak vonzereje. Egy teljesen kifejlődött bürokráciában nincs kivel vitatkozni, nincs kinek elmondanunk a sérelmeinket, nincs, akire nyomást lehetne gyakorolni. A bürokrácia olyas-

fajta kormányzási mód, amelyben senkinek sincsen politikai szabadsága vagy cselekvési hatalma; a Senki uralma ugyanis nem uralomnélküliség, és ahol mindenki egyaránt meg van fosztva a hatalomtól, ott zsarnok nélküli zsarnokság van”.¹⁰ Arendt szavai olvasatomban azt jelentik, hogy a felelősséget szétbontó bürokrácia (a „Senki uralma”) továbbra is a felsőbb hatalom céljait teljesíti, amelyhez azonban egy diktatúrában nem vezet feltebbviteli fórum. Gershom Scholem izraeli filozófus Arendtnek írt levelében okkal mondhatta, hogy „ami sért engem állításaidal kapcsolatban, az *nem is igazán a tartalmuk*, hanem a hangvételük”.¹¹ Bár Izrael-kritikus hangneme nem tetszett Scholemnek, azt neki is be kellett látnia, hogy Arendt lényegre törően írta le, hogyan is válhat az egyszerű irodai munka tömeggyilkosságok eszközévé egy totalitárius rendszerben.

Ugyanis – mint arra Abram de Swaan holland holokauszt-kutató rámutatott – ha Arendt helytelenül írta is le Eichmann akarat nélküli bábként, a fenti leírás igenis ráillett a náci diktatúra által felhasznált megannyi német emberre. „Széles körű és erős konszenzus létezik a társadalomtudományok kutatói között azzal kapcsolatban, hogy mely személyiségjegyek különböztetik meg a népirtások elkövetőit más emberi lényektől: semmilyenek” – írja De Swaan a huszadik századi népirtásokat összehasonlítón vizsgáló könyvében.¹² Christopher Browning történész *Átlagemberek* című, lenyűgöző munkájában egy német tartalékos rendőrosztagról számol be, amelynek tagjai fokozatosan váltak hivatásos tömeggyilkosokká a megszállt Lengyelország területén.¹³ Ungváry Krisztián szintúgy érdekfeszítő tanulmányban mutatta be, hogyan válhattak magyar katonák a népirtás közreműködőivé a keleti fronton.¹⁴ Ezeknél radikálisabb munkák is születtek: Daniel Goldhagen politológus például azt bizonygatta, hogy az átlagos német polgárok népirtásra bármikor kész antiszemiták voltak.¹⁵ Az effajta általánosító

ítéletekre itt nem térek ki; megmaradok a magyar közigazgatás 200 ezer alkalmazottjánál – azaz a teljes akkori magyarországi népesség valamivel több mint 1 százalékánál –, akik ténylegesen és bizonyíthatóan részt vettek a holokausztban. Ők voltak a magyarországi holokausztban szerepet játszó magyarok közül a legjobban azonosítható csoport, illetve ők játszottak kulcsszerepet a magyarországi zsidóság deportálásában.

Milyen volt tehát a magyar közigazgatás? A szakmai leírásoknál maradva: Joseph Bensman amerikai szociológus szerint a magyar közigazgatás az ún. *dunai*, avagy *mediterrán* közigazgatásokhoz tartozott, amelyek nem voltak olyan gyorsak és hatékonyak, mint példának okáért a katonás porosz közigazgatás, de ugyanolyan személytelenek és rugalmatlanok voltak alanyaikkal.¹⁶ A mediterrán közigazgatás kevésbé szigorú jellegét erősítette, hogy berkein belül nagyobb szerep jutott a személyes viszonyoknak és a vesztegetéseknek. Ez a viszonylagos lazaság azt is jelentette, hogy a bürokráták, különösen Magyarországon – két amerikai szociológus, David Nachmias és David H. Rosenbloom szavaival – „nem egyszerűen fogaskerekek voltak egy gépezetben”, hanem „képesek voltak társadalmi csoportok tagjaiként reagálni”, mégpedig az adott társadalom jellegzetességeinek megfelelően.¹⁷ Mindezt érdemes összevetni azzal a ténnyel, hogy mérvadó történészek szerint még a náci Németországban is volt önjárásuk a bürokrátáknak.¹⁸ A magyar közigazgatás ugyanakkor – mint látni fogjuk – még a német megszállás alatt sem mutatott fel tisztán totalitárius jellegzetességeket. Amennyiben tehát egy német bürokratának még a náci Berlinben is volt önjárása, akkor még inkább volt autonómiája egy magyar tisztviselőnek Hódmezővásárhelyen, Zilahon vagy Újvidéken.

A szakirodalomnál sokkal érzékletesebben mutatják be a magyar irodauralom lomha, egyéni problémákra érzéketlen

rendszerét a két háború közti időszak egyes jobboldali szerzői. Oláh György falukutató, későbbi szélsőjobboldali újság-szerkesztő *Három millió koldus* című szociográfiájában plasztikus leírást adott a minisztériumokban díszmagyaros ősök portréi alatt üldögélő emberekről, akik az államtitkárra várnak; idővel a „vidéki puskázások” és a „pesti lokálok” világából megjelenik egy uraság, prémkabátja „évszázadokat sejtető hanyagsággal” szétnyitva, sapkája ismeretlen egzotikus madarak tollával ékesítve. Bár a titkár nem ismeri őt, „a minisztérium falai között annyira kiélesedett ösztöne tévedhetetlenül érzé: ezt az embert vissza kell tegezni”. Rögtön udvarias a látogatóval („Méltóztassál parancsolni”), akinek érkezésére hirtelen előkerül maga az államtitkár. Az tegezi („Szervusz, Rudikám”), és rögtön ezüst tárcából kínálja cigarettával. „S ebben a kattanasban is annyi snájdigság van, mint egy huszártiszt összevágott bokájában. A figurák eltűnnek a hivatal mélyén; az ügyes-bajok gondok pedig aznap sem kerülnek elintézésre”.¹⁹ A korabeli közéletéről és ügyintézésről további beszédes című könyvek születtek olyan keresztényszocialista, legitimista vagy népi írók, mint Weis István,²⁰ Milotay István,²¹ Móricz Zsigmond²² vagy Makkai János²³ tollából. Szerintük a *Mai magyar társadalom* élete *Ismeretlen Magyarország* volt az elit számára, akik *Úri murit*, „Szép közélet”-et, *Urambátyám országát* csináltak Magyarországból. A magyar közigazgatásban évtizedeken át dolgozó egyik ismerősöm találóan írta le a gyakorlatot (érzékeltetve egyúttal, hogy a helyzet máig nem sokat változott): „A magyar közigazgatás alulról felfelé rozsdás, felülről lefelé pedig olajozott”. Azaz: egy átlagember számára sokkal nehezebb volt elérni, amit akart, mint egy pozícióban lévő vezetőnek; a szabályok betartása pedig az ember befolyásának mértékétől függött. De a rendvédelmi szervek magatartásával kapcsolatban sem kell feltétlenül a múlt rendszer szocialista propaganda-

munkáit idézni: Wass Albert *Funtineli boszorkány* című trilógiájában akkurátus leírást találunk arról, hogy az átlagos erdélyi emberekkel hogyan kegyetlenkedett a magyar csendőr,²⁴ ahogy hasonló jelenet szerepel Szabó Dezső néves regényében, az *Elsdort faluban* is.²⁵

A gyakorlatban mindez azt jelentette, hogy a nyugati társadalmak közigazgatásával ellentétben a magyar közigazgatásban egyáltalán nem követtek pontos ügyvezetési elveket. Ennek ellenére a szakirodalom korábban azt feltételezte, hogy a magyar közigazgatás is eleve népirtásra nevelt (azaz pusztító antiszemita-nacionalista nézeteket vallott), esetleg „lelkes”, „tűlbuzgó”, avagy „precíz” volt.²⁶ Mindössze néhány frissebb kutatásban vonták le azt az érdekesítő következtetést egyes kutatók – így Rigó Máté,²⁷ Csősz László,²⁸ Czégé Petra²⁹ vagy Végső István³⁰ –, hogy az antiszemita motiváció, bár egyike volt a kollaborációhoz vezető tényezőknek, nem a leghangsúlyosabb szerepet játszotta: az együttműködők sokszor inkább opportunizmusból vagy vak parancsteljesítésből cselekedtek. Mindez illeszkedik Jacques Sémelin francia népirtáskutató általános megállapításához, miszerint a gyűlölet a legritkább motiváló ok a népirtásra.³¹ A korábbi antiszemita törvények hatását már csak azért sem lehet egyedüli kiváltó okként kezelni, mert összehasonlítva más európai országokkal – például Hollandiával, ahol szintúgy magas arányban pusztult el a zsidó lakosság³² –, a magyar közigazgatás kiemelkedően nagy részét cserélték le a német megszállást követően. Ha az antiszemita törvények megléte növelte volna a kollaborációs készséget, nem sok értelme lett volna leváltani az évek során szélsőségesen zsidóellenes hangulatba hozott köztisztviselőket. A közigazgatásban tapasztalt, megszállást követő változások arra mutatnak rá, hogy a kollaboráció többtényezős jelenség volt, amelynek csupán része volt az antiszemitizmus.

A németbarátság, illetve szövjetellenesség, a megfelelni akarás, a bürokratikus mentalitás és a szervilizmus hasonlóan fontos, alkalmanként akár fontosabb tényezők is voltak az együttműködésben. A magyar közigazgatás informális (baráti, családi) kötődésekkel rendelkező, feudális elemeket is tartalmazó rendszere a szolgálalkúság szélsőséges példáit szülte meg. Remekül jellemzi a korabeli, familiarizmussal vegyített szervilis hangulatot az a levél, amelyet Kesserű Lajos ítélőtáblai tanácselnök írt egy a német megszállást követően kinevezett főispánnak. A levél így kezdődött: „Kegyelmes Uram! Kedves Lacikám!”³³ Mindez, ahogyan arra Bibó István is utalt már, a magyar történeti fejlődés következménye is, hiszen a török kor vagy az osztrák uralom idején a lustaság és a belterjesség az ellenállás lehetséges formái voltak.³⁴ Egyes nemzetek jellegének tanulmányozása – azaz a népkarakterológia – a második világháborút követően reakciós tevékenységnek lett bélyegezve,³⁵ dacára annak, hogy a holokauszt szakirodalma a mai napig él olyan fogalmakkal, mint a holland és német „precizitás”, vagy a magyar „barbarizmus”. Ráadásul naiv módon a „magyar kegyetlenkedésről” vagy „precizitásról” szóló történeteket a fajelméleten nevelkedett náci elkövetőktől vette át a szakirodalom, és kritikátlan módon idézte őket.³⁶ Sokkal autentikusabb leírását adta a magyar közigazgatásnak Márai György gyulai jogász kéziratolokauszt-visszaemlékezésében. Szerinte a vidéki gettósítást végző tisztviselők nem voltak sem barbárok, sem náci, sem pedig tűlbuzgók vagy precízek: „Ezt a szégyenletes, embertelen és kínos munkát azzal a hagyományos kötelességtudással és a kapott parancs iránti engedelmisséggel hajtották végre, ami a vármegyei és városi köztisztviselőkre évszázadokon át jellemző volt”.³⁷

Természetesen nem kerülhető meg, hogy kitérjünk arra az elképzelésre, miszerint a magyar közigazgatás csakis a magyarországi zsidótörvények, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia

összeomlása után (egyes szerzőknél: már az előtt) széles körben tapasztalható antiszemitizmus hatására mutatott hajlandóságot a kollaborációra. Példaként szokás idézni erre a kamenyec-podolszkiji 1941-es deportálásokban való német nyomás hiányát – azaz a magyar hatóságok önjáróságát –, az 1942-es délvidéki vérengzést, illetve a zsidótörvények azon tételét, miszerint fajilag a zsidó származású keresztényeket is zsidónak kellett tekinteni. Helyi szinten a korábban Endre László alispán által vezetett Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei közigazgatást szokták példaként bemutatni: e legjobban feltárt múltú vármegye közigazgatásának a német megszállást megelőző antiszemita jogalkotásából egyes történészek szerint leképezhető a teljes országos magyar gyakorlat.³⁸ Az érvelés így szól: mivel a zsidókat már a német megszállás előtt „fajnak” kellett tekinteni, és már volt példa mind fizikai atrocitásra, mind deportálásra, a magyar közigazgatás teljes egészében szélsőségesé vált, és készen állt a holokauszt lebonyolítására. Ez az okfejtés azonban igencsak ingatag. Bár a magyar közigazgatásnak valóban a vallási hovatartozásra való figyelem nélkül fajilag zsidónak kellett tekintenie a zsidó származású magyarokat, mint látni fogjuk, a zsidók összeírásánál helyi szinten igencsak nagy gondot okozott a kérdés, hogy mihez kezdjenek a keresztény zsidókkal. Meggyőződéses fajgyűlölő antiszemiták nemigen dilemmáztak volna effajta ügyekben.³⁹

A többi konkrét példa is hasonlóan bizonytalan. 1941-ben önálló indíttatásra valóban deportálta az idegen állampolgárságú – vagy önhatalmúan annak mondott – zsidókat a magyar állam,⁴⁰ és valószínűnek látszik, hogy egyes vezetők tisztában voltak a deportálások lehetséges halálos kimenetelével is.⁴¹ Azonban ehhez vajmi kevésbé volt szükség a korabeli teljes magyar közigazgatás, vagy akár számottevő részének együttműködésére. Tudunk néhány polgármesterről, akiket Romániában a háború

után a kamenyec-podolszkiji deportálásokban való részvétellel vádoltak,⁴² illetve tudjuk, hogy helyi szinten a rendőrség írta össze a deportálandó zsidókat. Tudjuk azt is, hogy a putnoki főszolgabíró, Mogyoróssy Imre önhatalmúlag megpróbálta kétes állampolgárságúnak minősíteni a putnoki honos zsidókat. A rendőrség és a putnoki főszolgabíró esetét a népirtó, bürokratikus antiszemitizmus példajaként szokta idézni a szakirodalom.⁴³ Az igazság azonban az, hogy Mogyoróssy önkényeskedését a miskolci alispán, Lukács Endre azonnal megkísérelte megakadályozni,⁴⁴ akiket pedig tényleg sikerült deportáltatnia Mogyoróssynak, azokat Batizfalvy Nándor budapesti rendőrkapitány egy kivételével visszahozatta.⁴⁵ Az 1941-es deportálások közigazgatási felelősei (a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság – KEOKH bürokratai) ráadásul lényegében mind mentettek vagy mentesítettek zsidókat a pesti izraelita hitközség neves képviselőivel együttműködve.⁴⁶ A KEOKH vezetői közül Sándor Jenő és Siménfalvy Sándor miniszteri tanácsosok a német megszállást követően is büjtettek zsidókat, illetve maga Siménfalvy sorozatos adminisztratív lépésekkel hosszabbította meg a magyarországi menekültek igazolványait, a fennmaradt iratok szerint egészen 1944 szeptemberéig.⁴⁷ Az 1941-es deportálások tehát nemcsak a népirtásra kész és szélsőségesen antiszemita közigazgatás példáját mutatják, hanem a radikális antiszemitákat kordában tartó adminisztratív fékekét, a zsidókat mentesítő hivatalnokokét, illetve a deportált zsidókat visszahozó rendőrkapitányét is. A deportálások lebonyolítása mögött álló közigazgatási alkalmazottak mentalitását inkább Kátai Miklós KEOKH-alkalmazott foglalta jól össze a hatóság vezetőinek népbírói perében: „Ha többet vagy kevesebbet deportálnak, az is jó lett volna”.⁴⁸

Az újvidéki pogrom során sem a Browning által leírt, radikalizálódott, hidegvérű tömeggyilkossá váló katonák képével talál-

kozunk. Sőt, a legfontosabb tényező – az állam – sem védte meg vagy támogatta a közel 3000 áldozatot szedő „razzia” elkövetőit, hanem felelősségre vonta őket. Az ügyben eljáró hadbíró-ság voltaképpen kimondottan szigorúan ítélkezett a felelősök felett – mint ahogyan azt az ítélekezésről szóló, záró fejezetünkben is látni fogjuk –, és az is sokatmondó, hogy a katonáknak és csendőröknek feletteseik azt hazudták, hogy polgárháborús helyzetbe kerültek. A felelősök bűnlajstromában kiemelt helyen szerepelt a legénység megtévesztése, feltüzelése, illetve „az öldöklési kedv fokozása”, amelyet egy műcsata megrendezésével és alkohol osztogatásával értek el.⁴⁹ Bármilyen antiszemita légkör uralkodott is a tiszti képzőben vagy a csendőrség köreiben, a Browning által bemutatott radikalizálódási folyamat nem állhatott fenn olyan katonák esetében, akiknek műcsatát kellett rendezni ahhoz, hogy ölni kezdjenek. Hasonlóan ellentmondásos, hogy a helyi közigazgatás – a polgármester, illetve a város főispánja – többször is tiltakoztak a gyilkolás ellen, az atrocitásokról szóló egyik legfelháborodottabb jelentést pedig a helyi rendőrség küldte Budapestre.⁵⁰ A helyi rendőrség visszaemlékezések szerint a csendőrség által kiszemelt áldozatokat is mentette; Kosztolányi László rendőr segédfelügyelő szerint rendőrségi járművön szállítottak biztonságba zsidókat és szerbeket.⁵¹ Ha annyi esetben tiltakozott vagy szabotált volna a magyar közigazgatás 1944-ben, mint tette azt 1941-ben és 1942-ben, akár másképp is alakulhatott volna a deportálások története.

Mint utaltunk rá, azon álláspont, amely szerint a nacionalista-antiszemita rendszerek eleve nyitottak a népirtásra, azt feltételezi, hogy nem egyszerűen antiszemitizmus, hanem népirtó antiszemitizmus létezik az országban. A korabeli Magyarországon azonban nem volt mérvadó politikus, aki a zsidóság kiirtását tervezte volna, és a zsidóság fizikai eltávolításának vagy kitelepítésének felvetése is elsősorban a civil szférából és a politikából,

nem pedig az államigazgatásból érkezett.⁵² Azon kevés esetben, amikor a politikum – azaz a törvényhozás – valóban javaslatot tett a zsidók kitelepítésére, a közigazgatás – azaz a végrehajtó hatalom – vetett gátat az ötletnek. Amikor 1942-ben a szegedi közgyűlés megszavazott egy indítványt a magyar zsidóság „új zsidó államba” való kitelepítéséről, a szegedi főispán visszadobta azt, majd újbóli felvetését követően levette a napirendről.⁵³ A zsidók kitelepítésére vonatkozó gondolatok ráadásul nem is jártak kéz a kézben a népirtáshoz való asszisztálással – még akkor sem, ha erre a kitelepítést eredetileg tervező személynek lehetősége adódott. Mérey László, akit a német megszállást követően Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának tettek meg, és aki még 1944 májusában is a zsidók kitelepítésének későbbi lehetőségeiről írt levelet, számos ponton ellenállt a kollaboráns belügy követeléseinek, és maga is zsidókat bújtatott.⁵⁴

Mérey szűkebb hatókörzete, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye is fontos elemzésünk szempontjából. A német megszállást követően kiemelkedően negatív szerephez jutó Endre László ugyanis korábban Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja volt, és ténykedése folytán az ország legnagyobb vármegyéje az antiszemita jogalkotás központjává vált. Mint azt korábban említettem, ebből a tényből egyes történészek azt a konklúziót vonták le, hogy a helyi szintű antiszemita jogalkotás az egész országban úgy nézhetett ki, mint Endre László „birodalmában”.⁵⁵ Az, hogy egyes kutatások Endre László személyes iratainak vizsgálatát követően látleletet állítanak fel az egész ország közigazgatásáról, már önmagában is módszertani problémákat vet fel, amelyekre most nem térek ki. Elegendő annyit megállapítani, hogy amennyiben igaz az a tétel, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Magyarország orvosi lova volt a holokausztban való együttműködés terén, akkor azt kéne látnunk, hogy a legszélsőségesebb antiszemitáknak és legmeggyőződéseesebb náci-

barátoknak itt kellett volna kifejtetniük működésüket a német megszállás során. Ezzel szemben azt láthatjuk, hogy az ország egyetlen (!) olyan főispánja, akinek náciellenes tevékenységéről egészen a berlini német külügyminisztériumig eljutottak jelentések, a vármegye főispánja, Mérey volt.⁵⁶ Ezenfelül Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében tagadta meg a gettósítási rendeletet a legtöbb város vagy község: nevezetesen Békásmegyer-Csillaghegy, Csepel, Kecskemét, Pestszenterzsébet, Rákospalota, Sashalom, Rákosszentmihály, Soroksár, Újkécsa, Újpest, Kispest, Vác és Szentendre.⁵⁷ (A kritérium a 10 ezer főnél nagyobb lakosság volt). Ezeknek száma kiemelkedő, tekintve, hogy országos szinten is csak alig néhány egyéb példát ismerünk.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye holokauszt alatti működésének behatóbb tanulmányozása fényt derít a magyar közigazgatást befolyásoló egyéb tényezőkre is. De még a száraz közigazgatási iratok kutatása sem feltétlenül ad valós képet Endre egykori vármegyéjének működéséről. Molnár József kisésti polgármesterről például nem sokat tudnánk meg, ha csak a kisésti városi képviselőtestület 1944. június 22-i jegyzőkönyvét vizsgálánk meg, amelyben Molnár úgy beszél a díszpolgárságra felterjesztett Endréről, mint „Istentől kiválasztott s elküldetett férfiúról”. Molnár népbíróági peréből – amelyben a korabeli kisésti városvezetés számos alkalmazottja tanúskodott – bepillantást nyerhetünk a korabeli közigazgatást valóban befolyásoló tényezőkbe. Molnár a legkevésbé sem volt a szélsőjobb oldali irányzat híve, 1921-ben még kommunista szimpátiái miatt indítottak ellene eljárást. Kollégái sokkal inkább „gerinctelen, meggyőződés nélküli” embernek írták le, aki „nézeteit a mindenkorai politikai széljárásnak megfelelően változtatta”, „minden rendszert kiszolgált”. Azaz, mint tömören mondták: „ún. jó tisztviselő volt”. Emberség azonban igenis volt benne, ugyanis a zárt gettó felállítását szabotálta, és mindössze bizo-

nyos utcákban volt hajlandó összeköltöztetni a zsidó lakosságot, részben a keresztényekkel vegyesen. Ezzel éppen a gettó lényegét – azaz a zsidók mozgásának korlátozását és a nem zsidó lakosságtól való teljes elválasztását – akadályozta meg. Alkalmazottai úgy emlékeztek, és maga is azt vallotta, hogy Endre díszpolgárrá választását „fölső utasításra kellett megtennie”, és az is jellemző, hogy míg a gettó szabotálásáért nem fenyegették meg kirúgással, addig Endre kitüntetésének halogatásakor „szabotázst” emlegettek, és állásvesztéssel riogatták. A fenyegetőzés és utasíttatás ráadásul Géczi András közjegyzőtől érkezett, aki rangban ugyan bőven Molnár alatt állt, ám „Endre László legszűkebb környezetéhez” tartozott. Molnár az incidens kapcsán „Endre-terrortól” beszélt.⁵⁸

Hasonló dolgokról számolt be Hess Pál, Újpest polgármestere. Hess volt kollégái „gerinctelen, akarat nélküli”, „puha”, „jóindulatú, de könnyen befolyásolható”, „paragrafusokhoz ragaszkodó, szorgalmas tisztviselőként” írták le, „minden nagyobb vezetői talentum nélkül”. Mások fáradt, nyugdíjazását váró embernek tartották, aki az irányítást „kezeiből kiengette”, és „az utolsó időkben tényleg siralmas állapotban volt”. Munkásságának felületes vizsgálata ismét félrevezető lenne: Hess már a német megszállás előtt is rendeletben korlátozta a zsidók által vásárolható tej mennyiségét, és saját hatáskörében beszédte egyes zsidók telefonját. Polgármesterként tehát könnyű lenne őt megtenni az antiszemita közigazgatás egyik mintapéldájának. Népbíróági pere azonban ismét személyes kapcsolatok és hatalmi körök közrejátszásáról tanúskodik. A tanúk szerint alacsonyabb beosztású munkatársai gyakorta közölték vele utasításait, mint Endre László akaratát. Így volt lehetséges, hogy Bakó Oszkár, aki mindössze városházi tanácsnok volt, rendeleteket adott ki, lakásügyi hivatalnokokat utasított a gettósítással kapcsolatban, ráadásul mindezt szóban, alkalman-

ként telefonon tette. Bakó nemegyszer rendeleteket is lediktált Hessnek, Endre Lászlóra hivatkozva – ilyen volt például a tejrendelet, illetve a telefonok elvételére való utasítás is –, vagy éppen felülírta Hess intézkedéseit. Erdélyi László városi jegyző vallomása szerint Hess „szó nélkül tűrte, hogy a reggel 9 órakor kiadott rendeletet 11 órakor, majd újból 4 órakor az előző rendeletekkel teljesen ellentétes értelemben megváltoztassák”. Ugyanakkor, ha nagyon akarta, jogköréből fakadóan Hess engedményeket is tudott elérni: példának okáért a városon kívüli területől a városon belüldre változtatta a gettó helyszínét, és moratóriumot eszközölt ki a zsidóságnak a kiköltözésre. A helyi zsidó tanács elnökének, Székely Györgynek azonban azt állította, hogy „a Bakó-féle intézkedésekkel” szemben „tehetetlen, mert Bakó azt mondotta neki, hogy a Belügyminisztérium őt bízta meg közvetlenül a zsidó-ügyek intézésével”. Igaz, ennek bizonyítására Bakónak nem volt irata, és Hess sem állította, hogy látott volna ilyet.⁵⁹

Hessen azonban nem csak a tanácsnok, de a csendőrség is „átsétált”. A deportálás előtt egy csendőr százados kocsikat akart igénybe venni az öreg zsidók elszállítására, mire Hess közölte, hogy a deportáláshoz „hatósági segédletet” nem adhat. A csendőr erre azt felelte, hogy „ő ilyet nem is kért, el van látva megfelelő utasításokkal”. Hessnek ugyan nem volt jogköre a csendőrség utasítására, ám a tény, hogy egy csendőr ilyen szinten semmibe vehette az Endre által nem támogatott polgármestert, jelzésértékű.⁶⁰ Ugyanakkor hiába volt jogköre Bakó felett – mint ahogyan arra a népbíróság is rámutatott ítéletében, elmarasztalva Hesst hatalma ki nem használásáért –, az egyéniség és a személyi kapcsolatok ismét felülírták a hivatalosan fennálló erőviszonyokat.⁶¹ Mint Hess egyik volt kollégája megállapította: „még egy erősebb egyéniség sem tudott volna vitéz Endre László terrorisztikus fellépése ellen cselekedni”, nemhogy Hess.⁶² Még

magának Mérey Lászlónak is meg kellett küzdenie Endre rokonaival és embereivel a vármegye vezetésében. Váradi József árvaszéki elnök példának okáért Endre sógora volt, és rendszeresen jelentett Méreyről az államtitkárnak. Mérey el is mondta népbírósági tárgyalásán, hogy „a vármegyei tisztikar legnagyobb részét Endre Lászlóhoz rokonsági, pajtásági és hatalmi-érdekszálak fűzték”, ezért főispánná válását követően módszeresen ki kellett rúgnia Endre embereit a vármegyeházáról.⁶³ Ugyanerről a kliensi rendszerről számolt be Mérey elődje, a megszállást követően lemondó, és korábban Endre zsidóellenes intézkedéseit akadályozni próbáló Viczián István főispán emlékiratában.⁶⁴

A fentiek arra mutatnak rá, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye tisztviselői nem csupán a korábbi antiszemita közigazgatási gyakorlat miatt működtek együtt a holokausztban, hanem a belügy – Endre – nyomása és személyi gyengeségük, szervilizmusuk okán is. Arról nem is beszélve, hogy a korábbi, antiszemita közigazgatási gyakorlatot – azaz Endre alispáni kampányát a helyi zsidóság ellen – feljebből, minisztériumi szinten többször megakadályozták, amiképpen Hess tejrendeletét is visszavonatták vele.⁶⁵ A mindent eluraló zsidóellenes közigazgatási gyakorlat tétele tehát nem állja meg a helyét. Aki azonban elégedetten konstatálná, hogy „lám, a magyar közigazgatás mégsem gyakorolt népirtó antiszemitizmust”, annak is meg kell birkóznia néhány kellemetlen következtetéssel. A fentiek ugyanis számos új információt osztanak meg a magyar közigazgatás mozgásteréről, a német nyomás hiányáról és a kollaboráns magyar állam vagy a németek részéről érkező esetleges retorzió hiányáról. Először is, mint láttuk, minden személyi nyomás dacára ellent lehetett mondani Endre követeléseinek. Másodszor, a fenti követelések egyértelműen Endrétől – a kollaboráns magyar Belügyminisztérium részéről – érkeztek; nem pedig a német megszállók részéről. Harmadszor, sem a Belügyminisz-

térium, sem a németek felől nem érkezett retorzió a gettósítás szabotálásáért vagy enyhítéséért, sem Molnár, sem Hess polgármester esetében, pedig mind Kispesten, mind Újpesten működött Gestapo-kirendeltség.⁶⁶ Mint láttuk, Molnárt egyedül azért fenyegették meg, mert nem akarta kinevezni Endrét települése díszpolgárának. Szentendre polgármestere, Pető János hasonlóképpen nem kapott büntetést azért, mert településén nyílt gettót hozott létre – azaz olyan gettót, amelyet nem zártak le, és ahonnan a visszaemlékezők szerint „egészen az utolsó napig ki lehetett járni”. Endre ugyan telefonon kirúgással fenyegette Petőt, amikor az nem volt hajlandó gettót létesíteni, ám miután tessék-lássék módon mégis teljesítette az utasítást, az ügy elhalt.⁶⁷

A bevezetőben felmerülő kérdéseket összefoglalva tehát a következőket állapíthatjuk meg: a magyarországi holokauszt egyik domináns történetírói narratívája szerint a magyar közigazgatás gyilkos antiszemita világnézete okán asszisztált kiemelkedő mértékben a zsidóság deportálásához. A kiemelt példák és a primer források vizsgálata azonban azt mutatja, hogy ez az állítás elhamarkodottnak látszik, ugyanis a kollaboráció valójában többtényezős jelenség volt. A magyar közigazgatást ráadásul számos olyan tényező jellemezte, amelyeket ez idáig a szakirodalom nem vett figyelembe (lomhaság, pontatlanság stb.). Okkal merül fel tehát a kérdés, hogy miként lehetett ilyen szigorúan és jól szervezetten lebonyolítani a magyarországi deportálásokat? Hogyan végezhetett ilyen „jó” munkát a magyar közigazgatás? És főleg: *miért*? Milyen megfontolásból működtek együtt a bürokrata a német megszálló erőkkkel és az általuk felállított bábkormányval? Mekkora mozgástérrel rendelkezett a magyar közigazgatás a német megszállás alatt? A fentieket pedig ki kell egészíteni azon kérdésekkel, hogy mennyire *érzékeltette* a magyar közigazgatás totálisnak a német megszállást? Milyen mértékben *fogta fel* saját mozgásterét az átlagos magyar

bürokrata? Milyen büntetés járt a szabotálásért, vagy milyen büntetéstől *félhetett* a szabotálást fontolgató egyén?

A továbbiakban az ország német megszállásának leírásával és a magyar társadalom, a magyar közigazgatás és rendvédelmi szervek arra adott reakcióinak tárgyalásával folytatom munkámat. Ezt követi a kollaboráns közigazgatás kiépülésének, illetve a korábbi – németeknek és a kollaboráns kormánynak meg nem felelő – közszolgák eltávolításának bemutatása. A holokauszt kivitelezésével szemben a közigazgatásban – ha kismértékben is, de – ellenállás alakult ki. Az ellenállók, lemondók, szabotálók lehetőségeit és történetét külön fejezet tárgyalja. A rendvédelmi szervek – rendőrség, csendőrség – holokausztra adott válaszait, azokban való részvételét szintűgy külön fejezetben ismertetem. A háború utáni felelősségre vonás és a morális ítéletek lehetőségeinek bemutatását követően végül a magyar közigazgatás holokausztban való részességének utóéletéről is szólok.

3. „JÖNNEK A SÓGOROK”.

MAGYARORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSA ÉS AZ ARRA ADOTT TÁRSADALMI VÁLASZOK

Nem különösebben meglepő, hogy az utókor történészi és közéleti vitái nem tudtak dűlőre jutni Magyarország német megszállásának „megszállás” jellegével kapcsolatban. Rajniss Ferenc szélsőjobboldali politikusnak bizonyosan igaza volt, amikor naplójában azt jegyezte föl 1944. március 19-ének esős vasárnapjáról, hogy „köteteket lehetne írni ennek az egyetlen napnak a történetéről”.¹ Dacára a 120 ezer német katona látványos bevonulásának, már aznap viták kezdődtek róla, mi is történt tulajdonképpen; mégpedig nemcsak magyar, de német állami részről is. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, akit a németek rövidesen koncentrációs táborba hurcoltak, az utolsó Kállay Miklós-féle koronatanácsoson úgy vélte, hogy „a Gestapo az ország szuverenitását semmibe [veszi]”.² Széles körű ellenállás hiányában maguk a németek már huszadikán csapatkivonásokat terveztek, ami miatt Edmund Veessenmayer meghatalmazott

német birodalmi küldöttnek kellett tiltakoznia: mint mondta, a megszállás egyáltalán nem volt „blöff”.³

Magyarországon a háborús naplónak és levelezéseknek nincs olyan több ezer tételre rúgó, átfogó gyűjteménye, mint például Hollandiában,⁴ ennek ellenére számos publikált visszaemlékezés és memoár segíthet tájékozódni abban a kérdésben, vajon mennyire volt látványos a német jelenlét az ország megszállását követően, illetve mennyiben demonstrálta ez a szemlélő számára, hogy fontos változás állt be az ország életében. Bizonyosan voltak olyanok, akik nem vettek észre komoly változást a hétköznapiakban, mint az a névtelen munkás, aki a következőket írta: „Arra emlékszem, hogy a német megszállás előtt is voltak itt német tisztok”.⁵ A többség azonban *konstatálta*, hogy megszállás történt.

Egy marosvásárhelyi zsidó hölgy visszaemlékezése szerint „egy fia német katonát nem láttak”.⁶ Az ilyen családi anekdotákat azonban kritikával kell kezelnünk: tényszerűen tudni ugyanis, hogy a Gestapónak aktív kirendeltsége volt Marosvásárhelyen, így a német jelenlét a városban kiemelkedően nagy volt.⁷ Számos ehhez hasonló anekdota erősíti azt a narratívát, hogy az ország élete általánosan érintetlen, nyugodt maradt a megszállást követően. Még a szakirodalomban is elterjedt az a tévképzet, hogy a mozik, kávéházak nyitva maradtak, és a tömegközlekedés is zavartalanul működött.⁸ Ezzel szemben az igazság az, hogy a mozikat és a színházakat még a Kállay-féle belügy egyik utolsó utasítására bezárták, a március 15-ei és a Kossuth Lajos halálának 50. évfordulójára (március 20.) tervezett rendezvények pedig elmaradtak (külön tilos volt említést tenni Kossuth Lajos nevéről).⁹ Pedig Kossuth emlékére nagyszabású rendezvényeket terveztek, Horthy Miklós kormányzónak például honvéd díszszázalój kíséretében kellett volna koszorúznia a Parlament előtt.¹⁰ Természetesen erre a rendezvényre sem került sor, aho-

gyan Kállay tervezett nagy beszédét sem mondta el, amelyben kinyilvánította volna Magyarország függetlenségét minden más hatalommal, így Németországgal szemben.¹¹ Hasonlóan zárva tartottak a szórakozóhelyek és a mulatók, elmaradtak a gyűlések és a sportesemények. A „kisebb jelentőségű, a közönség részéről nagyobb érdeklődést nem keltő sporteseményeket” ugyan március 24-étől újra engedélyezték (például egy szlovák–magyar kosárlabda-mérkőzést), ám a mulatók és színházak meghatározatlan ideig továbbra is zárva tartottak, és a megszállás napján bevezetett gyülekezési tilalom április 13-áig fennállt.¹² Ezek mellett Budapesten számos helyen megkezdődött a zsidók *ad hoc* jellegű letartóztatása, leráncigálása a megállított villamosról, mégpedig a magyar rendőrség együttműködésével. A villamosokon rendszeresen találkozni lehetett német katonákkal.¹³ A budapesti rendőrök már március 21-én parancsot kaptak, hogy „a zsidók menekülésszerű távozásának megakadályozása” céljából a pályaudvarokon teljesítsenek szolgálatot. Ezek mellett magyar rendőrök őrizték a megszállás másnapjától fogva a Rökk Szilárd utcai rabbiképzőben kialakított toloncházatot. A zsidók menekülésének megakadályozásáról szóló parancs még április 6-án is fennállt.¹⁴

Következésképp a lakosság jelentős részének – elsősorban a zsidóságnak – érzékelnie kellett a beállt változást. Az „újpesti Anne Frank”, Pesti Éva feljegyezte naplójába, hogy „motorbiciklis németek járkálnak az utcán, a Csokonai utcában végig állnak a tankok”.¹⁵ Rózsa Éva hasonlóan úgy emlékezett vissza, hogy „mindenhol németek voltak” a városban.¹⁶ Ám nem csupán e két fiatal zsidó kislány emlékezete nagyította fel a németek látható jelenlétét. A felnőtt Dévényi Sándorné is úgy látta, hogy „mindenütt német katonaság cirkál”.¹⁷ Csak kisebb helységeken érzékelhették passzívnak a megszállást, mint az az enyingi zsidó visszaemlékező, aki szerint március 21-én a németek egy-

szerűen átvonultak a falun.¹⁸ Az ungvári Wolf (Drori) Sarolta és a miskolci Paszternák Sándor emlékei már jellemzőbbek voltak. Wolf így emlékezett vissza: „Bejöttek a németek. Szörnyű káosz a városban. A németek megszállták a szállodákat, és kezdték a zsarolást. Először autókkal szedték össze a kommunistákat, utána a zsidókra került sor”.¹⁹ Paszternák pedig egy olyan dolgot emelt ki, amely lényegében minden visszaemlékezésben megtalálható: a német tankok dübörgő hangját. „Épületeket megremegtető robajjal futottak be a német végeláthatatlan tank- és ágyúoszlopok. Pest felől jöttek, meg Szlovákia felől, hihetetlenül hosszú, végnélküli sorokban”.²⁰

Természetesen a nem zsidó lakosság is érzékelte a német megszállást, és annak a magyar szuverenitást sértő jellegét. Zichy Lodomér gróf emlékiratai szerint kora reggel az utcára lépve „megrettentve vettem észre a felém tartó német tankok hosszú, kígyózó sorát”, hozzátéve, hogy a német katonák „lélegzetelállító” látványt nyújtottak.²¹ Tóth Gyula miskolci katonára hasonlóan mély benyomást tett a megszállás: „Végeláthatatlan” német tömegek érkeztek a városba, „erőteljes német vezényszavak nyomják el az utcákon, tereken újságot árusítók hangját”.²² Összevetve a szintűgy miskolci Paszternák fent idézett soraival, érdekes, hogy egy fegyveres magyar katona és egy zsidó polgár mennyire hasonlóan megrettent a német katonai hatalom demonstrálásától. Ugyanerről Shvoy Kálmán szegedi politikus így írt március 19-én: „Jönnek a sógorok [...] Petőfi sugárút, német csapatok [...], tank, utána zászlóalj, motorizált, gépkocsizó gyalogság”.²³ Hasonlóan szemléletes egy ismeretlen nevű, katolikus családból származó magyar kislány naplója, aki egy gyermek egyszerű látásmódjával jegyezte fel gondolatait március 21-én: „Szegény Horthyval elbánt Hitler alaposan [...] Elfoglalták az országot. Szerintem ez rettenetes pimaszság”. Április elején pedig utalt a város megváltozott látképére is: „Valahogy

Pest egészen megváltozott, mintha nem is az lett volna, ami pár hónappal ezelőtt. Az utcákon a rengeteg ember, azok a furcsa sárga csillagok, a rengeteg német katona, a sok tank, dübörgő ágyúk”.²⁴

Mindezek a visszaemlékezések azt támasztják alá, hogy a német megszállás a *közfelfogás* része volt, és tudatosult az átlagemberek fejében. Hogy ebből ki milyen konklúziót vont le, az más kérdés. Az is lehet, hogy Eichmann gyakorta idézett emlékiratainak is volt valóságalapja, miszerint a lakosság egy része üdvözölte a bevonuló csapatokat.²⁵ Hans Bobermin SS-Obersturmbannführer is arról vallott Nürnbergben, hogy „személyesen nagyon jó fogadtatásban volt részem, amikor [Magyarországra] mentem”, és szerinte „a magyar lakosság [...] azt akarta, hogy [a németek] maradjanak ott”. Csakhogy leegyszerűsítő vallomásában tesz egy árulkodó megjegyzést is: „Nem is igazán tudom, hogy megszállásnak lehet-e ezt nevezni”.²⁶ Tekintve a német emlékezések utólagos, önigazoló jellegét, elgondolkodtató, hogy a közkézen forgó szakirodalom lényegében csak ezekből idéz.

Fontos látni ugyanis, hogy az egykorú, belső német források egyáltalán nem így látták a helyzetet, és a virágokat dobáló magyar lakosság képe helyett egészen másról írtak. Maximilian von Weichs német vezértábornagy azt jegyezte fel, hogy „a lakosság nagy általánosságban közömbös”,²⁷ a szegedi Gestapo pedig arról jelentett áprilisban, hogy „a lakosság kezdetben idegenkedett a német hatóságoktól”.²⁸ Veessenmayer maga is bevallotta Jaross Andor belügyminiszternek, hogy „magyar embert, azt hiszem, nem érinthet kellemesen, hogy Magyarországot német csapatok szállták meg”.²⁹ Veessenmayer ezzel már csak azért is tisztában lehetett, mert Hóman Bálint egy neki címzett magánlevelében leírta, hogy „a közvélemény általában a legnagyobb megdöbbenéssel, fájdalommal s egy része felhá-

borodással, más része szégyenkezéssel értesült a »szövetséges« haderő bevonulásáról, a megszállás tényéről s a német közegek önhatalmú intézkedéseiről”.³⁰ Utóbbival valószínűleg a német hadsereg rekvirálásaira utalhatott, ugyanis az Alföldön már tavasszal arról szóltak magyar közigazgatási jelentések, hogy a terménylefoglalások miatt „a magyar lakosság és a német megszállók közötti ellentétek állandóan erősödnek”.³¹ De nem csupán ez volt az egyetlen egykorú, belső magyar forrás a lakosság hangulatáról. Ugocsa vármegye augusztusi közgyűlésén is szó esett a tömegek „nagyon erős” németellenességéről.³² Egyes vidéki lapok még nyilvánosan is meg merték fogalmazni, hogy „mindmáig tart az a hullámverés, amelyet március 19-ike indított el”, és „a többség aggódva nézi, ami március 19-ike után történik”.³³

Kétségkívül leegyszerűsítők ugyanakkor a korábbi magyar elit köréből származó olyan visszaemlékezések, amelyek a lakosság ellenséges érzelmeiről számolnak be. Ilyen Edelsheim-Gyulai Ilona, Horthy István özvegyen maradt feleségének memoárja is, amely arról ír, hogy „a náci azt hitték, ujjongva várja őket az ország. Ebben csalódtak, a nép nem integetett, nem üdvözölte őket. Nekem többen mondták, hogy ezen a napon inkább megbotránkozást és ellenszenvet lehetett kiolvasni az emberek viselkedéséből”.³⁴ Ilyen állításokat tett Kállay emlékirata is.³⁵ Ezzel szemben az ünneplő sokaságok jelenlétét számos zsidó szemlélő leírta Budapesten, Kassán, Nagyváradon és Győrött is.³⁶ De nem is kellett zsidónak lenni ahhoz, hogy valaki meglássa a németek iránti támogatás valós jelenlétét: Lieszkovszky Pál alezredes, a vezérkari főnök segédtisztje emlékiratában leírta, hogy a megszállást követően „az ország tekintélyes része németbarát maradt, és nem állt a józan ész oldalán”.³⁷

Egyes emlékezők tehát váltig állítják, hogy nem volt támogatás a németek irányába, mások pedig, hogy igen. Mi lehet

az eltérés oka? Az egyik közkeletű elképzelés szerint egyedül a magyarországi németek örültek a megszállásnak. És nemcsak a későbbi, erősen németellenes szocialista propaganda erőltette, hogy a tüntetők mind német származásúak vagy svábok lettek volna: egy kőszegi katolikus templom *historia domus*ába is feljegyezték, hogy a helyi német fiatalok ünnepeltek az utcán: „Egyszerre megmozdul bennük a német vér, tüntetni akarnak vele”.³⁸ Ezért érdemes végigtekinteni azokon a forrásokon, amelyek a sváb lakosság – főleg a német hadseregbe való erőszakos sorozás miatti – ellenérzéseiről számolnak be. Egy júniusi minisztertanácson elhangzott, hogy a baranyai, tolnai sváboknak nagyon rossz a hangulata a sorozás miatt,³⁹ míg Kecskeméten egy 150 fős német tömeg tiltakozott a sorozások ellen, s a tüntetést végül német különleges rendőrök oszlatták fel.⁴⁰ Az eleki és paksi svábokról azt jelentették, hogy „nagyon elkeseredettek”,⁴¹ egy májusi német jelentés pedig a következőket írta az erdélyi svábokról: „A harmadik SS-sorozást Marosvásárhely környékén különösen vegyes érzelmekkel fogadja a falvak német származású lakossága”, amely „nem különösebben szilárd német tudatában”.⁴² Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a deklaráltan nácibarát népi német szervezetek – mint a Volksbund – ne vettek volna részt a megszállás folyamatában és a holokausztban. Ám az ünneplő emberek létét kollektíven a népi németek számlájára író tétel bizonyosan nem állja meg a helyét.

Az ünneplők léte és nemléte közötti véleménybeli eltérés oka sokkal inkább keresendő abban, hogy a náciellenes körök nem érezték „nyeregben” magukat a megszállást követően, a németbarát emberek azonban igen, s így a kisebbség hangja sokkal jobban hallatszott. Ezt erősíthette az a tény, hogy a budapesti rádió nem sokkal a megszállást követően felszólította a lakosságot, hogy „legyenek barátságosak a német csapatokhoz. Minden-

kit, aki ellenségesen viseltetik a jelenlegi német tevékenységgel szemben, könyörtelenül kiírtanak”.⁴³ Leitner Sándor, a nagyváradi ortodox hitközség elnöke okkal jegyezhet fel naplójába: egyedül azok érezhették úgy, hogy „végül is beköszöntött rendszerük diadala”, akik március 20-án nyitott ablaknál bömböltették a nyilas indulókat.⁴⁴ Szűkebb kutatási témánk, a holokausztt szempontjából azonban már az is elég volt, hogy a többség azt érezhette: a szélsőséges, radikálisan nácibarát elemek ideje jött el. R. Vozáry Aladár kárpátaljai magyar lapszerkesztő, akinek felesége zsidó volt, ezt úgy fogalmazta meg naplójában, hogy „akik március 18-án még hajlongtak előttem, [ma már] nem akarnak észrevenni”.⁴⁵ Egyébiránt a német hatóságok is tisztában lehettek azzal a ténnyel, hogy a többség szemében nem lehetnek szimpatikusak, a megszálló tankokról ugyanis röpiratokat dobáltak „a magyarokhoz”, miszerint „bajtársként” jöttek, a zsidók ellen.⁴⁶ Eközben az olyan patrióta – és nem mellesleg antiszemita – ifjúsági szervezetek, mint a Turul, egészen másfajta röpiratokat gyártottak: a végül elkobzott szórólapokon az szerepelt, hogy „nem tűrjük a német megszállást!”⁴⁷

Felmerül a kérdés, hogy vajon hogyan élte meg a német megszállást a magyar állam képviselői: az ország vezetői, a katonák és a közigazgatás? Az ország vezetésére a negyedik fejezetben térünk ki. A magyar katonák szerepe ugyanakkor jóval szemléletesebb, hiszen elsősorban a honvédség feladata lett volna szembeszállni a német megszállókkal. Ennek ellenére a szakirodalom keveset foglalkozott ezzel a kérdéssel, és javarészt kritikátlanul átvette a német álláspontot: a német megszállásról elérhető egyetlen (!) munka Veessenmayer megszállás előtti sorait idézi, miszerint „a magyar katonák még parancsra sem fordítanak a németek ellen a fegyvert”.⁴⁸ Dacára a közkeletű nézetnek, hogy a magyar hadsereg sehol nem kísérelte meg az ellenállást, az igazság az, hogy számos helyen kialakult spontán ellenállás,

amely alkalmanként halálos áldozatokat is követelt. Ez természetesen nem összevethető más nemzetek – mint például a lengyelek vagy a hollandok – háborús ellenállásával, ám igazságtalan lenne elhallgatni ennek példáit. Ráadásul, ha csak a német narratívánál maradunk: Hitler hadműveleti parancsa az volt, hogy „minden ellenállást kíméletlenül le kell törni”, az ellenálló vezetőket agyon kell lőni, sőt még a magyar tisztek koncentrációs táborokba való deportálása is felmerült; azaz a Führer a legkevésbé sem kezelte olyan németbarátnak a magyar katonaságot, mint követe.⁴⁹ A Wehrmacht hadműveleti naplójában is szerepelnek bejegyzések a magyar ellenállásról: az újvidéki helyőrség például tüzet nyitott a német csapatokra.⁵⁰ A félórás tűzharcban állítólag 28 német és egy magyar honvéd – a szakaszvezető parancsnok – esett el.⁵¹

Noha az újvidéki ellenállás volt a legnagyobb kísérlet a németek feltartóztatására, közel sem volt az egyetlen: hasonló incidensek történtek Sopronban, Győrött, Székesfehérváron és a budaörsi repülőtéren is.⁵² A pápai repülőtéren szintűgy lövöldözés alakult ki, és a magyar őrség egy időre megakadályozta, hogy a németek elfoglalják a repülőteret.⁵³ A budai várban lövöldözés nélkül ért el sikereket a várőrség. Bangha Ernő őrnagy, a Vár védőkörlet-parancsnoka – és egyben apai nagyapám unokatestvére – emlékiratában feljegyezte, hogy a Szent György térre érkező német egységeket „tüzelésre kész fegyverekkel” elfogták, illetve a Kállayt kereső Gestapo-tagokat is feltartóztatták; Kállay ezt a kis időt használta fel arra, hogy elmeneküljön. Később a testőrök „egymás után fogták el és állították elő a vár környékén ólálkodva szimatoló polgári ruhás csendőrnymozókat” – igaz, az nem derül ki, hogy ezek a német vagy a magyar csendőrség tagjai voltak-e. A magyar szuverenitás várban való részleges fegyveres megőrzésének dacára Bangha úgy vélte, hogy „az ország szuverenitása lényegileg megszűnt”.⁵⁴

Az ország más pontjain is egyértelmű volt a honvédség számára a szuverenitás megsértése. A legtöbb magyar laktanyát a németek körbefogták és lefegyverezték, noha a magyar katonáknak utasításba adták, hogy fogadják a németeket „baráti-lag”. Kevés helyen zajlott olyan zökkenőmentesen a dolog, mint Kecskeméten, ahol Tormássy-Szávits Sándor ezredes, kecskeméti ezredparancsnok visszaemlékezése szerint a laktanya átadása „békés modorban folyt”, és a német helyőrség vezetője később tiszteletbeli látogatást tett nála.⁵⁵ Egy katona visszaemlékezése szerint az Üllői úti laktanya bejáratánál hajnalban egy magyarul beszélő hang közölte vele, hogy nyisson kaput. Amikor ajtót nyitott, „a magyarul beszélő tisztet követő német katonák kiragadták kezemből a puskát, engem pedig bedobtak a laktanya kapuján. Az őrséget ők maguk vették át. A megszállók percek alatt elárasztották a laktanya udvarát, behatoltak a parancsnoki épületbe, a legénységi körletekbe, a katonákat kikergették az ágyaiból”.⁵⁶ Nem volt szükség atrocitásra ahhoz, hogy érthetők legyenek az erőviszonyok. Tóth Gyula visszaemlékezése szerint a miskolci Rudolf laktanyára annak átvétele után kitűzték a németek a horogkeresztes zászlót.⁵⁷

Egyes laktanyákban, noha ellenállás nem alakult ki, a legénység zúgolódott, részt akart venni az ország megvédésében. Nagykanizsán fegyvert osztottak a honvédek között a laktanyában, és közölték a németekkel, hogy csak „sok német katona halála árán” foglalhatják el az épületet.⁵⁸ Végül itt nem tört ki tűzharc a német és a magyar csapatok között. Tatán Polgár Sándor memoárja alapján éles lőszert osztottak ki, de nem tudták eldönteni, hogy „ellenállunk [vagy] nem, [majd] hajnalban érkezett a végső [utasítás] [...] ellenállás nincs”. Polgár visszaemlékezése szerint „nevető” németek között kellett kimasírozniuk pokrócba csavart holmijukkal, és a helyiek házában kellett elszállásolniuk magukat. „Vasárnap délelőtt volt, az emberek jöttek

ki a templomból, szomorú, csodálkozó tekintetük kísért”.⁵⁹ Éles lőszert a gyékényesi laktanyában is osztottak a katonák között,⁶⁰ Veszprém főútvonalán pedig a magyar katonák felvonultak a Turán, Toldi és Nimród harckocsikkal, és 20 percen át álltak szemben németekkel, feltartva a menetoszlopukat. Ennek lényegi célja nem volt azonkívül – Szanati József visszaemlékezése szerint –, hogy „a lakosság lássa, hogy mi is vagyunk”.⁶¹ A szombathelyi repülőtéren is tervezték a pilótajelöltek, hogy megrohanják a repülőteret elfoglaló németeket, feletteseik alig tudták őket erről lebeszélni.⁶² A József Főherceg katonai szanatórium őrsége szintúgy készen állt az ellenállásra. Jána Gyula őrnagy emlékezése szerint felettese fegyvert nyomott a kezébe, és közölte, hogy „a kapott parancsot felejtsd el, te vagy a katona, belátásod szerint cselekedjél”. A németek azonban egy átállt hadapróddal érkeztek meg, akinek rábeszélésére az őrséget feladták. Az ellenállás gondolatát Jána utólag „értelmetlennek” vélte.⁶³ Eszenyi László vezérkari százados így írt: „Az Andrássy úton egy német harckocsi egység csörömpölt el előttem. Az élen gördülő félelmetes tigris nyitott tornyából egy nagyon fiatal SS-tiszt vigyorgott rám gúnyosan [...] Megalázó időszak következett [...], az ország szuverenitásának lábbal tiprását kellett előljáróink parancsára hang nélkül tűrni”.⁶⁴

A katonaság reakcióit azért is érdemes vizsgálni, mert rámutatnak arra, hogy aki az ország szuverenitását kívánta védeni, annak számára egyértelmű lehetett a német megszállás *megszállás*jellege. Tévedés volna viszont azt hinni, hogy a fentiekből mindenki egyértelmű, egyenes konklúziókat vont le. Ékes példája ennek Tömöry Jenő vezérkari ezredes, aki ekkor az újvidéki helyőrség parancsnoka volt, s részletesen leírta lefegyverzésének történetét: március 19-én kora hajnalban arra ébredt, hogy német fegyveresek megadásra szólítják fel. „Keserűen gondoltam arra, hogy ugyan mi a fenét tudnék csinálni mást, háló-

ingben, ágyban fekvve, négy géppisztollyal szemben, mint megadni magamat. [...] Különféle gondolatok keveregtek agyamban a Kállay-kettősről, a »keresztény« Nyugatról és halálos ellenségünkéről, a szláv-zsidó bolsevizmusról». Kérdésére, miszerint mi történt, azt a választ kapta, hogy „Magyarország elárult minket”, és hogy „a Führer parancsára le kell fegyvereznünk a magyar hadsereget”. Igaz, a katona ezt követően elnézést kért, és Tömöry rövidesen pisztolyát és kardját is visszakarta. Ennek ellenére a tény, hogy a németek már március 22-én svábokat soroztak be a Délvidéken, és hogy misére a magyar katonák csak német engedéllyel járhattak ki, szerinte egyértelműn mutatta, hogy „saját hazánkban már nem mi vagyunk az urak”.⁶⁵ Joggal gondolhatnánk, hogy Tömöry mindezek után passzivitásba vonult, vagy legalábbis nem vált aktív kollaboránssá. Ám az ágyából kirángatott és megalázott, a svábok toborzását „arculcsapásnak” minősítő és helyőrségén az ország megszállása során egyedül (!) hősi halottakat produkáló Tömöry nevével a történész legközelebb a nyilas-hungarista hatalomra kerülés után találkozunk: ekkor már vezérőrnagyként a 20. gyaloghadosztály élére került, és ő lett volna annak a német kiképzésű hungarista honvéd hadosztálynak a vezetője, amelynek létrehozását még Szálasi Ferenc is túl soknak ítélte a nemzeti önfeladás szempontjából.⁶⁶

Itt érdemes felszámolni azt a tévhitet is, miszerint a németek csak a Tiszántúlig szállták meg az országot, és csupán lezárták az átkelőket a folyón.⁶⁷ Az átkelőket március 28-ig valóban lezárták, ám egyes tisztántúli nagyvárosokba garantáltan érkeztek német csapatok március 19-én, a német titkosrendőrség pedig Erdélyben is megtelepedett.⁶⁸ Debrecenbe példának okáért repülően érkeztek német csapatok,⁶⁹ és a hónap végére olyan kisebb városokba is megérkeztek, mint Hajdúböszörmény.⁷⁰ Egy átfogó tanulmány szerint április 20. és 25. között végül

a Dél-Tiszántúl városaiba is bevonultak a német csapatok.⁷¹ Természetesen felmerül a kérdés, hogy ugyanúgy érzékeltették-e a megszállást ott, ahol kisebb számban vagy csak májusban, azaz két hónappal az invázió után bukkantak csak fel a németek. Erre választ ad egy debreceni rendőr esete, aki helyesen érzekelve a megszállás következményeit, figyelmeztette szociáldemokrata ismerőseit.⁷² Beliczey Miklós békési főispán pedig, aki a megszálláskor Gyulán tartózkodott, ahova a németek csak májusban vonultak be, már március 20-ára virradóra elégette iratait, és lemondott: „Csalhatatlanul éreztem, hogy akármilyen feladat elé állítson is még a sorsom, én soha többé annyi szívvel, akarrattal és ügyszerezzettel dolgozni nem leszek képes”.⁷³

Hasonlóan makacsul él a legenda, miszerint Kárpátalját sem szállták meg német csapatok, illetve a területre nem „települtek” német katonák.⁷⁴ Ezzel szemben a főbb kárpátaljai városokról szóló zsidó visszaemlékezések igen egységesen állítják, hogy a német megszállás napján, vagy az azt követő hetekben német csapatok érkeztek városaikba. Ungváron, Beregszászon és Munkácson március 19-ére, Nagyszőlősen pedig az áprilisi gettósítás előttre teszik az emlékezések a német katonák felbukkanásának idejét.⁷⁵ Mivel a zsidó emlékezők vajmi kevésbé tudtak különbséget tenni a német reguláris erők és a különleges egységek között, ezért nem világos, hogy valójában kik is jelentek meg a városban, ám a helyi városok és falvak közigazgatásának irataiból kiviláglik, hogy április vége és augusztus között zsidó házakban német reguláris csapatokat helyeztek el.⁷⁶ A német megszállásról írt egyetlen, Ránki György által jegyzett munka szerint május elsejére már 40 ezer német reguláris katona volt a Kárpátalján.⁷⁷ A németek jelenléte az ország más vidéki településein és falvaiban is látható volt; márciustól augusztusig vannak forrásaink arra, hogy az alig háromezer fős kárpátaljai Nagy-

dobronytól Szatmárnémetiig, Szolnoktól Mohácsig német csapatokat szállásoltak el.⁷⁸

A lakosság hozzáállását már csak azért is fontos volt megvizsgálnunk, mert a közigazgatás tagjai is soraikból kerültek ki. A civilek döntő többsége nem volt közhivatalnok, ám minden közhivatalnok civil volt. A magyar közhivatalnokok sokszorosan érezhették a megszállás utáni felelősségüket, hiszen, akár csak a katonák, ők is a magyar államot képviselték. Miután igyekeztünk megválaszolni, miként élte meg a magyar lakosság és a honvédség az ország megszállását, térjünk át szűkebb vizsgálati területünkre: a magyar közigazgatásra. Beliczey Miklós főispán véleményét már idéztük, ám ő kivételes intelligenciával és lelki tartással rendelkezett. De vajon mit láthatott a német megszállásból az átlag magyar bürokrata vagy közrendért felelő dolgozó? Felfoghatta-e, hogy munkájának folytatása kollaborálást jelent egy ellenséges idegen hatalommal? Jellemző, hogy a KEOKH, a rendőrség és a Belügyminisztérium is iratokat égetett el a megszállás napján, nyilvánvalóan abból a józan belátásból, hogy rövidesen egy idegen hatalom vagy annak hazai kiszolgálói fogják felügyelni munkájukat.⁷⁹ Pusztán a tény, hogy az 1941-es deportálásokat foganatosító, erősen antiszemita KEOKH-nak német megszállás esetén elégetendő iratai voltak (elsősorban német kémek korábbi megfigyelésével kapcsolatban), rámutat a mindenfajta „fegyverbarátság” ellenére eltérő német és magyar állami érdekek létre, a két állam közötti, háttérben zajló versengésre. A rendőrség szerepére később még kitérünk, ám előbb szükséges bemutatni, hogy nemcsak a Belügyminisztérium alkalmazottai előtt lehetett egyértelmű a megszállás.⁸⁰

Zánkay Péterné Kundt Alice, aki 1937-től 1944 októberéig miniszterelnökségi titkárnőként dolgozott, teljesen átlagos alkalmazottja volt a magyar államnak. Március 19-én éppen sza-

badságát töltötte, amiről visszahívták, s munkahelyére érkezve a következő tapasztalat érte: „A német őrség a Szent György téren kétségbeejtő látványt nyújtott, ekkor értette meg az ember csak igazán, hogy mi történt”.⁸¹ Ha egy egyszerű titkárnő így látta a helyzetet, akkor a jóval kiterjedtebb közjogi és általános műveltséggel rendelkező közigazgatási vezetők még inkább. Mattyasovszky Kamill salgótarjáni főszolgabíró március 21-én felhívta a közgyűlés figyelmét, „hogy a németekkel szemben nehogy valami ellenállást is tanúsítsanak. Példának állította eléjük egy csehországi községnek az esetét, minek lakosságát a németek teljesen elpusztították”.⁸² Itt Mattyasovszky az ellenállókát rejtegető Lidice cseh falu 1942-es németek általi kiirtására utalt, amelyről a korabeli sajtó is beszámolt. Sánta Miklós karcagi polgármester hasonlóan azt vallotta a háborút követően, hogy „1944. március 19. után érezhető volt, hogy külföldi nyomás alatt állunk és csak annyit tudtam megtenni, hogy a beszolgáltatást csökkentettem”.⁸³ Az egyébként antiszemita-nak ismert Endrődi Barnabás szatmári főispán a megszálláskor több zsidó ismerősével konzultált: volt, akinek azt ígérte, hogy óvni fogja, mással pedig csak annyit közölt, hogy „vége Magyarországnak”.⁸⁴

A közigazgatás képviselői további egyértelmű jelzéseket is kaptak. Áprilisban minden budapesti hatóság, hivatal, intézet és közmű beosztottját tájékoztatták, hogy a német biztonsági szervekkel együtt kell működniük.⁸⁵ Noha az alábbi, „feltétlen munkafegyelmet” követelő fenyegetést Petrányi György új budapesti rendőrfőkapitány elsősorban a közellátásban dolgozó tisztviselők számára fogalmazta meg, annak nyilvános jellege miatt megannyi más közalkalmazott is magára vehette: „Felhívom a közérdekű munkahelyeken dolgozó munkavállalókat (tisztviselőket és munkásokat), hogy teljes odaadással, lelkiismeretességgel folytassák munkájukat, mert amennyiben beosztási helyüket elhagyják,

munkahelyükre vissza fogom őket vezetetni. Azoknak pedig, akik vállalt munkájuk elvégzését megtagadják, azt szándékosan hanyagul teljesítik”, vagy „alapos ok nélkül megtagadják”, a honvédelmi törvény alapján „bűnvádi eljárás, rendőrhatalósági őrizet, illetve internálás” lesz a soraik.⁸⁶

A rendvédelmi szervek hasonlóan éles képet kaphattak a megszállás mibenlétéről. Noha a csendőrségi levéltári iratok erősen hiányosak, szerencsére viszonylag részletes anyaggal rendelkezünk a szegedi⁸⁷ és a miskolci⁸⁸ csendőrkerület működéséről a német megszállás első napjaiban. A szegedi csendőrséget már március 19-én utasították arra, hogy a németekkel legyenek udvariasak, tanulják meg a német tiszti rangokat, és amennyiben lefegyvereznék őket – akár a német csapatok, akár a nácibarát népi németeket tömörítő Volksbund tagjai –, fegyvereiket szolgáltatassák be (majd kérjék vissza, amint lehet). Az utasítások természetesen önellentmondásosak voltak: a német követeléseket elméletileg „a csendőrségi szolgálati útmutató szellemében” kellett teljesíteni, azokkal szemben azonban „minden ellentmondás” „céltalan és kerülendő” volt. Mivel a csendőrségi eskü a magyar állam szolgálatát írta elő a csendőröknek, a fentiek teljesítése eleve szemben állt a csendőri lét alapjaival. Hasonlóan felemás volt az az utasítás, amely szerint ha a németek járműveket, ruhacikket vagy ipari eszközöket rekvirálnának a csendőröktől, akkor azokat ne adják oda, de ha mégis odaadnák, akkor vegyenek fel róla jegyzőkönyvet. Teljesen azonos szellemű parancsok érkeztek a miskolci csendőrséghez is. A március 19. és 30. között kapott utasítások tükrében egy, a hazája érdekében szolgálatban maradni akaró magyar csendőrtől a németek a fegyverétől kezdve a cipőjén át a gépjárművéig bármit elvehettek, és erről a csendőr maximum egy udvarias formaságok között felvett jegyzőkönyvet állíthatott ki.⁸⁹

A további fennmaradt utasítások arról tájékoztatták a csendőröket, hogy a németeknek parancsa van a velük való együttműködésre,⁹⁰ máshol pedig arra szólították fel a csendőröket, hogy a németekkel „becsületesen működjenek együtt” a zsidókérdés megoldásában.⁹¹ A megszállással járó komoly közéleti változásokról egy április 4-ei politikai eligazítás szólt, amely szerint „1944. március 19-ével egy újabb világnézet kormányzati rendszere került uralomra. A csendőrség ugyanúgy, mint eddig, szolgálatát az érvényben álló utasítások szerint teljesíti”. A zsidókérdésben a németekkel való együttműködés szükségessége, a minden ellentmondás ellenére erőltetett „fegyvertársi” narratíva, illetve a rendszerváltás megtörténte egyértelmű lehetett minden csendőr előtt.⁹²

A rendőrségnél nem maradtak fenn hasonlóan részletes ideológiai eligazítások, ám bizonyos forrásokból így is informatív képet kaphatunk ez utóbbi rendvédelmi szerv megszállás alatti működéséről. A Szegedi Rendőrkapitányságot a budapesti főkapitányságról már március 19-én délben utasították, hogy parancsot csak a feletteseiktől fogadhatnak el, és hogy feladatuk a belső rend fenntartása.⁹³ Ezt követően délután is nyomatékosan utasították a rendőröket, hogy bárhol is érkeznek is hozzájuk parancs, amennyiben az túlmeleg a belső rend fenntartásán, térjenek ki előle.⁹⁴ A Budapesti Rendőr-főkapitányságon már március 24-én kérték a németül beszélő tisztek és rendőrök jelentkezését,⁹⁵ április 1-jén pedig arra kaptak felszólítást a rendőrök, hogy ha német járőrökkel szemben kellene intézkedniük, inkább telefonon tájékoztassák a történetekről a központot.⁹⁶ A zsidósággal szembeni intézkedésre csupán a miniszterelnöki vagy belügyi utasítások száraz utánnyomatása utalt: zsidóknál ne takarítsanak mellékes állásként, zsidók nem birtokolhatnak rádiót, nem utazhatnak stb.⁹⁷ Lényegi változások csak Petrányi május 12-ei kinevezését követően történtek: innentől kezdve

jelentek meg olyan hírek, mint a kollaboráns rendőrök kitüntetése,⁹⁸ a rendőrök és feleségeik származási igazolásának újbóli elvégzése,⁹⁹ illetve a németekkel való együttműködés sürgetése. Május 13-ától a német városparancsnok saját szakértőit küldhette ki, ha magyar rendőrök és német egységek között közlekedési baleset történt.¹⁰⁰ Rövidesen a magyar rendőröket is felszólították a német biztonsági rendőrség irányába való tisztelgésre,¹⁰¹ egy héttel később pedig utasításba adták, hogy „a német rendőrség parancsnokságát érdeklő eseményeknél intézkedő rendőrnek” a németek számára is jelentést kellett tennie a magyar összekötőtiszten keresztül.¹⁰² (Utóbbi – érdekes módon – a rendőrség esetében is Várbíró György csendőr százados, csendőrségi nyomozóparancsnoksági előadótiszt volt).

Mindez természetesen még nem sokat árul el a rendőrség megszállásra adott válaszáról, ám Éliássy Sándor volt budapesti rendőrfőkapitány népbíróági peranyagában számos budapesti rendőr részletesen megszólalt a megszállás napjával kapcsolatban. Maga Éliássy – akit, mint alább látni fogjuk, okkal mentettek fel az eljárás végén – arról számolt be, hogy a megszállás napján „a főkapitányságot elfoglaló német tisztek barátságatlanul, ellenség módjára viselkedtek”, és tisztázták, hogy „ők nem mint szövetségesek, hanem mint ellenség jöttek be, mert Magyarország nem teljesítette szövetségi kötelezettségét: hátba akarta őket támadni, nem oldotta meg a zsidókérdést, nem vetett gátat a kommunista aknamunkának”.¹⁰³ Hogy egy átlagos Gestapo-tag olyan – egyébként a megszállásban nem döntő jelentőségű – ideológiai okokat hozott volna fel, mint a zsidókérdés meg nem oldása, az kérdéses. Azt azonban más forrásokból is tudjuk, hogy a németek a Budapesti Rendőr-főkapitányság épületének (főkapuja az akkori Ferenc József, a mai Széchenyi István tér 8. szám alatt volt) három szobájában is berendezkedtek, és a telefonösszeköttetést a Belügyminisztériummal megszakí-

tották – jelenlétük tehát semlegesnek vagy barátinak aligha volt nevezhető.¹⁰⁴

Természetesen felmerül a kérdés, hogy 8-12 német rendőr (más leírásokban katona) hogyan fegyverezhette le a teljes Budapesti Rendőr-főkapitányságot. Seres Lajos rendőr alezredes vallomásából kiderül, hogy a rendőrség már hajnalban szóbeli utasítást kapott a belügytől, amelyben megtiltották az ellenállást.¹⁰⁵ Papp Béla rendőr alezredes azt is elmondta, hogy a Budapesti Rendőr-főkapitányság épületénél tankok állomásoztak, egyértelművé téve, hogy mire számíthatnak az ellenálló rendőrök: „A főkapitánysági csekélyszámú rendőri őrség ilyen hadifelszereléssel szemben ellenállásra nem is gondolt”.¹⁰⁶ Az Éliássyval tárgyaló németek azonban ennél is tovább mentek: a rendőr főkapitányt figyelmeztették, hogy „amennyiben ellenük atrocitás történnék, az Budapest közönségére nézve súlyos következményekkel járna”.¹⁰⁷ Éliássy mindezek ellenére állítólag sikerrel utasította vissza a németek azon követelését, hogy a magyar rendőrség autóit használhassák,¹⁰⁸ és a németek által meglőtt Bajcsy-Zsilinszky Endre kórházba szállítását is elérte.¹⁰⁹ Magyar rendőröket rendeltek ki a főposta, a rádió és a telefonközpontok védelmére is.¹¹⁰ A rádió védelmével azonban bizonyosan elkés-tek: a németek egyik első dolga volt az épület megszállása, bár a március 19-ei adásba valaki még ügyesen becsempészte a *Ne higgy, magyar, a németnek!* című kurucnóta dallamát, igaz, szöveg nélkül.¹¹¹ Éliássy kísérlete az Astoriában állomásozó Gestapo detektívekkel való figyeltetésére szintúgy kudarcba fulladt: „A főkapitányságon felkeresett egy német tiszt, és azt mondta, hogyha még egyszer meglátnak az Astoria előtt egy magyar detektívet, úgy azonnal lelövik. Ezért aztán kénytelenek voltunk beszüntetni a megfigyeltetést”.¹¹² Érdekesség, hogy a németek mozgását a megszállást követő napokban a csendőrség is figyelte Faragho Gábor altábornagy, a csendőrség felügyelőjének utasí-

tására.¹¹³ Éliássy végső soron úgy ítélte meg, hogy ha másképp cselekszik – például ellenállást kezdeményez –, akkor „oly rettenetes vérontásra vezetett volna, amelynek ártatlan magyar emberek tömege esett volna áldozatul”. Lemondására utalva népbíróági eljárása során hozzátette: „Nem hiszem, hogy akadjon az országban ember, ki rám süthetné azt aényt, hogy én a megszállás és annak következményei ellen nem küzdöttem volna becsületes magyar lélekkel”.¹¹⁴

Akinek így is kétségei lettek volna arról, hogy rendőrként vagy csendőrként kit is kell szolgálnia március 19. után, azt a rendvédelmi szervek alkalmazottainak osztogatott ellenálló-röplap világosíthatta fel, amelyen a következő tömör megfogalmazás állt: „Ne szolgáljátok Sztójay labanc kormányát!”¹¹⁵ Hasonlóan szókimondók voltak azok a szövetséges repülőkről – például Bajánál – ledobott magyar nyelvű pamfletek, amelyeken a következő kérdés állt: „Szabadság? Függetlenség? Mi hát Magyarország: független állam, vagy Németország vazallusa?”¹¹⁶ A röpiratok egy részének tartalmáról minden rendőrtájékoztatást kaphatott, hiszen a *Pusztuljanak a német megszállók! És A német megszállók és hazaáruló cinkosaik* című röplapok lefoglalására központi utasítás érkezett.¹¹⁷ Mindenki számára egyértelmű lehetett tehát, hogy döntést kell hozni: vagy a német megszállókkal együttműködő, kollaboráns kormány oldalán lesznek, vagy valahogy otthagyják tisztségüket, esetleg az ellenállást választják. És míg Éliássy elsősorban a németektől félt, addig a szélsőséges jobboldallal szemben örökön kritikus Shvoy Kálmán március 19-én egészen más jellegű aggodalmairól tudósított naplójában: „Azt hiszem, szomorú napok fognak ránk virradni. Én a legrosszabbra vagyok elkészülve a *saját embereink* részéről, akik egyéni bosszújuknak fognak most szabad folyást adni”.¹¹⁸

4. „ISTEN VELED, ALADÁR!”

A KOLLABORÁNS KÖZIGAZGATÁS KIÉPÜLÉSE

Mint említettem, a szakirodalom mind ez idáig keveset foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a német megszállás mennyire jelentett radikális váltást az ország közéletében. Egyesek közvetlen kapcsolatot feltételeznek a Kállay-kormány – sőt az 1919 óta fennálló jobboldali kurzus – és a Sztójay-, majd a Szálasi-kabinet között. Marosán György népügyész egyenesen a kollaboráns belügyi tisztviselők fejére olvasta, hogy működésük a 25 évnyi Horthy-éra eredménye volt.¹ Ugyanakkor ezzel ellentétes vélemények is akadtak: az Eichmann-per egyik izraeli bírása például megkérdezte egy iratról, hogy a „Horthy-korszakhoz tartozik-e?”, mivel annak dátuma 1944. március előtről származott.² Maga a német külügyminisztérium sem gondolta, hogy a korábbi rendszer a helyén maradt volna. Eberhard von Thadden zsidóügyekért felelős német külügyi osztályvezető arról írt július végén, hogy Budapesten március 19-én „forradalom zajlott”, amelyet követően „a magyarországi zsidókérdés teljesen megváltozott, a magyar

zsidók [német] Birodalomba való kiszállítását engedélyezték, és a magyarok zsidók érdekében való fellépésével többet nem kell számolni”.³ A kutatást nem könnyíti meg, hogy akiknek igazán érdekük lett volna rámutatni a közigazgatásban lejátszódott váltásra – így Kállay vagy Horthy –, emlékirataikban semmilyen módon nem reflektáltak az ország közéletének átfésülésére, az adminisztráció átállására.⁴ Ennek oka lehetett az is, hogy kínos lehetett beismerni: a német megszállás első sorban a magyar kollaboránsokra támaszkodott, avagy, ahogyan Eszenyi László vezérkari százados fogalmazott emlékiratában: „Besúgók és társutasok, tányérnyaló opportunisták hada játszik a megszálló német hatóságok kezére”.⁵

A német megszállásról a magyar újságok az első pár napban semmit sem írtak. Március 23-án MTI-közlemény jelent meg arról, hogy a Sztójay Döme volt berlini magyar követ által vezetett új kormány politikája Gömbös Gyula harmincas évekbeli fajvédelmét fogja feleleveníteni: „Az a politika, amelyet Gömbös Gyula kezdeményezett, s amely a nacionalista barátok oldalára állította a Trianon és a bolsevizmus ellen küzdő Magyarországot, újra *teljessé és eredeti értelművé vált*”. A szöveget az antiszemita újraosztás hangulata lengte be: a német katonákat lelkesen köszöntő „*kisembernek, földművelő népnek, a gyárak robotos munkásának*” képe előre jelezte, kiket készültek jutalmazni a kifosztandó zsidóság javaiból.⁶ Számos publicista loholt, hogy meghirdethesse az új rendszer eljövételét. Marschalkó Lajos, a későbbi emigráns antiszemita irodalom emblemikus alakja már március 25-én arról írt, hogy „a politikai fordulat megtörtént”, és itt az idő, „földhöz kell vágni a méreg-fiólák, a zsidó áfiumot!”⁷ A leglelkesebb azonban láthatóan Oláh György, az *Egyedül Vagyunk* politikai-irodalmi lap szélsőjobb-oldali szerkesztője volt. Oláh, aki szerette magát ellenforradalmi kultúraalkotónak látni – ám aki egy óvatlan pillanatban beval-

lotta, hogy egy ígáslova többre tartott, mint egy kultúremlék – május 20-án elhangzott beszédében Rátz Jenő új miniszterelnök-helyettest méltatta. Mint mondta, Rátz „politikai pályája végig tiltakozás volt a március 19-én megbukott rendszer ellen”, amelynek nyomait, a zsidókat, a „sallangokat és a cikornyát” még ki kell „irtani”.⁸ Tanácsát megfogadta Vincze András kárpátjai kormánybiztos is: arra utasította beosztottjait, hogy a Horthy-kort fémjelző, „az ország polgárait [...] egymástól elválasztó” címhasználatnak vége. Mostantól az embereket állásuk alapján kell megszólítani, és ő is csupán a kormánybiztosi megszólítást igényli.⁹

A forradalmi hangulathoz különösen lelkesen „kibiceltek” a nyilasok is, akik egyébként egészen az októberi puccsig nem kaptak szerepet az ország vezetésében: május 14-ei debreceni, félezer fős gyűlésükön a szónok arról beszélt, hogy „a Magyarországra érkezett német hadsereg csupán egy régi rezsimeket osztott fel, mely teljesen a baloldalon állt, és csakis a zsidókat szolgálta”.¹⁰ A Sztójay- és Szálasi-kormány közt létrejött Lakatos-kormánnyal már kevésbé voltak elégedettek: röpcéduláikon azt követelték, hogy tartóztassák le „az áruló kormány tagjait”, noha nem világos, hogy ezt kitől várták el.¹¹ Egy délvidéki nyilas rendezvényen az is elhangzott, hogy „a zsidó érzelmű” Kállayék az angolok kezére akarták játszani az országot, így hát „a Kormányzó Úr ekkor rögtön kérte a németek közbenjárását, ezért történt meg, hogy a németek megelőzték az angol ejtőernyősök beszállását. Magyarország irányítását ezentúl a Kormányzó úr fogja irányítani [*sic!*]”. A szónok azt is hozzátette, hogy „most már vége a zsidókat pártoló rendszernek”.¹² A korábbi, amúgy antiszemita kormányok összemosása a zsidókkal egyébiránt nem volt újdonság a szélsőjobboldalon: Szálasiék a zsidóellenes Teleki Pál volt miniszterelnököt kiadványaikban például Dávid-csillaggal és pajesszal ábrázolták.¹³

A megszállást követően ugyanakkor ez már korántsem csak a nyilasok jellemzője maradt. A Sztójay-kormányhoz köthető antiszemita lap, a *Harc* gőzerővel dolgozott a Kállay-korszak és a zsidóság összemosásán, különösen sokat támadva a megszállás előtt szolgáló és a szélsőjobboldal orra alá sok borsot törő magyar titkosrendőrség vezetőjét. A lap címdalán tette fel a költői kérdést: „Hogyan szolgálta ki Sombor-Schweinitzer a zsidókat?”¹⁴ Hasonló üzeneteket közvetített a többi, kipucolt szerkesztőségű újság is. A *Nagykunság* például arról írt, hogy minél több elszegényedett nemes (dzsentrí) „ült be a különböző állásokba, annál nagyobb lett a zsidóság hatalma”.¹⁵ Az effajta egyének illusztrálására szolgált a két háború közti rendszer sztereotipikus, „zsidókkal összejátszó” kedvezményezettje, „Aladár”. Ez a kollektív kifejezés azokra vonatkozott, akiket a Kállay-kabinet, illetve az azt megelőző kormányok kivételezett helyzetbe hoztak, esetleg a zsidóknak segítettek kijátszani a diszkriminatív törvényeket oly módon, hogy a bevétel egy részéért az ő nevükre írták a zsidó üzleteket. Az új rendszer értelemszerűen kiemelt figyelmet szentelt nekik, amikor a közélet „megtisztítását” tűzte ki célul. Bodnár Richárd, a Magyar Nemzetiszocialista Párt szimpatizánsa, egyben a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara titkára már március 25-én memorandumot nyújtott be Endre Lászlónak, amelyben követelte a strómanok és a „fehérszidók”, azaz „Aladárok” közéletből való eltávolítását.¹⁶ Imrédy Béla közgazdasági miniszter júniusban a minisztertanácson szólalt fel az „Aladárok” ellen,¹⁷ az *Egyedül Vagyunk* pedig már májusban arról közölt karikatúrát, ahogy „Aladárék” elbúcsúznak „Bernátektól”, azaz a deportálásra kerülő zsidó barátaiktól.¹⁸ A *Függetlenség* hasonló hangon írt júliusban *Isten veled, Aladár!* című cikkében: „Aladárék fölött a rendszerváltás pillanatában megkondult a lélekharang”.¹⁹ Egy másik lap pedig egyértelművé tette, hogy „a Deák Leók, Bethlen Bélák

és egyéb sokipszilonos és zsinagóga-*compatible* Aladárok ideje leáldozott”.²⁰ Eközben az illegális baloldali sajtó és rádió – mint később látni fogjuk – egyértelművé tette álláspontját, miszerint a német megszállással az ország szuverenitása sérült.

A sajtón kívül a politikai és közigazgatási tényezők is felfogták, hogy rendszerváltás történt. A gyergyószentmiklósi rendőrség például már egy 1944. márciusi jelentésében „rendszerváltásként” utalt a német megszállásra, pedig a városban ekkor még nem is találkozhattak német csapatokkal.²¹ A hasonlóan periferikus Ungvár félévi városi jelentésében is az szerepelt, hogy „március 19-én történelmi fordulatot élt át Magyarország”, visszahozva a „határozott gömbösi politikát”.²² A *Szigetvári Hírlap* eközben arról írt, hogy „1944. március 19-e előtt [...] a zsidóság szemmel láthatóan, napról-napra bizakodóbban nézett a holnap elé”, ám ez „máról-holnapra megváltozott 1944. március 19-e után”.²³ A változás egész országban érzékelhető jellegét erősíti, hogy a délvidéki Magyarokanizsa rendőrsége, amely korábban még megfigyelte a Sztójay-kormánynak számos minisztert adó Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártját,²⁴ májusban már egészen mással volt elfoglalva: a detektívek nem Imrédy pártjának jártak utána, hanem a főispán által ismertetett „politikai célkitűzések” értelmében vizsgálni kezdték „a múlt rezsim” (azaz az elmúlt három év) közszereplőinek viselkedését. Csepella József, az 1942-ben még kitüntetett délvidéki honvéd számvevősegi főtisztviselő, akinek aktájában a fenti utasítás megmaradt, csupán egy volt a korábbi, jobboldali rendszer klientúrájából, akit immár veszélyes, baloldali elhajlóként kezeltek.²⁵

A radikális elemek folyamatos nyomást gyakoroltak annak érdekében, hogy a rendszerváltás maradéktalanul végbemenjen. Baky László új belügyi államtitkár május elején szabadszállási hívétől kapott levelet, amelyben a levélíró a megmaradt liberális hivatalnokok összeírását és leváltását javasolta.²⁶ A marosvásár-

helyi német titkosrendőrség azt jelentette a hónap végén, hogy „a jobboldali körökben egyre erősebb a meggyőződés, hogy a magyar közigazgatás megtisztítása teljességgel elkerülhetetlen. Noha az új kormány igyekszik a német–magyar együttműködés értelmében cselekedni, lépéseit szabotálják az alárendelt elemek”.²⁷ Az Imrédy-féle, veteránokat tömörítő Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség ideológiai kiadványának első, 1944. júniusi száma így fogalmazta meg ezt a hangulatot: „Soha többé nem lehet osztályuralom ebben az országban!”, „Júda hazug világa [...] és a korhadt, önmaga gúnyképévé torzult [...] úrhatnám-ság [...] halálra van ítélve. [...] Az áldozat és a vér jogán követeljük a teljes rendszerváltozást!”²⁸ Bár Imrédy ekkor már nem volt a kormány tagja, a kiadvány hangvétele mégis sokat elmond a tavaszi hónapok során meghatározó szerepet kapott szellemiségről. És ennek a szellemiségnek gyakorlati következményei is voltak. Jaross Andor új belügyminiszter a rimaszombati vármegyeházán tartott májusi beszédében nemcsak arról szóno-kolt, hogy „ma őrségváltást látunk”, de azt is kíváncsúnak tar-totta, hogy „minden hivatali íróasztalt új légkör vegyen körül”.²⁹ S ugyan Doroghi Farkas Ákos új budapesti polgármester beik-tatásakor Jaross csak a fővárost említette meg, szavai sok szem-pontból országos terveit is tükrözték: „Ezt a pillanatot rend-szerváltásnak fogom fel”.³⁰

A fentiek tükrében a korábbi rendszer kevés hívének marad-hatott kétsége afelől, hogy mennyiben lehet maradása az új rezsim alatt. Bizonyos polgármesterek úgy döntöttek, hogy a német megszállást követően lemondanak. Így tett Soós Ist-ván nagyváradi polgármester is, aki a megszállást követően még cikket közölt a városi lapban a „szeretet szükségességéről”, majd elhagyta állását.³¹ Homonnay Tivadar budapesti főpolgármester – akinek felesége később zsidókat bújtatott a lakásán, és ezért a Világ Igazának ismerték el – március 19-én ugyan államtit-

kári felszólítást kapott, hogy folytassa munkáját, ám négy nap-pal később egészségügyi okokra hivatkozva lemondott. Ugyan-így tett Szendy Károly polgármester és a főváros számos más tisztviselője is.³² De nem csak polgármesterek döntöttek így. Hlatky Endre nagyváradi, Jósika János szilágyi, Mikó László maros-tordai, Inczedy-Joksmann Ödön kolozsi és Bethlen Béla szolnok-dobokai főispánok is hasonlóan tettek.³³ Utóbbi így írt erről emlékiratában: „Nem [voltam] hajlandó az ország szu-ve-renitásának paródiájában részt venni”.³⁴ Örményi Antal gyer-gyószentmiklósi rendőrkapitány sajátos megoldást választott: hosszas szabadságra vonult, hogy ne kelljen részt vennie a get-tósításban.³⁵ A közigazgatás egyes tagjainak lehetőségük volt arra, hogy tanulmányi útra menjenek.³⁶ A privátszférában is tör-téntek lemondások. Brandt Vilmos volt békési főispán, a Bar-naszénfeldolgozó és Vegyipari Rt. igazgatósági tagja március-ban kijelentette, hogy „nem hajlandó ezen szélsőséges és nyilas elemekkel együttműködni”, és kérte a vállalat kötelékéből való elbocsátását.³⁷

Mások fontolgatták ugyan a lemondást, ám mégis a hely-ükön maradtak. Ennek különböző okai lehettek: Ruszkciczay Imre vezérezredes, a honvédelmi miniszter helyettese például arra jutott, hogy „ha 1944. évben átadom helyem, akkor egy még nagyobb német nyomásnak engedek. Másrészt esküm is kötött”. Lemondását egyébként a németek is támogatták volna, ugyanis nem voltak elégedettek együttműködési készségével.³⁸ Czigány József csendőr ezredes azt vallotta a népbíróság előtt, hogy március 19-e után gondolkodott a lemondáson, ám végül azért folytatta szolgálatát, mert így „erőmhöz képest segít[het] ek azokon, akik rászorulnak”. Czigány esetében bizonyosan ismert, hogy egyes ellenállók – mint Gyenes-Dienes András – konkrét segítséget kaptak tőle, így a népbíróságon az hangzott el: jó volt, hogy a helyén maradt.³⁹ Más az egoizmusának enge-

dett: Antal István, aki végül a Sztójay-kormány vallás- és közoktatásügyi, illetve igazságügyi minisztere lett, március 20-án kollégáival tanácskozott. Két társa úgy érvelt, hogy „magyar embernek most már nem szabad vállalnia helyet a kormányban”, azonban egy németbarát kollégája, Träger Ernő meggyőzte, hogy „ez az ő történelmi ideje”.⁴⁰ S persze olyan is akadt, akit figyelmeztettek, hogy ne keressen lehetőséget az új rendszerben, mégis megtette. Erre példa a hírhedt Hain Péter, aki a kollaboráns rendőrség politikai osztályát vezette. A megszállás napján kollégája, a március 21-én koncentrációs táborba hurcolt Hivessy Jenő detektív-főfelügyelő figyelmeztette, „nehogy észébe jusson e változott körülményekben valamilyen funkciót vállalni”. Egy másik detektív vallomása szerint „Hain végignézte Hivessyt, majd kezével legyintve szó nélkül kiment a szobából”.⁴¹

Külön említést érdemelnek azok, akik lemondtak ugyan, ám egy bizonyos ideig még ellátták adminisztratív tevékenységüket. Álláspontjuk, ha naivnak is mondható – hiszen miért akarták volna könnyebb helyzetbe hozni a kollaboráns kormányt –, az államigazgatási rend fenntartásának gépies szem előtt tartásával magyarázható. Az effajta viselkedés gyakorlati megvalósulását Siménfalvy Árpád ugocsai főispán esetéből, részleteit pedig az Ugocsa vármegyei közgyűlés jegyzőkönyveiből ismerjük. Az ülésen az alispán elnökölt a főispán helyett, tisztázva, hogy Siménfalvy „a kormányváltozással kapcsolatban állását a kormánynak felajánlotta. Az adminisztratív dolgokat a kormány ideiglenes megbízása alapján továbbra is viszi, azonban az üléseken nem elnököl, mert ezt az ő puritán egyénisége és alkotmányos érzése nem engedi meg”. Siménfalvy láthatóan kisebbségben volt „alkotmányos érzésével”, ugyanis egyes szélsőjobboldali bizottsági tagok tiltakozásukat fejezték ki, amikor felmerült, hogy Siménfalvy eddigi érdemeit szóban, illetve egy

portré megfestésével kéne elismerni. Benyovszky János bizottsági tag azzal érvelt, hogy Siménfalvy nem volt elég antiszemita, korrupt volt, és nem képviselte a kisembereket. Beszédének végén azt vizionálta, hogy „a régi rezsim embereit” „főbe fogják lőni”. A vármegyei közgyűlés végül táviratban biztosította a Sztójay-kormányt támogatásáról.⁴² Mások tudvalevőleg azért maradtak a helyükön – vagy vállalták el új állásukat –, hogy a német igények kiszolgálását mérsékeljék. Mérey László Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei főispán például azt vallotta, hogy Horthy megkérte: fogadja el a pozíciót, „nehogy egy szélsőséges egyén kerüljön a helyére”. „A kormány intézkedéseivel szemben úgy jártam el, mint orvos a beteggel, nem otthagyni a beteget, mert úgys meg hal, hanem gyógyítani, ahol lehet”. Mérey büszke volt rá, hogy példának okáért meg tudta akadályozni Hartán egy 60 fős német csendőrszázad létrehozását.⁴³ Történészek feltételezik, hogy Urbán Gáspár főispán is hasonló okból maradt a helyén Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében.⁴⁴

A lemondás vagy a munkahely egyéb módon történő ideiglenes elhagyása ugyanakkor nem ment egyszerűen: Szabó Klára ungvári szociális szakelőadó például március végén először saját egészségére, majd gyermeke egészségére, végül pedig „a mai nehéz politikai viszonyokra” hivatkozva kért féléves szabadságot, amelyet megtagadtak tőle. Szabót ugyan elbocsátással fenyegették, ha 24 órán belül nem foglalja el munkahelyét, ez mégsem történt meg; további sorsát nem ismerjük.⁴⁵ De nem csupán egy ilyen alacsony pozícióban dolgozó személynek volt nehéz elkerülni a kollaborációt. Májay Ferenc marosvásárhelyi polgármester szintén le akart mondani, ám ezt Joós Andor főispán nem engedte. Különböző vallomások szerint Májay azzal érvelt, hogy „a rendszerváltás következtében nem akar állásában maradni”, illetve „nem hajlandó annak a forró agyú marha Endre Lászlónak az utasításait teljesíteni”. Joós javaslatát, miszerint

Májajt helyezték át, sikerült elutasítania, és végül kiharcolta nyugdíjazását.⁴⁶ Joós ellenkezése egyébiránt meglehetősen ironikus volt, később ugyanis ő maga is többször beadta lemondását, amelyet az ő felettesei nem fogadtak el.⁴⁷ A szolnoki alispán szintúgy lemondott, ám hivatalát csak később adhatta át, ezt követően pedig a főjegyző kezébe került az irányítás, így szerepkörét sikerült hamar betölteni.⁴⁸ Sánta Miklós karcagi polgármester le akart mondani a megszálláskor, ám a helyi főispán ezt nem fogadta el, és rábeszélte, hogy maradjon a helyén.⁴⁹ A már bemutatott Tormássy-Szávits Sándor ezredes megkért egy orvost, hogy diagnosztizáljon nála súlyos betegséget, ám az orvos saját magát féltve nem volt erre hajlandó. „Így akarom, nem akarom, kénytelen voltam tovább szolgálni”.⁵⁰

Hogy ki mondott le, és kinek kényszerítették ki lemondását, bizonyos esetekben nem feltárható. Éliássy budapesti rendőrfőkapitány esetében például annyit jelentettek csak be, hogy saját kérésére „nyugállományba helyezték”,⁵¹ ahogy a legtöbb főispán vagy államtitkár is hivatalosan saját kérésére, néha egészségügyi okokból lett felmentve. Számos magas rangú vezető esetében nem elégedtek meg a lemondással. Keresztes-Fischer belügyminisztert, majd később Kállay Miklós miniszterelnököt, illetve az ő fiát és Horthy fiát is a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták. Letartóztatták továbbá Bánffy Dániel földművelésügyi minisztert, Sombor-Schweinitzer Józsefet, a politikai rendőrség korábbi vezetőjét, Rassay Károly és Bajcsy-Zsilinszky Endre ellenzéki vezetőket, Kádár Gyula vezérkari ezredes, Szombathelyi Ferenc vezérezredes és Ujszászy István vezérőrnagyot is. Más prominens németellenes közszereplők is börtönben kötöttek ki, így Hatz Ottó volt szófiai attasé vagy Makkai János országgyűlési képviselő.⁵² Hatznak később anyját és jegyesét is deportálták – mindketten Ravensbrückben haltak meg –, Makkai kiszabadításáért pedig Sztójay személye-

sen járt el a németeknél, mégsem volt képes elérni azt.⁵³ A szabad sajtó számos képviselőjét is letartóztatták, példának okáért az ellenzéki *Délmagyarország* teljes szerkesztőségét internálták,⁵⁴ de a *Népszava* szerkesztőségét is feldúlták a németek.⁵⁵ A megszállók több mint 350 nem zsidó közszereplőt hurcoltak lágerbe.

Az „őrségváltást” kinevezések és áthelyezések sorozata jelezte. A kinevezések teljes listáját eddig még egyetlen történész sem kísérelte meg feltárni – ez szinte lehetetlen feladat is lenne; tekintettel arra, hogy a megmaradt, elszórt források is csak a változások töredékéről számolnak be. Biztos kútfőnek tekinthetjük például a *Belügyi Közlönyt*, amely a kinevezések egy részéről központi forrásból adott hírt (más részüket azonban érthetetlen okokból elhallgatta). A változások sorozata a lap március 26-ai számától kezdve figyelhető meg a *Személyi Hírek* rovatban, amelyet a július 9-ei számig követtünk nyomon, tekintettel a deportálások július 6-ai felfüggesztésére. (A két utóbbi dátum között nem jelent meg lapszám.) Eszerint a megszállást követően tíz új kormánybiztost, egy új orvosi kamarai elnököt, egy új iparfelügyelői kerületi vezetőt, 148 különböző beosztású és fokozatú jegyzőt vagy aljegyzőt, 24 új szolgabíró, 20 új közigazgatási fogalmazót, 56 adóhivatali ellenőrt vagy egyéb adóhivatali tisztviselőt, egy új bírót, kilenc új polgármestert, négy új alpolgármestert, tíz új tanácsnokot, 18 árvaszéki ülnököt vagy hasonló árvaszéki tisztviselőt, nyolc új vármegyei vagy városi tiszti főügyészt, 31 új főispánt, hat új alispánt és 88 új rendőrségi alkalmazottat neveztek ki. Ezek mellett áthelyeztek 82 jegyzőt, 36 szolgabíró, két polgármestert,⁵⁶ két tanácsnokot és három árvaszéki ülnököt. Mint utaltunk rá, az új budapesti rendőrfőkapitány május 14-én Petrányi György lett, május 28-án pedig Buócz Bélát nevezték ki vidéki rendőrfőkapitánnyá Oroszlány Endre helyére. A vidéki főkapitány korábbi helyettese, Halász

Elemér megtartotta állását. A német megszállást követően vitéz Nagyselmeczy László országos rendőrfőparancsnokot leváltották a felügyelői tisztikar éléről, őt Csapó Béla helyettesítette Forgács József július 9-ei kinevezéséig.⁵⁷ A csendőrség vezetésében lényegi változás nem történt a megszállást követően.

A fenti számokat és adatokat több megjegyzéssel érdemes ellátni. Egyes számok – például az új jegyzőké – kimondottan magasnak tűnnek, ám érdemes tudni, hogy minden községnek volt jegyzője, így a jegyzők teljes száma mellett az itt jelentett változások száma eltörpül. Az új polgármesterek száma ugyanakkor alacsonynak látszik, ám számos olyan új polgármester ismert, akiről a lap nem számolt be. Ráadásul azokat, akikről beszámol, nagyrészt július elején nevezték ki, azaz a deportálásokhoz sokuknak már kevés vagy semmi köze nem lehetett.⁵⁸ Az alispánok kinevezése szintúgy kimondottan későn, május közepén-végén történt. Egyes főispánok helyére több embert is kineveztek, például Deák Leó korábbi Bács-Bodrog vármegyei és újvidéki főispán helyét két emberrel (Piukovich József, Fernbach Péter) töltötték be. Az áthelyezések terén a távolság láthatóan szerepet játszott: a *Belügyi Közlöny* egyik találmára kiválasztott számának áthelyezései például nagyrészt Bács-Bodrog, illetve az onnan igen távol eső Pest, Veszprém és Vas vármegyék között történtek. Korábban sem volt ismeretlen a nagy távolságokból történő áthelyezések gyakorlata, azonban ebben az esetben a jogi okokból lecserélhetetlen, ám nem megbízható közszolgák helyi tapasztalatoktól való megfosztása igenis tényező lehetett. Ezt a feltételezést erősíti a tény, hogy az egész kinevezési hullám július elejére jelentős módon lelassult. Az itteni számokat nem tekinthetjük teljesnek: minisztertanácsi jegyzőkönyvekből tudjuk például, hogy csak május 3-án 48 új ítélőbírót és ügyészt neveztek ki.⁵⁹ Ráadásul a fentiekben még nincsenek benne az olyan, nem közigazgatáshoz tartozó

változások, mint a Magyar Nemzeti Bank, az Állami Operaház, a Nemzeti Színház, a Magyar Rádió, vagy a Vitézi Rend vezetésének lecserélése. (Utóbbinak főkapitánya maga Horthy volt, aki áprilisban az antiszemita, ám októberre már fegyveres, németellenes ellenállást szervező vitéz Igmándy-Hegyessy Géza nyugalmazott altábornagyot nevezte ki főkapitány-helyettesnek).⁶⁰ A szakszervezetek hasonlóan németbarát miniszteri biztost kaptak Marton Béla személyében. A vármegyékhez propagandamegbízottakat, az államtitkárságokhoz pedig német tájékoztatási tanácsadókat neveztek ki. Ám tekintettel a magyar közigazgatás közel kétszázévezres összlétszámára, az új kinevezések száma önmagában így sem tekinthető számottevőnek. Igaz ez még akkor is, ha egyes megszállt nyugat-európai országokban még ennyi új köztisztviselőt sem neveztek ki.⁶¹ A változás tehát komparatív perspektívában igenis nagy volt, ám ez nem jelenti azt, hogy a magyar államapparátus egészét, vagy akár többségét lecserélték volna.

A lemondatások és áthelyezések ideológiai alapja mindenesetre ismert. Az elv Sass Elemér belügyi osztályfőnök háború utáni vallomása szerint a következő volt: aki nem mondott le a nem megbízható tisztviselők közül, azt Jaross áthelyeztette, akit pedig nem lehetett áthelyezni, azt nyugdíjaztatta.⁶² Mindez igazodik azon nyilvános nyilatkozatokhoz, amelyeket például Baky és Sztójay tettek: a belügyi államtitkár arról beszélt, hogy „csak azokra van szükségünk, akik hittel állanak az eszme szolgálatában”,⁶³ Sztójay pedig azzal bírta meg Keledy Tibor új budapesti főpolgármestert, hogy „a budapesti városi közigazgatást alaposan fésülje át”.⁶⁴ A helyismerettel rendelkező, rezsimhű egyének fontos szerepet kaptak annak kiszűrésében, hogy helyi szinten kik nem illeszkednek az új rendszerbe. Piukovich József, Bács-Bodrog vármegye új főispánja májusban arról írt levelet Kukla Péternek, a Magyar Megújulás Pártja egyik

délvidéki vezetőjének, hogy „adminisztratív jellegű tárgyalásokat” kell folytatni: „Ez nagyon is fontos, mert hiszen ha mi rendszerváltást akarunk – márpedig akarunk! – akkor mérlegre kell tenni mindazokat az embereket, akik az utóbbi három év alatt is csak a saját önző érdekeiket nézték és elfelejtettek törődni az odavaló szegény, derék magyar emberekkel”.⁶⁵ Bajsay Ernő, a vármegye alispánja pedig maga szólította fel a jegyzőket és a községi tisztviselőket, hogy amennyiben nem értenek egyet a március 19. utáni rendszerrel, „kérjék nyugdíjazásukat, mert ha ezt elmulasztják, szorgalmazni fogja internálásukat”. A vármegye összes képviselőtestületi és elöljárósági tagját felmentették, és elsősorban a helyi Volksbund tagjaival töltötték fel a pozíciókat.⁶⁶ Erdélyben is bizonyosan szerepet vállaltak az ideológiai nem megfelelő jegyzők és főszolgabírók „feljelentésében” a Volksbund helyi tagjai.⁶⁷ Bajsay utasításához hasonló szóbeli rendelkezés hangzott el Zala vármegyében is a „megállapíthatóan zsidó vagy angolbarát érzelmű” tisztviselők leváltására.⁶⁸

A német források azt mutatják, hogy a náci nyomás elsősorban a főispánok lecserélésére vonatkozott, kevésbé magas tisztségekkel ritkán foglalkoztak. Veessenmayer április 28-án azt jelentette Berlinbe, hogy „a főispánok leváltásáért folyó harc első eredményeként most 19 főispánt mentettek fel. Megtörtént a lényegesen jobb garnitúrát képező, megfelelő utódok kinevezése. Néhány napon belül további főispánok leváltását fogom követelni. Ebben is számítani kell a kormányzó határozottabb ellenállására”. Május 11-én pedig már így írhatott: „A magyar vidéki közigazgatás tisztogatása kielégítően halad. Eddig 41 főispánt mentettek fel és 38 főispáni állást töltöttek be, további három még betöltetlen; minthogy a magyar vidéki közigazgatásban 62 főispáni állás van, amelyek közül 41 vármegyei és 21 városi, az eddig újonnan betöltött főispáni állások száma meghaladja az összesnek kétharmadát, mert egyes esetekben

a vármegye és a városok élén azonos személy áll”. Az új főispánok többsége az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártjának köréből került ki.⁶⁹ A főispánok átvilágítása teljes körű volt: gróf Teleki Béla zalai főispán például a helyén maradhatott, ám csak azután, hogy a Belügyminisztérium pozíciójában hivatalosan megerősítette.⁷⁰

Ismertek olyan köztisztviselők is, akik különböző megfontolásokból maradni akartak, ám mégis menesztették őket. Debrecen polgármesterét az új, Imrédy-párti főispán mondatra le „mellőzhetetlen és parancsoló elvi okokból”, amely az együttműködésben való akadékoskodását jelentette.⁷¹ Pálffy József szegedi polgármestert szintén lemondatták,⁷² a szolnoki polgármestert áthelyezték,⁷³ de új polgármestert kapott Kolozsvár és Szatmárnémeti is.⁷⁴ A kőszegi rendőrkapitányt azért váltották le, mert németellenesnek ítélték,⁷⁵ és hasonló okokból kellett mennie Platthy Pál altábornagy szegedi hadtestparancsnoknak is.⁷⁶ A Dél-Alföldön történt változásokról Kanyó Ferenc történész írt átfogó elemzést: kutatási eredményei szerint nemcsak megyék és városok vezetőit váltották le, de még az olyan tisztségeket sem kímélték, mint a főlevéltáros, a városi főpénztárnok vagy a vágóhíd igazgatója, de menniük kellett a műszaki tiszteknek, adótiszteknek, irodatiszteknek, segédtiszteknek, vagy éppen a makói állatorvosnak is.⁷⁷ Hasonlóan részletesen ismertek Munkács közigazgatásának változásai: a kárpátaljai város április 18-áig új főügyészt, új árvaszéki elnököt, új aljegyzőt és új városi orvost kapott, majd augusztusig még 45 újabb pozíciócsere történt. (Ebből azonban kettőt visszavontak, mivel a nagy sietségben két zsidónak számító személyt is kineveztek).⁷⁸ Molnár Judit történész országos perspektívában próbálta felmérni az „őrségváltás” eredményeit: szerinte szűk egy hónap alatt szinte az összes főispánt lecserélték, számos alispánt leváltottak, illetve voltak olyan vármegye, ahol minden főszolga-

bírókat áthelyeztek.⁷⁹ A fentieknek azonban az ellentéte is ismert: voltak olyanok, akik kollaborálni akartak, dacára annak, hogy szolgálati idejük már lejárt. Rátz Andor postavezérigazgató-helyettes például éppen márciusban nyugdíjazták volna, ám kényeztette, hogy állásban maradhasson, s még a nyilas éra alatt is folytatta munkáját.⁸⁰ Frankó Zénó külügyminiszteri tanácsosnak a megszálláskor féléves fizetett szabadságot ajánlottak, ám ő nem fogadta el.⁸¹

Volt, aki csak a lapokból értesült arról, hogy új pozícióra nevezték ki. Esetét ugyan utólagos önfelmentésként is kezelhetnénk, ám Rajnay Károly új nagyváradi főispán és városparancsnok népbíróági perében maga Jaross Andor is elismerte, hogy Rajnay akarata ellenére neveztetett ki a pozícióra. Rajnay saját tehetetlenségére hivatkozott: „A németek bevonulásáról megállapítottam, hogy az erőszakos volt; nekem, mint magyar embernek fájt, de nem tudtam semmit sem csinálni, hogy Horthy presszió alatt volt és így nevezte ki a kormányát”. A népbíróság kérdésére, miszerint mit gondolt, mégis miért mondott le Kállay, és miért lett Sztójay az új miniszterelnök, Rajnay azt felelte, hogy bár olvasott újságokat, nem tudta az okát. Rajnay végül állítása szerint csak néhány hónapra volt hajlandó vállalni a pozíciót, és szeptemberben valóban lemondott. Ügyirataiban azonban számos példát hoznak fel arra, hogy ez idő alatt is kollaboránsként tevékenykedett.⁸²

Az eltávolításoknak, lemondásoknak vagy kinevezéseknek bizonyos esetekben nem volt köze a világnézethez. A híresen antiszemita s csupán titokban németellenes Donáth Györgyöt megpróbálták lemondadni a Magyar Élet Pártjának alelnöki posztjáról, ám végül a helyén maradt.⁸³ Pásztóy Ámon, a KEOKH korábbi feje, aki az 1941-es deportálásokban kulcsszerepet játszott, nem volt hajlandó a helyén maradni a német megszállás alatt, utódját, a számos zsidómentésben közremű-

ködő Siménfalvy Sándort viszont kétszer is előléptette a kollaboráns Belügyminisztérium.⁸⁴ Mérey Lászlót, mint láttuk, főispánná nevezték ki a megszállást követően, pedig egyáltalán nem volt németbarát ember. A szélsőségesen antiszemita és németbarát gróf Teleki Béla főispánt meghagyták Zala vármegyében, ám meghagyták kassai főispánnak a zsidókat mentesítő, majd a kiugrást előkészítő Lakatos-kormányban belügyi tárcát vállaló Schell Pétert is. Utóbbit a kiugrást követően Buchenwaldba deportálták.⁸⁵ Hasonló, ellentmondásos példákat tudnánk idézni a Budapesti Rendőr-főkapitányság vagy épp a budafoki rendőrség esetében is.⁸⁶

Ezek azonban minden bizonnyal ritkaságszámba menő esetek voltak. Az új személyek kiválasztásának elvéről maga Jaross vallott egy népbíróági perhez csatolt vallomásaiban: „Belügyminiszterségem idején a főispáni kinevezésekkel kapcsolatban azt a döntő szempontot tartottam szemem előtt, hogy főispánná csak nemzetiszocialista, vagy az eszmével szimpatizáló egyént neveztessek ki”.⁸⁷ Mindezt alátámasztja azon kevés történeti tanulmány is, amely az újonnan kinevezettek politikai hátterét kutatta: a legtöbb személy az Imrédy- és a Baky-pártok soraiból került ki.⁸⁸ A kinevezések és pozíció-átmentések nagy átlagát nem Mérey vagy Donáth példái mutatják, hanem inkább Radocsay László korábbi igazságügy-miniszter esete, aki majdnem megtarthatta tárcáját az új kormányban is. Azonban a radikális Rátz Jenő miniszterelnök-helyettes – Zánkay Péterné miniszterelnökségi titkárnő vallomása szerint – „sajnálkozásait és undorát fejezte ki, hogy olyan miniszterekkel kell tárgyalnia, akik az előző kormányban benne voltak”. Mikor Radocsayt meglátta, Rátz bement Sztójayhoz, és Radocsay fél óra múlva már búcsúzkodott is.⁸⁹

5. „HELYESEBB LESZ, HA AZ IDŐJÁRÁSRÓL BESZÉLÜNK”.

A MAGYAR KOLLABORÁNS KORMÁNYZAT ÉS A NÉMET

NYOMÁS

Mielőtt áttekintenénk, milyen módon kezdett el kollaborálni a megmaradt vagy újonnan kinevezett magyar közigazgatás a német megszállókkal, érdemes megvizsgálni az új bábkormány összetételét, a zsidósághoz való hozzáállását, illetve a német igényeket, amelyekre reagálniuk kellett. Hasonlóan elemzés tárgyát kell képeznie Magyarország helyén maradt kormányzójának, Horthy Miklósnak a viselkedése és lehetőségei is. Végül pedig megkerülhetetlen annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mennyiben volt Magyarország teljesen szuverén országnak tekinthető március 19-e után.

A Kállay-kormányt hivatalosan március 22-én oszlatták fel, s a Horthy által támogatott gondolatot, amely egy államtitkárokból álló szakértői kormányról szólt, hamar elvetették.¹ Az új

miniszterelnök Sztójay Döme korábbi berlini követ lett, kabinetjének tagjai pedig a radikális Rátz Jenő miniszterelnök-helyettes, Jaross Andor belügyminiszter, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, Csatai Lajos honvédelmi miniszter, Kunder Antal kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter, Antal István igazságügyi, valamint vallás- és közoktatásügyi miniszter, Szász Lajos iparügyi miniszter, valamint Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter. Antalt ezek mellett a Magyar Királyi Nemzetvédelmi Propagandahivatal vezetésével is megbízták. A miniszterek közül négyen – Antal, Jurcsek, Reményi-Schneller és Szász – a Kállay-kormányban is szerepet vállaltak. Hárman – Jaross, Kunder és Rátz – az Imrédy-párt tagjai, ketten pedig hivatásos katonák voltak. A zsidókérdés radikális rendezését Endre László és Bakó László – két hírhedten antiszemita politikus – belügyminisztériumi (közigazgatási és politikai osztályokért felelős) államtitkárrá való nevezése biztosította.²

A miniszterelnök Sztójay Döme 42 évet dolgozott a magyar diplomáciában, és felesége „egyéni ambíciók nélküli”, „engedelmes” hivatalnokként jellemezte őt, „aki csak kötelességét teljesítette”.³ Ez azonban önmagában nem volt igaz, hiszen ismert, hogy Sztójay már berlini követi munkája során is saját indítatásból sürgette hazája zsidóságának deportálását. Ám antiszemita meggyőződése dacára Sztójayt mégiscsak azért javasolta Ghyczy Jenő, Kállay volt külügyminisztere – s támogatta maga Kállay is Horthy előtt –, mert gyenge, színtelen embernek látták, szemben a szuggesztív személyiségű Imrédyvel.⁴ Bár a népbírósnak érdekében állt volna Sztójayról a „sátáni meszterelme” képét festeni, ironikus módon a grafológus nyilvánosságra hozott elemzésében is az állt a kollaboráns magyar kormányfőről, hogy „kevés természetes ésszel rendelkezik, inkább tanult ember, rengeteg nagyravágyással”.⁵ Zichy Ladomér okkal állapította meg róla emlékiratában, hogy „korlátolt és képes-

ségek nélküli ember volt, aki csak Hitler iránti szervilizmusával tűnt ki”.⁶

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Sztójay ne lett volna feltétlenül németbarát, sem pedig azt, hogy ne lett volna tudatában tettei következményének. Sztójay antiszemita meggyőződésekkel, ambícióval rendelkező emberként képes volt az önálló cselekvésre is. Tevékenységét mégis elsősorban a teljes megfelelési kényszer jellemezte. Zánkay Péterné Imrédy perében tett vallomásaiban – amelyet kevéssé használ a történet-szi irodalom – fontos megállapításokat tett a miniszterelnökség megszállás utáni belső eseményeiről, Sztójay Döméről megfogalmazott véleménye pedig kimondottan érdekesítő. Zánkayné véleménye szerint „Sztójay eleinte fenntartás nélkül csodálta a németeket. Egyszer az én jelenlétemben előadta, hogy a németekkel nagyon jól ki lehet jönni, csak őszinteséget követelnek mindenkitől [...] Néhány nappal később már Sztójay kezdte belátni, hogy a németeknek csak arra jó egy megállapodás, hogy azt megszeghessék”.⁷ Hogy ez valóban néhány nappal a megszállás után történt-e, kérdéses, ám német jelentések szerint is „hidegzuhanyként” érték Sztójayt az olyan ügyek, mint például a Weiss Manfréd-féle gyárüzem német kézre kerülése.⁸ A miniszterelnökké válás nem tüzelte fel a volt diplomatát: pályacsúcsának időszakát nagyrészt betegeskedve töltötte. Zánkayné hasonlóan kiábrándult kollaboránsként írta le Sztójay helyettesét, Rátz Jenőt is: „Eleinte nagy kedvvel járt be hivatalába, de mint sértődött ember, csakhamar teljesen visszavonult, és még a vacsora- és egyéb meghívásokat is visszautasította. Állítólag hatáskörét kevesellte, de hogy lehetett volna neki hatásköre, amikor még a miniszterelnöknek sem nagyon volt”. Csatai Lajos új honvédelmi miniszter pedig a kezdetektől fogva vonakodott szerepkörét elvállalni, s „állandóan panaszkodott nekem, hogy álmatlan éjszakákat tölt otthon, nem tudja ezekért

az intézkedésekért vállalni a felelősséget”.⁹ Csatay állítólag többször is le akart mondani, ám mindig hagyta magát meggyőzni, hogy maradjon. A miniszter a nyilas-hungarista hatalomváltást követően végleg visszavonult, egy hónappal később pedig feleségével együtt öngyilkos lett.

Természetesen nemcsak a kollaboráns miniszterelnök volt meggyőződéses zsidógyűlölő. Ha valódi antiszemita „lángészt” keresünk, azt megtalálhatjuk Endre László belügyi államtitkár személyében. Endre szélsőségesen antiszemita körökből származott, ahol a zsidóellenesség már egyfajta megszálottságot, perverziót jelentett.¹⁰ Az államtitkár munkamániás ember volt, aki visszaemlékezések szerint „elképesztő tempót diktált”, és még hétköznapi esténként, illetve hétvégén is dolgozott.¹¹ A munkatempó és az antiszemita meggyőződés tragikus találkozása volt, hogy éppen az az ember lett az egyik belügyi államtitkár, akinek – saját szavaival – rögeszméje volt, hogy „a zsidókat ki kell telepíteni az országból”.¹² Endre még könyvet is írt a zsidókérdés megoldásának lehetőségeiről, és Eichmann egyik náci segítője okkal mondhatta róla, hogy Endre „sokkal nagyobb antiszemita volt”, mint német főnöke.¹³ Rá is igaz lehetett, amire a szélsőjobb oldali múlttal rendelkező költő, Erdélyi József is hivatkozott a népbíráóság előtt, „zsidómániának” nevezve korábbi berögzültségét: „Egy ördög uralkodott rajtam, amelyet nem tudtam megfékezni. Ma már nem tudok mást mondani, csak azt, hogy bolond voltam”.¹⁴ Endre korábbi antiszemita társaságának neve „Kártékony Rovarokat Irtó Egyesület” volt, ahol kollégái már a harmincas évek végén zsidótörvényekről, gettóról és a zsidók kitelepítéséről fantáziáltak. Ennek a társaságnak volt a tagja Bosnyák Zoltán középiskolai tanár is, akinek Zsidókérdést Kutató Intézete – amelyet 1943-ban alapított, majd 1944-ben újjászervezett¹⁵ – a német megszállást követően lényeges adminisztratív szerepet kapott a magyar

holokausztban. Az intézet által a megszállást követően elkészített háttéranyagok részletes betekintést engednek abba, hogyan is viszonyult a kollaboráns belügyi államtitkár és köre a zsidóság deportálásához.

A Zsidókérdést Kutató Intézet iratai között szerepel egy április 26-ai feljegyzés *Gondolatok a zsidókérdés megoldásáról* címmel. A szövegen ugyan nem szerepel szerző, annak hátoldala azonban a *Cél* című antiszemita folyóirat pecsétje szerepel. Mivel a szöveg többes szám első személyben beszél, feltételezhető, hogy annak szerzője az Intézet igazgatója és a *Cél* szerkesztője, Bosnyák Zoltán volt. A memorandum egyértelműen a magyar zsidóság eltávolításával számol, s azzal is tisztában van, hogy ez súlyos igazságtalanság a magyarsághoz asszimilálódni igyekvő zsidósággal szemben. A szöveg szerint a zsidóság felszámolása „sokszor a nemzet eleven húsába” fog vágni, ám „ha belátható időn belül [...] – mondjuk 1 év alatt – legalább 50%-os konkrét eredményt tudunk csak e téren a nemzet javára elérni, máris nagy dolgot cselekedtünk”. (Bizonyosan csak Bosnyák értelmiségi kényelmessége feltételezhette, hogy Endre hajlandó egy hosszú év alatt mindössze féleredményt elérni.) Azt még Bosnyák is „tisztán látta”, hogy a „munka” „bizonyos értelemben véve romboló munka lesz”. A nemzethez korábban hasonult egyénnel „100%-os igazságot” nem lehet tenni, de „egy új, a fennállónál jobb megoldás érdekében sok értékeset is fel kell áldozni”. Éppen ezért, mint írja, „nem lesz tétovázás, szőrszálhasogatás, jogászkodás”.¹⁶

A szöveg a továbbiakban szókimondóan a „külföldi segítség igénybevitelével” számol a „gyors megoldás” érdekében, amely alatt a „felesleges zsidóknak németek részére való átadását”, illetve a „német tapasztalatok értékesítését” érti. Ez a megszállást figyelembe véve egyet jelentett a megszálló hatalommal való teljes együttműködéssel a zsidókérdés megoldás

dásának érdekében. A memorandum érdekes módon éppen a közigazgatás miatt aggódik: mint fogalmaz, „koránt sincs [...] gombnyomásra működésbe hozható apparátus”, amely ehhez asszisztálna, és ezt az előző kormányok bűnének véli. (Ismét erősítve azt az állítást, miszerint a zsidótörvények alkalmazását még Endre körei sem találták elegendőnek a közigazgatás deportálásra való kondicionálására). Könnyen lehet, hogy a közigazgatás lecserélését az effajta aggályok is gyorsították. A szöveg ezt követően a lehetséges akadozás, ellenállás kezelésének érdekében tesz javaslatot „szigorú büntetőszankciók életbe léptetésére”, illetve egy ellenőrző jellegű, teljhatalmú csúcsszerv létrehozására.¹⁷

Leginkább azonban az a ridegség megdöbbenő, amellyel a magyar zsidóság döntő többségét – mintegy 400 ezer főt – „értéktelennek” és „mielőbb eltávolítandónak” nevezi a beadvány. Az írás szerint az „értéktelen” kategóriába tartozik „a szellemi vezetőréteg, valamint a zsidó proletár tömeg”, a második fogalom alatt pedig a budapesti (a Dob és a Rumbach utcai), a munkácsi és ungvári zsidókat, illetve az idegen állampolgárokat érti. Ennek tükrében érdekes, hogy a munkácsi és az ungvári zsidókat valóban igen hamar deportálták, ugyanakkor az idegen állampolgárságú zsidók gyakorta kiemelt védeltséget élveztek, a budapesti zsidóságot pedig a deportálások végső soron szinte teljesen elkerülték. Mindazonáltal az „értéktelenek [...]” kikapcsolása révén azonnal 50%-kal lenne a zsidó tömeg csökkenthető”.¹⁸ Sajátos módon a maradék zsidóság számára a szöveg a kitérést vetette fel lehetőségként, és az intézet iratai között szintúgy szerepel egy *Tervezet a zsidó származású újszülött gyermekek kereszténnyé való neveltetéséről* című dokumentum (egy nappal korábbi dátumozással), amely minden három év alatti zsidó gyermek elvételével, a zsidóságtól való „hermetikus” elzárásával, illetve keresztény, vidéki nők által való szoptatásával és

nevük lecserélésével számolt. Utóbbi tervezet mind a faji antiszemitizmus ekkorra már anakronisztikus elvetése, mind a zsidóktól (zsidó nők anyatejétől!) való beteges rettegése, mind pedig abszurditása és középkori gyűlölködése okán kiemelkedő.¹⁹ Ellentmondásokból azonban nem volt hiány az effajta tervezetekben. Az imént részleteiben bemutatott *Gondolatok...* egy helyütt megemlíti, hogy „mi a zsidóságot kiirtással sohase likvidálhatjuk. Egy szilárd keresztény alapon álló kis állam ilyenre sohasem gondolhat”. Kérdés, hogy ha nem kiirtással, akkor mégis mivel gondolta eltüntetni a magyar zsidóság felét Bosnyák Zoltán intézete.²⁰

Az intézet, mint látni fogjuk, a szakirodalom korábbi feltevézéseiével szemben nem egyszerű antiszemita agytrösztként működött, hanem aktív szervező szerepet vállalt a holokausztban. Egyik tagja, Zimmermann Lajos, aki „civilben” az Országos Sajtótanács elnökhelyettese volt, és ekkor már fél évszázada „antijudaistának” vallotta magát, okkal mondhatta: „örömmel állapítom meg, hogy a zsidókérdésben ma már nyílt sisakkal harcolhatunk [a] teljes zsidómentességért”.²¹ Az intézet más tagjai is memorandumok gyártásával töltötték az idejüket. A már említett Bodnár Richárd március végén írt tervet Endrének „a zsidókérdés” „totális megoldásának problematikájáról”. Elképzelése nemcsak a zsidó vagyon kisajátítása, a gettósítás és a sárga csillagnak kollaboráns magyar részről való felvetése miatt egyedi, hanem azért is, mert előre számolt az esetleges „jogászokodó” ellenállással: „Konkrét célja a »tervezeteknek« nem az, hogy azok révén a kormánynak a zsidókérdés megoldására vonatkozó átfogó terveit és folyamatba tett intézkedéseit befolyásolják, vagy talán »ötleteket« adjanak, hanem az, hogy ha bármely oldalról elhangzik az a kijelentés, hogy ezt »nem lehet megcsinálni«, úgy illetékeseknek rendelkezésére álljanak olyan radikális argumentumok, ame-

lyek minden – akár jóhiszemű – elodázásokat és mellébeszéléseket lehetetlenné tesznek”.²²

Az intézet ezek mellett aktív részt vállalt a lakosság antiszemitizmusra való uszításában is. Magyarország lakossága természetesen – több-kevesebb mértékben – már 1919 óta találkozhatott antiszemita propagandával. Kérdéses ugyanakkor, hogy mennyire lehet a civil lakosság antiszemitizmusát a források tükrében autentikusan megvizsgálni. Itt elég annyit kimutatni, hogy az intézet valószínűleg még tovább fokozandónak tekintette a zsidóellenes érületeket. Bosnyák ugyan már 1943-ban kijelentette, hogy számít „a magyar közönségre” a zsidók „levadászásában”,²³ egy 1944. májusi német tervezet, amely Budapest zsidótlanításáról szólt, kiemelt szerepet szánt az intézet által kiadott és Bosnyák által szerkesztett *Harc!* című antiszemita lapnak a lakosság feltüzelésében. A tervezet egészen explicit módon megfogalmazta, hogy a budapesti zsidók deportálásának igazolására „külső tényezőket és okokat” lehetne felhozni, „például robbanószerek fellelését zsidó közösségi házakban és zsinagógákban, szabotázstervek leleplezését, rendőrtisztek megtámadását, vagy nagyszabású valutaüzérkedést a magyar fizetőeszköz aláásására. Egy ilyen mértékű akció alapja kirívó eset kell hogy legyen”.²⁴ A zsidókkal szembeni hangulatkeltés – akár ordas hazugságok és úgynevezett „hamis zászló” alatt végrehajtott atrocitások árán – kiemelt feladatnak számított a németek és az intézet szemében. A *Harc!* hasábjain Bosnyák az „új, tiszta, minden zsidó hatalomtól és befolyástól mentes Magyarország” elérésére buzdított „minden jó és igaz magyart”,²⁵ ám más lapok sem maradtak el az uszításban. Marschalkó Lajos is a „zsidómentes, boldog, új Magyarországról” álmodozott,²⁶ Komoróczy György történész zsidóellenes áprilisi esszéje pedig annyira megtetszett a budapesti német követségnek, hogy németre fordítva megküldték a berlini külügybe is.²⁷

A propagandába azonban alkalmanként önellentmondások is csúsztak. A deportálások idején Bosnyák például „tömegmészárlással” vádolta a zsidóságot, ószövetségi történetekkel élve.²⁸ A *Függetlenség* szerzője pedig szövetséges bombák által elpusztított zsidókról írt egy internálótáborban való látogatását követően: a látványt „pusztítás”, „terror”, „kalózkod”, „végzet” és „szörnyű halál” szavakkal írta le.²⁹ A tömegmészárlásnak áldozatul eső zsidókat ugyanezzel vádolni, illetve a szövetséges bombázókat zsidók gyilkolásáért elmarasztalni kétségkívül vizszas volt a deportálásokat támogató lapok részéről. A németbarát szerzők azonban láthatóan sokszor nem érezték saját szavaik kettős jelentését. Miközben a vidéki zsidóság deportálása lassan befejeződött, Hézsér László, a fajvédő *Cél* szerzője afelett lamentált, hogy a bolsevizmus nem ismeri fel az emberben Isten képmását. Ahol ezt elfelejtik, ott „nyilvánvaló, hogy a civilizáció válságba jutott” – állapította meg.³⁰

A magyar kollaboráns államvezetés egy része tehát aktívan a zsidóság elpusztítására tört, egy másik része pedig szervilis vagy valóban lelkes módon kívánta kiszolgálni a német igényeket. Utóbbi fontos részlet: arról, hogy voltaképpen mit is várt el a német fél Magyarországtól a zsidókérdés megoldása terén, máig komoly viták zajlanak. Egyes történészek szerint például a hazai zsidótörvények meghozatala terén a német nyomás volt meghatározó.³¹ Ugyanakkor nem rendelkezünk bizonyítékkal arról, hogy ezt a németek követelték volna. Egy 1942. decemberi iratból az látszik, hogy a németek figyelemmel kísérték a magyarországi antiszemita jogalkotást,³² és az Eichmann-per izraeli ügyésze a dokumentum tükrében egyértelműnek látta, hogy a jogalkotás előrehaladtát német részről nem tartották kielégítőnek.³³ Ez azonban már a negyedik zsidótörvény³⁴ után volt; a németek valamivel a törvény 1942. szeptemberi elfogadása előtt követelték a sárga csillagot és a deportálást, ám az árjásítást,

amiről a törvény rendelkezett, nem kérték.³⁵ Az, hogy az Eichmann-per jogászaik mégis a német nyomás példájaként értékelték az iratot, a narratívák versengését mutatja. Az izraeliek el akarták ítélni Eichmannt, ezért a német felelősséget erőltették.

A hazai holokauszt-kutatók egy másik része ugyanakkor az apologetikus nacionalista történetírást támadva hajlamos átesni a ló túloldalára, és túlhangsúlyozza a magyar állam felelősségét. Ezzel nemcsak az a gond, hogy olykor szinte már kollektív bűnösségről beszélnek (mint egy magyar történész fogalmazott, „a magyar társadalom holokausztban való szinte kizárólagos felelősségét hangsúlyozó” nézet „akár rokonszenvesnek is tűnhet”³⁶), de az is, hogy a korabeli magyar állam kizárólagos felelősségét hangsúlyozó tézisek mintegy felmentik a náci Németországot a magyarországi holokausztban való részvétel alól. A német fél szerepének kisebbítésére a nemzetközi szakirodalomban is radikális példák találhatók: egyes német szerzők egyenesen a náciakat felmentő munkákat készítették. Akadnak, akik állítják, hogy a magyar üzemekből a németek ki voltak tiltva; hogy a németek nem szolgálhatták ki magukat magyar boltokból hadicélokra, illetve egyáltalán nem is vásárolhattak magyar boltokban, hogy a Wehrmacht nem kapott engedélyt arra, hogy intézkedés alá vonjon magyar zsidókat, vagy hogy a németek nem parancsokat, hanem csakis „kéresek” intéztek a magyar hatóságokhoz. Az összes itt idézett állítás egytől-egyig téves, ami vélhetően abból ered, hogy a szerzők helyi szinten nem végeztek kellően alapos levéltári kutatásokat.³⁷

A tévedések oka azonban nem feltétlenül csak a dokumentumok felületes ismeretében keresendő. Hogy egy dokumentumot milyen mértékben lehet két értelemben olvasni, arra jó példa az április 1-jei német követelés a kárpátaljai zsidóság deportálására, amelyet a magyar honvédség végül megvétőzött, arra hivatkozva, hogy az megzavarná a katonai szempontból fon-

tos terület rendjét. Karsai Elek ezt a dokumentumot a „közvetlen német beavatkozás” példájaként idézte, arra hozva fel az esetet, hogy a német fél igenis aktívan követelte a deportálásokat.³⁸ Ungváry Krisztián szerint ugyanakkor a dokumentum éppen azt bizonyítja, hogy a magyar hatóságok bármikor nemet mondhattak a deportálásokra, így a felelősség teljes mértékben a magyar felet terhelte.³⁹ Véleményem szerint azonban a dokumentum sokkal inkább a következőt jelenti: a német fél *ebben az esetben* követelte a deportálásokat, amit a magyar fél *ebben az esetben* képes volt megvétőzni.⁴⁰

Az állítás, miszerint a magyar állam mindenkor ellentmondhatott a német követeléseknek 1944 tavaszán-nyarán, nem állja meg a helyét. Az az állítás igaz, hogy *büntetés* nem, vagy kevéssé járt az ellentmondásért; azt azonban nem állíthatjuk, hogy a zsidóság a helyén maradhatott volna, ha a magyar hatóság nemet mond a követelésekre. Mint már utaltunk rá az első fejezetben, számos nagyváros polgármestere nemet mondott a gettósításra, mégis deportálták városuk zsidó lakosságát. Szintúgy ismertek kisebb, vidéki példák, ahol a zsidó lakosság egy részét a magyar hatóságok akadékoskodása miatt vagy egyéb okokból a németek maguk deportálták. Ilyen volt példának okáért Bodajk, Baja, Hatvan, Cegléd vagy Gyékényes esete.⁴¹ Szintúgy ismert, hogy a kistarcsai és sárvári internálótáborok zsidó foglyait a német erők a magyar hatóságok ellenében deportálták. Logikusnak tűnik azonban az a feltételezés, hogy ha a németek ellenállásba ütköznek, kevesebb zsidóval is beérték volna.⁴²

Utóbbi belátásához azonban azt is érdemes tisztázni, hogy voltaképpen hány zsidót is akartak deportálni a németek. Egyes történészek szerint a németek lényegében nem követelték a zsidók deportálását Magyarországról.⁴³ Ezzel az állítással szemben több, párhuzamos narratíva is létezik. Veesenmayer 1943. decemberi magyarországi helyzetfelmérését az izraeli jogászok

úgy értelmezték az Eichmann-perben, hogy „a javasolt lépés [a megszállás] egyik elsőszámú okaként a magyarországi zsidókérdés végső megoldását jelöli meg”.⁴⁴ (A valóságban a zsidókérdés megoldása a németek által megfogalmazott nyolc pontból az utolsó előtti volt, úgy, hogy a nyolcadik pont csupán a csatolt mellékletekre hívta fel a figyelmet).⁴⁵ Emellett az egyik bizonyíték, amelyet Eichmannak szegeztek izraeli pere során, éppen az volt, hogy már 1942 szeptemberében a teljes magyar zsidóság elpusztítását tervezte.⁴⁶ Eichmann ugyanis 1942 szeptemberének végén a német külügynek kifejtette, hogy a Magyarországról német megszállás alatt lévő területekre került zsidók keletre deportálása túl sok erőfeszítést igényelne: „Ezért jelenleg nem tartom megfontolandónak [...] a teljes kitelepítő-szémélyzet mozgásba hozását anélkül, hogy a zsidókérdést megoldanánk Magyarországon. [...] Jobb lenne várni az akcióval addig, amíg Magyarország készen áll a magyar zsidóságot alávetni a rendelkezéseknek”.⁴⁷ Egy másik narratívaként tekinthetünk Horthy állítására emlékirataiban, miszerint a deportálások és a zsidótörvények német nyomásra történtek.⁴⁸ Ám így önmagában ez sem igaz. Eichmann konkrét szerepe a magyar deportálások esetében egyedül a március 31-én elfogadott országos gettósítási terv megfogalmazásában és a júliusi kistarcsai és sárvári akciókban ismert.⁴⁹

A történészek között általában konszenzus van arról, hogy a zsidókérdés végső megoldása nem szerepelt a német megszállás elsődleges okai között. Azonban az is tény, hogy a németek valóban követeltek deportálást, és a megszállással egy időben már léteztek is tervek erre vonatkozóan. Eichmann helyettese, Dieter Wisliceny SS-Hauptsturmführer azt vallotta a háború után, hogy Eichmann gyors zsidótlanítást akart látni Magyarországon.⁵⁰ Franz Novak SS-Hauptsturmführer, Eichmann beosztottja is úgy emlékezett vissza, hogy deportálásra készültek, és

egymillió zsidóval számoltak.⁵¹ Eichmann ugyanezt vallotta a *Life* magazin hasábjain közölt interjújában, amelyet a háború utáni, argentinai bujkálása idején adott.⁵² Az interjú ugyan erősen a német felet felmentő cézzel készült, ám Eichmann még önmaga mentegetésekor sem gondolt olyan nagyot hazudni, hogy azt állítsa: nem akarta deportálni a magyar zsidókat, amikor az országba érkezett. Még az egyébként saját szerepét kisebbiteni akaró Imrédy is azt vallotta, hogy „köztudomású volt, hogy amikor a németek 1944. március 19-én az országba jöttek, olyan kormányt akartak felállítani, melynek prominens feladata lesz a zsidók likvidálása, ennek mi is tudatában voltunk, akik szerepet vállaltunk a kormányban”.⁵³ Imrédy sorai ezzel együtt nem értelmezhetők úgy, hogy a deportálásokat a németekre kente volna: elismeri, hogy a kollaboráns magyar kormány feladata volt a zsidók likvidálása, és hogy ők ezt tudták is magukról.

A német állam már jóval Magyarország német megszállása előtt is követelte a magyar zsidóság deportálását. Egy 1942. októberi feljegyzésben, amelyben Martin Luther német külügyminiszter-helyettes számol be az ekkor még berlini magyar követként dolgozó Sztójayval való egyeztetéséről, nyíltan szerepel a német követelés, illetve az a tény is, hogy ez a követelés Adolf Hitler akaratát közvetíti. A szöveg szerint a magyarországi zsidók „kezelése” „sürgős”. „Ezért szeretném, hogy elmagyarázza a magyar kormánynak az okokat, amelyek arra készítetnek minket, hogy a Führer akaratának megfelelően az európai zsidókérdés korai és teljes megoldására törekedjünk, s hogy arra kérje a magyar kormányt, hogy részéről tegye meg a megfelelő intézkedéseket ezen cél elérésére”. A szöveg utal arra, hogy Németország korántsem elégedett a zsidókérdés európai rendezésével úgy, hogy közben Magyarországon az állapotok nagy vonalakban változatlanok: „A Németország által ezen területen tett nagy erőfeszí-

tések [...] illuzórikussá válnak, ha Európa egyes területein a zsidók még mindig intellektuális és gazdasági hatalommal bírnak”. Ezt követően a szöveg három pontban foglalta össze az elérendő feladatokat. „A cél tehát ez Magyarországon: 1. A zsidók eltávolítása a vallási és a gazdasági életből fokozatos jogalkotás útján, kivétel nélkül. 2. A megfelelő kormányrendeletek bevezetése a zsidók egyértelmű megjelölésére, hogy a lakosság lehetőséget kapjon a világos távolságtartásra. 3. Felkészülés a kitelepítésre és eltávolításra Kelet felé”. Igaz, hogy az állásfoglalás magyarázatára az antiszemita Sztójay kérte fel a német külügyet – radikálisan eltérve a diplomáciában bevett szokásoktól –, ám azt mégse gondolhatjuk, hogy Hitlert a magyar követ befolyásolta volna. Ahogy a szöveg is fogalmaz: Németország Európa-szerte gyakorolt gyilkos zsidópolitikájának tükrében „illuzórikus” lett volna az az elképzelés, hogy majd pont a magyar zsidókat nem akarják megölni a náciak.⁵⁴

Ezt követően 1942 novemberében Heinrich Himmler állapította meg, hogy egymillió magyar zsidó deportálása „igen-csak kielégítő” lenne.⁵⁵ Egy évvel a német megszállás előtt egy német külügyi jelentés „a zsidókat” egyértelműen „Németország magyarországi ellenségei” között említette.⁵⁶ 1943 áprilisában, a klessheimi találkozón a német külügyminiszter Hitler jelenlétében közölte Horthyval, hogy „a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba szállítani. Más lehetőség nincs”.⁵⁷ Végül Hitler 1944. március 18-án maga is követelte Horthytól, hogy „oldják meg a zsidókérdést” Magyarországon. Ezt a követelést aztán Ernst Kaltenbrunner, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője és Veesenmayer is megismételte, és a kollaboráns magyar kormány március 22-i ülésén el is fogadta.⁵⁸

A német igények a megszállást követően is egyértelműek voltak. A németek áprilisban két hét alatt 200 ezer embert köve-

teltek munkára, Horthy viszont csak 50 ezer zsidó kiadásához járult hozzá.⁵⁹ Május 17-én Hitler maga tett javaslatokat a holokauszt magyarországi lebonyolításával kapcsolatban: „A Führer azt mondta [...], hogy ha Magyarországon a helyiek segítségét akarjuk a zsidóellenes intézkedésekben, akkor talán adhatnánk zsidó javakat a helyieknek. Ez segítené a helyi lakosok együttműködésének beindítását”.⁶⁰ Ez utóbbi megjegyzés egyébként nemcsak azt jelenti, hogy Hitler személyesen is figyelmet szentelt a végső megoldás magyarországi lebonyolítására, de azt is, hogy nem volt elégedett a magyar lakosság részvételével. Május 26-án a német külügy arra jutott, hogy július végére 900 ezer főt fognak deportálni Magyarországról, és ezzel eléri „a zsidókérdés végső megoldását”.⁶¹ Bár ugyanebben a dokumentumban az is szerepel, hogy egyelőre 340 ezer főt deportáltak, és „március 19. óta a munka nagy részét elvégzettnek lehet tekinteni”, a német követség ugyanekkor a budapesti zsidóság deportálására kezdett terveket szőni,⁶² tehát utóbbi megjegyzésüket ennek tükrében szabad csak értelmezni: a munka elvégzett mivoltát úgy állapították meg, hogy a budapesti zsidóság sorsát már megpecsételtnek tartották, azaz „előre ittak a medve bőrére”. Hitler kiemelt figyelméről tanúskodik az is, hogy július 12-én személyesen intézkedett néhány Veszprém mellett elfogott palesztinai zsidó ejtőernyős kivégzéséről, illetve fosztogató német katonák megbüntetéséről.⁶³ Jellemző módon azonban ezt is a helyi, magyar hatóságokra bízta. Ugyanezen a napon a német külügy is tisztázta, hogy „egyetlen zsidó” sem hagyhatja el Magyarországot „a mi beleegyezésünk nélkül” – azaz egyetlen zsidónak sem szántak egérutat.⁶⁴

A német követelések valós mivoltát jelzi, hogy mikor Horthy felfüggesztette a deportálásokat, a németek sürgették a további vonatok indulását. Veesenmayer úgy fogalmazott, hogy „a további huzavona számunkra tűrhetetlen”.⁶⁵ Veesenmayer

annak érdekében is nyomást fejtett ki Horthyra, hogy a leváltott Endre és Baky államtitkárokat helyezze vissza pozíciójukba, ám erre Horthy nem volt hajlandó.⁶⁶ (Szálasi azonban igen, ekkor azonban már nem a deportálásokkal foglalkoztak). Eichmann másodlagos források szerint megkérte Veesenmayert, hogy Hitlernél érje el a deportálások további német követelését.⁶⁷ Eichmann a nyilas-hungarista hatalomra kerülést követően visszatért Budapestre, s noha a birkenauai gázkamrák ekkor már nem is működtek, ő további deportálásokat követelt: 50 ezer embert, és aztán még többet akart „munkára” vinni. Szálasi a munkaképes embereket gyalog indította el, Budapesten pedig gettósított, de ennél többre nem volt hajlandó.⁶⁸ Egy október 12-ei német összefoglaló szerint a németek fontolgatták a zsidókérdés végső megoldásának a kollaboráns magyar kézről való teljes kivételét: „Veesenmayer azt állítja, hogy a magyarok eddig nem teljesítették ígéretüket a budapesti zsidókérdés magyar nemzeti intézkedésként való megoldására. [...] Veesenmayer szerint a zsidó jelenlét a német–magyar hadművelleti területeken a közeldő front miatt nagyon veszélyes, ezért meg kell fontolnunk a német hozzáállás alapjaiban való megváltoztatását: ez vagy a maradék zsidók saját rendezésben való kitelepítését jelenti, vagy pedig a magyar kormány megfelelő intézkedéseit”. Hogy a „saját rendezésben való kitelepítés” végül nem történt meg, annak oka Veesenmayer óvatos taktikájában keresendő. Veesenmayer április elején arra jutott, hogy a kollaboráns magyar kormány valóban elkötelezett a zsidóság deportálására (s maga is megállapította, Magyarország jó ismerőjeként, hogy a tanúsított gyorsaság kiemelkedőnek számít): „Az új magyar kormány a helyi körülményekhez képest különösen gyorsan látott neki a zsidókérdés megoldásának. Ebből arra lehet következtetni, hogy komoly szándékuk van ezen nagyon nehéz magyar belső kérdés megoldására”.⁶⁹

Veesenmayer egyértelműen egy törekeny, elsősorban a kollaboráns magyar felet előtérbe toló együttműködésben gondolkodott: „Taktikám ez idáig [...] az volt, hogy mindent a magyarokon keresztül érjek el. Eddig – figyelembe véve a magyarok érzékenységét – kivétel nélkül sikerrel jártam, elkerültem a hátráltatásokat, és mindent elértem, amit akartam”. Veesenmayer közvetlenül a megszállást követően úgy vélte, hogy ha nyílt diktatúrát vezettek volna be, akkor a magyar nép széles körű ellenállása kísérte volna a megszállást. Bár ellenállás így is volt, Veesenmayer ennél nagyobb fokú szembeszegülésre számított: „A magyarok évszázadok óta a passzív ellenállás mesterei; automatikusan számítani kell arra, hogy ezt megkezdik”. A passzív ellenállás mellett a „bombázástól” és a „partizánmozgalomtól” is tartott: úgy gondolta, ha ez országos szinten bekövetkezne, akkor az „minden német csapatot maradéktalanul lekötne”. A német követ ezért a nyílt hatalomgyakorlás helyett a „hideg úton, újjászervezésekkel, átformálással” való „szívós, rendszeres munkát” választotta. Veesenmayer remekül ismerte Magyarországot és Horthy jellemét is: egyik, még a megszállás előtt készített tervezetében szerepelt, hogy a hajózásba szerelmes kormányzót egy fiumei magyar kikötő visszaadásának ígéretével kéne lekenyerezni. Veesenmayer úgy vélte, a látszat – példának okáért Horthy helyén maradásának – fenntartása elengedhetetlen ahhoz, hogy az együttműködés a közigazgatással fennmaradjon.⁷⁰ A német birodalmi követ ugyanakkor sok szempontból tévedett a magyarországi ellenállással kapcsolatban: partizánmozgalom igenis létezett, és abban sem volt igaza, amikor a csendőrséget nem tekintette eléggé együttműködőnek.⁷¹ Utóbbi csoport ugyanis végül kiemelkedően együttműködőnek bizonyult. Horthy lemondása sem változtatott sokat a közigazgatás együttműködésén október 15-e után.⁷² Veesenmayer taktikája mindenesetre jól körvonalazható a fentiekből:

ez az óvatos nyomásgyakorlás eszköze volt az ország megmaradt, kollaboráns vezetésére.

A németek tehát tisztában voltak azzal, hogy fontos Horthyt helyén hagyni a megszállás sikeréhez. Négy nappal Magyarországra megszállása előtt már az az elvárás is megfogalmazódott, hogy Horthynak majd beszédet kell tartania a magyar közigazgatás képviselői előtt, amelyben mindenkit felszólít az együttműködésre. A németek előrelátóan úgy gondolták, hogy Horthy nélkül ellenállás alakulhat ki, ám a kormányzó beszédére végül mégsem volt szükség. A magyar kormányzó pusztán saját viselkedésével is kellően bizonytalan, vegyes jelzéseket adó vezető volt ahhoz, hogy a közigazgatásban ne merüljön fel a tömeges, egységes ellenállás gondolata. Horthy továbbra is szerepet vállalt a közéletben. Április végén jobboldali politikai elítélteknek adott kormányzói kegyelmet,⁷³ illetve jegyzőket, aljegyzőket, polgármestereket mentett fel a közigazgatási vizsga letételének kötelezettsége alól.⁷⁴ Ez utóbbi döntése egyértelműen segítette a személyéhez hű korábbi klientúra leváltását. A megszállást követő első hónapban ugyanakkor nem vállalt közszereplést, noha részvétét fejtette ki egy rendőr hősi halála miatt, és születésnapján táviratban köszöntötte Adolf Hitlert „az egész magyar nép nevében”.⁷⁵ Májusban azonban már fényképezőgépek elé állva tekintette meg a magyar hadsereg új fegyvereit.⁷⁶ Később a látványos szereplések, a megszállás legitimálása gyakoribbá vált Horthy részéről. Június közepén a kormányzó vitézeknek adományozott telkeket (dacára annak, hogy a Vitézi Rend élére kollaboráns vezető került),⁷⁷ és június 25-én Sztójay Döme miniszterelnököt is vitézzé avatta.⁷⁸ A tény, hogy a hónap során személyesen fogadta a németellenességről ismert főispánt, Mérey Lászlót, akár jelzésértékű is lehetett volna,⁷⁹ ám pár nappal később Sztójajt is személyesen fogadta.⁸⁰ Viselkedése olyan megté-

vesztő volt, hogy még maga Mérey is elgondolkodott a népbírószágon: „Lehet, hogy nem kellett volna az államfő hívó szavára hallgatnom, vagy nem kellett volna kitartanom helyemen, amíg ő marad? Öreg katona vagyok, hű voltam hozzá”.⁸¹ Júliusban a kollaboráns rendőrség egyes vezetőit tüntette ki,⁸² augusztusban újonnan felavatott hadnagyok előtt tartott semmitmondó beszédet.⁸³ Mindezt a kollaboráns propaganda ki is emelte, önnön legitimitását erősítve Horthy időszakos megjelenéseivel. A kollaboráns sajtó számos alkalommal hangsúlyozta, hogy az új tisztviselőket – például Mocsáry Dániel földművelésügyi államtitkárt⁸⁴ – Horthy nevezte ki. Horthy júniusi születésnapját kollaboráns körökben is megünnepelték,⁸⁵ és vidéki kormánypárti rendezvényeken is tisztelettel beszéltek róla. Jaross Andor egyik erősen antiszemita májusi előadása során például végig Horthyt éltették.⁸⁶

Horthy azonban nem maradt teljességgel passzív a holokausztal kapcsolatban. Arra, hogy a kormányzó miként viszonyult az 1944. március 19-ei német megszállást követő deportálásokhoz, több forrás is utal – teljesen eltérő véleményeket megfogalmazva. Egyesek – mint Baky László, Veessenmayer vagy Veessenmayer titkára – azt vallották, hogy Horthy lelkes volt a vidéki zsidóság deportálásával kapcsolatban.⁸⁷ Mások szerint – mint Kovács Istvánné magyar politikusnő, többek között Baky népbírószági perének tanúja – nem.⁸⁸ Német források szintűgy arra utalnak, hogy Horthy nem akarta meglátni a deportálások „előnyeit”. Egy német külügyi jelentés szerint például azért akarták egyes magyar kollaboránsok Gödöllő zsidóságát speciális akció keretében deportálni, hogy Horthynak ne kelljen nyári rezidenciája körül zsidókat látnia, és így „személyesen meggyőződhesen” a deportálások „eredményéről”. Nehéz elképzelni, hogy egy „lelkes” deportálót meg akartak volna győzni a deportálások „előnyeiről”.⁸⁹

Az ellenérzések azonban nem mentesítik a történelmi szereplőket az ilyen mérvű bűnökkel szemben. Nem sokat számított, hogy egy csendőr szomorúan vagy lelkesen kísért valakit a vagonhoz; szintúgy nem sokat számított, hogy Horthy szomorúan vagy lelkesen tette lehetővé a vidéki zsidóság deportálását. A kormányzó ellentmondásosan viszonyult a magyar zsidóság deportálásához, ám a holokauszt túlnyomó ideje alatt nem tett konkrét lépéseket a zsidó származású magyar lakosság deportálásának megakadályozására. Néhány esetben azonban tett aktív lépéseket a holokauszt elősegítésére. Kézénfekvő érv lenne, hogy Horthy nem tudta, mi történik a zsidókkal, s hogy magukat a deportálásokat nem szentesítette. Csak-hogy a meg szállást követő első dokumentált német deportálási követeléshez, amely 50 ezer magyar zsidót kívánt „munkára” vinni, Horthy a források szerint április közepén „hozzájárult”, azaz igenis volt, hogy beleegyezően állt a deportálási tervekhez.⁹⁰

Ezzel együtt nem tekinthetjük lezártnak a vitát arról, hogy Horthy mit is tudott konkrétan Auschwitzról, és hogy az értesülésekből mit hitt el, mit internalizált. Egyes történészek úgy vélik, hogy Horthy legkorábban 1943-tól már pontosan tudta, mi történik a német megszállás alatt lévő európai országokban a zsidókkal, viselkedése ennek dacára nagyrészt passzív maradt Magyarország megszállását követően is.⁹¹ Saját emlékiratának eltérő kiadásai eltérő adatokat közölnek. Egyes források mégis arra engednek következtetni, hogy időben informálták őt a deportálásokról pusztító céljáról (még ha nem is magáról Auschwitzról). Ilyen például az a kormányzói iroda által íktatott május végi jelentés is, amely egyértelművé teszi, hogy a deportált zsidókat elpusztítják.⁹² Ekkor a hat magyarországi deportálási zónából még az elsőben sem fejezték be a deportálásokat. Másodlagos források szerint Horthynak ugyanebben

a hónapban átadták az Auschwitz működését részletesen leíró ún. „auschwitz-i jegyzőkönyveket”.⁹³

A kérdés azonban egyelőre nem eldönthető, ugyanis nem rendelkezünk egykorú, Horthytól származó dokumentummal, amelyben nyíltan kimondaná, mikor értesült a magyarországi deportálások céljáról. Ám ha Horthy csak annyit tudott volna, hogy a zsidóság külföldön kényszerül munkát végezni, illetve hogy a németek Európa más részein ekkor már mészárosoltak le zsidókat; már az is elég lenne 1944-es tevékenysége negatív mérlegének megvonásához. Az ugyanis vitán felül megállapítható, hogy felelős államférfi nem engedi civil lakosságának százezreit kényszerszolgálatra hurcolni egy gyilkos rezsim által. Szintúgy kérdés, hogy miféle államférfi az, aki 1944 tavaszára nem volt informálva a kontinens modern történetének legnagyobb népirtásáról.

A deportálásokról Horthy által való felfüggesztése valóban közrejátszott a fővárosi zsidóság többségének megmenekülésében. Ez utóbbiban ugyanakkor számos más tényezőnek is volt szerepe. Jellemző, hogy Jaross Andor kollaboráns belügyminiszter azzal hangozott a németeknek, hogy ő maga akár Horthy ellenében is hajlandó deportálni.⁹⁴ Deportálásokról néhány helyről Horthy tiltása ellenére is történtek,⁹⁵ és a német követelések nem álltak le a deportálásokról.⁹⁶ Egyes források szerint Horthy később mégis hozzájárult volna a budapesti zsidóság városi körüli kitelepítéséhez (de nem a deportálásához). Ez végül nem történt meg. Egy augusztus 23-ára datált kormánynyilatkozat-tervezet szerint Horthy továbbá hozzájárult volna a munkaszolgálatos zsidók (kb. 55-60 ezer fő) németeknek való átadásához is.⁹⁷ Ne felejtjük el, hogy ekkor már a deportálások július 6-ai felfüggesztése után járunk. Végül ez sem történt meg, egyes történészek szerint a román kiugrás miatt. Tény azonban, hogy a deportálásokról felfüggesztése is összetett kérdéskört képez.

Hogy Horthy miért nem tett korábban többet a deportálások és a diszkrimináció ellen, máig vita tárgya. Annyi tény, hogy Sztójay Döme kollaboráns miniszterelnök tíz nappal a német megszállást követően elmondhatta minisztertanácsán, hogy Horthy „az összes zsidó rendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott az ő vezetése alatt álló kormánynak”, amely a deportálásokért felelt. Horthy „ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni”.⁹⁸ Azon ritka esetekben, amikor Veessenmayer előtt szóvá tette panaszait, a német birodalmi megbízott saját elmondása szerint úgy leteremtette a kormányzót, hogy Horthy „végül is azt gondolta, helyesebb lesz, ha az időjárásról beszélünk”.⁹⁹ Horthy maga is arról panaszkodott, hogy „bábnak érzi magát, aki nem úr a saját hazájában”.¹⁰⁰ Ez utóbbi kijelentése egy nappal a deportálások felfüggesztése előtt hangzott el. Nyilatkozata, majd másnapi lépése önmagában is remekül illusztrálja Horthy alakjának ellentmondásos mivoltát. Egyes politikai vezetők lényegesen komolyabb akadályokat gördítettek országuk zsidósága egy részének deportálása ellen – például okáért a francia Pétain marsall vagy a bolgár államvezetés –, ám még az ő történelmi megítélésük is vitás, nehéz feladat. Annyi azonban bizonyos, hogy a tétlenül maradás is a cselekvés egy formája, Horthy pedig úgy cselekedett, hogy a megszállás alatt szinte egyáltalán nem segített a magyar zsidóságon.

Kezdeti kérdésünkhöz visszatérve: maradt-e Magyarországnak bármilyen szuverenitása a német megszállást követően? A *szuverén* kifejezés szótári jelentése „a legfőbb autoritás gyakorlása”. Magyarország gazdasági és katonai kérdésekben nem volt szuverén ország, politikai kérdésekben pedig csak korlátozottan. Az ország gazdaságát, javait, katonáit teljességgel a német érdekek alá rendelték, kormányfője illegalitásban volt, belügyminisztere német koncentrációs táborban. Az államfő a meghunyászkodást választotta, még akkor is, ha bizonyos kér-

désekben képes volt engedményeket elérni. (Pl. Imrédy Béla kormányfővé tételét elutasította, egyes főispánokat ő választott ki). A zsidókérdés terén ugyanakkor a kollaboráns Belügyminisztériumnak, helyi szinten pedig a közigazgatásnak igen nagyfokú mozgástere volt. Bizonyos esetekben még radikálisabban is üldözte a magyar zsidóságot a kollaboráns Belügyminisztérium, mint azt a németek elvárták volna tőle. Az ország szuverenitása tehát erősen korlátozott volt – ez azonban a holokausztban való felelőssége alól nem menti fel a korabeli magyar államot, hiszen éppen a deportálások terén nagyfokú önjárásra volt lehetősége. A német megszállás holokausztra vonatkozó célja a közigazgatás nyugodt átállítása volt, amelyet sikerrel értek el.

A kollaboráns vezetés megvizsgálása után most érdemes néhány pillantást vetnünk a közigazgatás tagjaira, akik a soá gyakorlati kivitelezésében kulcsszerepet kaptak.

6. „MONDJAM AZT, HA KERESIK, HOGY NINCS OTTHON”.

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS ÉS A HOLOKAUSZT

Miután bemutattuk az ország német megszállását, a kollaboráns közigazgatás berendezkedését, illetve a német és az együttműködő magyar államvezetés által megfogalmazott igényeket, áttérhetünk a magyar közigazgatás holokauszt alatti viselkedésének bemutatására, kezdve a közigazgatás bürokratikus jellegű részével, s későbbre hagyva a rendvédelmi szerveket.

1942-ben, egy évvel a területgyarapodások után a közhivatalnokok száma 200 511 volt Magyarországon.¹ Noha – mint láttuk – a Zsidókérdést Kutató Intézet áprilisban még a magyar adminisztrációra panaszkodott, amely egyelőre nem volt olyan helyzetben, hogy „gombnyomásra” végrehajtsa a holokausztot, Ungvár közigazgatási bizottságának júniusi félévi jelentésében már egészen más vélemény fogalmazódott meg: a szöveg szerint a közigazgatás egy „néma hadsereg”, amely „küzdelmes, harcos munkát végez a világot rengető viharban is”.² Ez

a munka valóban lekötötte az adminisztráció teljes figyelmét. Az ungvári polgármester arra panaszkodott május közepén, hogy a városháza teljes személyzete a zsidóügyekkel foglalkozik, egyéb ügyek rendezésére idő és ember sem jut, így a benyújtott ügyek negyede nem nyer elintézést.³ Vincze András kárpát-aljai kormánybiztos egyenesen úgy fogalmazott, hogy a zsidó vagyon kiutalásáról szóló kérelmeket ne is továbbítsák neki, ha azokat a magyar lakosság írta: idő hiányában egyedül a német kérelmekre volt kíváncsi.⁴ Komáromban hasonló volt a helyzet: Vízváry János jegyző szerint a deportálások miatt „teljesen lehetetlen a helyzet, a legfontosabb ügyek intézését sem tudom biztosítani”.⁵ S bár a zsidó vagyon újraosztása fontos részlete volt a magyarországi holokausztnak, egyes esetekben az antiszemita hevület még ezt a „racionális” okot is felülírta. Ungvár városi bevételei például a zsidó üzletek bezárása miatt 30 százalékkal csökkentek 1944 tavasza és június vége között.⁶ A helyzet az ország más területein is hasonló képet mutatott. Amikor a *Függetlenség* szóra akarta bírni Tóth Sándor helyettes szegedi polgármestert, az alig ért rá beszélni, olyan „sok volt a dolga” a „zsidókérdés felszámolásával”. A lap újságírója hozzá is fűzte a kurta nyilatkozathoz, hogy bár még sosem kapott ilyen rövid interjút, mégis mindennél értékesebb, „mert ideírhatom utána: Szegeden nem érnek rá nyilatkozni. Szegeden dolgoznak!”⁷

Bár a háború után sokakat foglalkoztatott a deportálásokért való felelősség kérdése, nem egy esetben fejtörést okozott a holokausztban oroszlánrészt vállaló magyar közigazgatás szerkezetén való eligazodás. Az Endre László, Baky László és Jaróss Andor elleni népbírószági per egyik tárgyalásán egy pillanatra el is akadt az ügymenet, amikor tisztázni kellett, hogy mi is volt a főispán és az alispán jogköre.⁸ Mérey Lászlónak hasonlóan ki kellett fejtenie a népbírószágon, hogy „a vármegyében a közigazgatási határok szigorúan el vannak különítve”. „Az alispán auto-

nóm tisztviselő, a főispán állami funkcionárius. Ezt bővebben magyaráznom nem kell, ez a magyar közigazgatási jog általánosan ismert tétele”.⁹ Ezért megkerülhetetlen, hogy az alábbiakban röviden felvázoljuk a magyar közigazgatási tisztségek hatáskörét, már csak azért is, mert mint látni fogjuk, ezeket a határokat a magyarországi holokauszt során rendre áthágták.¹⁰ A hatáskörök túllépésének megértéséhez azonban ismerni kell magukat a hatásköröket is.

A közigazgatás a végrehajtó hatalom egész államra kiterjedő apparátusa. A közigazgatás azonban *ab ovo* magába foglalja nemcsak a végrehajtást, de a saját felelősséggel járó önálló rendelkezést és a kreatív problémamegoldást is. A magyarországi közigazgatási egységek (vármegyék), illetve a törvényhatósági jogú városok élén a főispán állt, akinek jogköre kiterjedt az állami hatóságokra, a katonai hatóságokra, a hivatalnokokra, illetve a törvényhatóságokra (önkormányzatokra) is. A főispán a törvényhatóság képviselői felett teljes kontrollt gyakorolt. A főispán ugyanakkor nem a törvényhatóság, hanem a központi kormányhatalom képviselője volt, aki ellenőrizte, hogy a törvényhatóság működése a kormány irányvonalával összeegyeztethető, s hogy a kormány utasításait a megyében végrehajtják. A főispánok 1943-tól fogva a vármegyék közellátási kormánybiztosaiként is funkcionáltak, és ebben a minőségükben minden közrendbe ütköző vagy hadicélokka ellentétes határozatot megsemmisíthettek, illetve a bíróság és az ügyészség kivételével a községi alkalmazottakat is felmenthették. A hatáskörükben kiadott rendelkezések megszegését kihágássá nyilváníthatták.

A főszolgabíró a főispán alá rendelve működött. A főszolgabírók a járások – azaz a vármegyéken belüli közigazgatási egységek – vezetői voltak. Tennivalóikban szolgabírók segédkeztek. A főszolgabíró felügyelte a községeket és irányította hatóságait, továbbá karhatalommal rendelkezett saját járásán belül, és

kihágási ügyekben ítélkezett. Gyakorlatban jogkörébe tartozott a rendvédelmi szervek utasítása, illetve az internálás is. A rendvédelmi szervek – mint a rendőrség és a csendőrség – a közigazgatás részét képezték.

Az alispán a megyei törvényhatóság elsőszámú tisztviselője volt, s egyben a vármegyei tisztviselői kar főnöke. Feladata a közigazgatás vezetése volt, minden ügyben ő intézkedett, ami nem képezte a képviselőtestület vagy más szervek hatáskörét. Az alispánnak joga volt saját hatáskörén belül megyei rendeleteket kiadni, ezeket azonban a belügyminisztérium felülbírálhatta. Ezek mellett minden törvényhatósági határozattal szemben fellebbezési joga volt. Helyettese a főjegyző volt, akinek munkáját a jegyzők segítették.

A törvényhatóság képviselőinek egy részét választották, más részük a kiemelkedően sokat adózó polgárok (virilisek) soraiból került ki, rajtuk kívül képviselve voltak a különböző szakmai érdekkörök és az egyházak, illetve örökös tagokkal is rendelkezett. A törvényhatóság saját belügyeiben határozott, saját vagyona felett rendelkezett, adókat vetett ki, illetve gondoskodott a köztisztaságról, iskolákról, gyámhatóságról stb. A képviselőtestület a község vagy város önkormányzati jogát gyakorolta, elnöke a polgármester volt. A polgármester nem egyszerűen a törvényhatóság, hanem a közigazgatás szereplője is volt, s mint ilyen, a városháza személyzeti ügyeiért is felelt. Utóbbi a Horthy-rendszerben meglehetősen szűk jogkörrel rendelkezett. A törvényhatóság részei voltak a közgyűlés, illetve a különböző törvényhatósági bizottságok is.

A különböző tisztségek kinevezésének joga különböző egyéneknél volt. A főispánokat az államfő nevezte ki, az ő pozíciójuk szakmai előképesítést nem igényelt. A községi állások betöltéséért az alispán felelt, az alispánt pedig a közgyűlés választotta a főispán négy jelöltje közül. A községi jegyzői állásokra a bel-

ügyminiszter nevezte ki a megfelelő jogi tapasztalattal rendelkező egyéneket, a többi városi állás – segéd- és kezelőszemélyzet – a polgármester hatásköre volt.

Hivatali szint	Hatáskör	A holokauszt során játszott szerepe
Főispán	A megyei törvényhatóság politikai ellenőre, a végrehajtó hatalom része	A kormány antiszemita politikai programja végrehajtásának ellenőrzése, személyzeti kontroll
Alispán	A megyei törvényhatóság elsőszámú tisztviselője, a vármegye tisztviselői karának főnöke	Gyűjtőtáborok felállítása, zsidóellenes intézkedések alispáni jogkörben való kiadása
Főszolgabíró	A főispánt segíti, emellett községeket és járásokat vezet. Karhatalom felett rendelkezik	A zsidók internálása, rendvédelmi szervek felett való rendelkezés ¹¹
Főjegyző	Az alispánt vagy a polgármestert segíti, a vármegye vagy a megyei jogú város napi ügyvezetését igazgatja	Zsidóellenes intézkedések adminisztratív előkészítése, ellenjegyzése, levezénylése
Polgármester	A városi törvényhatóság elsőszámú tisztviselője, a járási jogok városon belüli gyakorlója	Gettók felállítása, zsidóellenes intézkedések saját jogkörben való kiadása

A Horthy-kori közigazgatás különböző hivatali szintjei, azoknak hatásköre és a holokausztban játszott szerepe

A fenti információk számos következtetést megengednek. Először is: a magyar közigazgatás szigorúan lefektetett jogkörök alapján működött. Mint azonban azt eddig is láhattuk – és az alábbiakban még világosabban fog látszódni –, ezeket az egyéni viszonyok rendre felülírták. A megszállást követő

adminisztratív átállás belügyi levezenylése már önmagában rámutatott erre a flexibilis jogértelmezésre. A törvény nem adott módot az alispánok áthelyezésére, ezt azonban a Belügyminisztérium a német megszállást követően mégis megtette. A jegyzők szerepkörére ugyanakkor csak jogi gyakorlattal rendelkező egyént lehetett kinevezni, ezért a Belügyminisztérium elsősorban áthelyezésekkel vezényelte le köztük az „őrségváltást”. Az a narratíva tehát, miszerint a magyar holokauszt „alkotmányos” keretek között zajlott, nem állja meg a helyét, a kollaboráns közigazgatás kiépülését, illetve a zsidóellenes intézkedések végrehajtását ugyanis jogsértések és hatáskörök áthágásának sorozata kísérte. Téves ugyanakkor az a narratíva is, miszerint „a teljes közigazgatás” „a [német] birodalmi megbízottnak volt alárendelve”.¹² A valóságot sokkal inkább az a visszaemlékező fejezte ki, aki így fakadt ki a magyar csendőröket lefegyverző délvidéki volksbundistákra: „Ezek a német falvakban azt hiszik, hogy a német megszállás német közigazgatást is jelent!”¹³ A közigazgatás ugyanis kollaboráns magyar kezekben maradt.

Am ha ez volt is a helyzet, egy közszolgát nem vigasztalt, hogy magyar és nem német rendőrök büntették őt a szabotázstól. De vajon mennyire lehetett tisztában azzal egy átlagos magyar közszolga, hogy veszélybe sodorja magát, ha szabotálja az utasításokat? És vajon *veszélyben volt-e egyáltalán*? A lakosságot számos alkalommal fenyegették meg nagy nyilvánosság előtt, hogy ne merjenek segíteni a zsidóságon. A legmagasabb helyről érkező figyelmeztetés Jaross Andor belügyminisztertől jött május 18-án: „Figyelmeztetek minden magyar embert és családot, hogy *ma a belső ellenség hadállásainak támogatását jelenti minden semleges álláspont, minden lagymatag nézet s minden néven nevezendő kétségeskedés, gyanú és aggodalom*. Aki ma úgy érzi, és úgy látja jónak, hogy neki kötelessége megvédeni esetleg rosszabb sorsba került úgynevezett embertársát, annak

azt mondom, válasszon azonnal és örökre kettő között: *vagy 13,5 millió magyar érdekében hajlandó politikát csinálni, vagy azzal a néhány százezer emberrel, aki nem tartozott sohasem a magyar közösségbe*”. Beszédéhez hozzátette, hogy a „háborúellenes gondolkodású” embereket „ki fogjuk irtani”.¹⁴ Bosnyák Zoltán sem kerülgette nagyon a kérdést: „Nem sajnálhatunk senkit. [...] Vagy ők, vagy mi. Aki a zsidókat sajnálja, vegye tudomásul, hogy közük áll és élet-halál harcunkban ellenünk fordul”.¹⁵ Am Szász Lajos iparügyi miniszter volt a legtöbbször: „A zsidók után el kell intézni a zsidóbújtatókat is”.¹⁶

Mindezt a sajtó és egyes helyi kollaboráns rendvédelmi szervezetek értően visszhangozták. Marschalkó Lajos számos cikket írt, amelyben a zsidókat segítő embereket fenyegette: „Beszélhetünk-e feltámadásról, ha naponta halljuk, hogy [...] úgyszólván minden társadalmi rétegben akadnak, akik tovább is vállalják a zsidóbújtatókat?” Marschalkó Arany János sorain tett erőszaktól *Nincs menekvés!* című írásában: „Fejére szól, ki szót emel!”¹⁷ Szegeden a kollaboráns rendőrség vezetőjének közleményében szerepelt, hogy „aki ezen felhívásomnak [a bujkáló zsidók bejelentésének] nem tesz eleget, vagy azt bármiképpen kijátssza, az ellen büntető és közigazgatási úton (internálás) a legszigorúbban fogok eljárni”.¹⁸ Kárpátalján nemcsak arra figyelmeztették a lakosságot, hogy „szigorú büntetést” jár a zsidó vagyon rejtetegetéséért,¹⁹ de a lapok számos alkalommal hírt adtak rendelkezést megszegő lakosok internálásáról is, nyilván ezzel is fokozva a megfélemlítést.²⁰

A fenyegetések a közigazgatás alkalmazottait és a társadalom egyéb vezetői köreit közvetlenül is elérték. Nagyvárad katonai parancsnoka arra figyelmeztette a vármegyei kisgyűlésen jelenlévőket, hogy „a legkisebb vagyontárgy elrejtése is bűn”, és hogy „kíméletlenül fogok eljárni a vétkezők ellen”.²¹ A zalaegerszegi vármegyeházán tartott értekezleten az alispán utasításba

adta, hogy „a hatóság intézkedéseit kritizálók azonnal internálандók”.²² Szolnokon a zsidókat állítólag segítő közigazgatási vezetőket mint „a zsidómentő klikk” tagjait tűzte tollvégre a sajtó.²³ A szegedi csendőrparancsnokság valamennyi, a kerületébe tartozó parancsnokságot felszólított: mivel civilek „tömegesen” veszik át zsidók ékszereit, ezért figyelmeztetni kell a magyar lakosságot.²⁴ Monoron egy katolikus és református pap is közbenjárt Pfeifer Izsák rabbiért, ám a csendőrség mindkettőjüket megfenyegette.²⁵ Érdekes módon az egyébként számos antiszemitának otthont adó hadseregben is körbementek hasonló figyelmeztetések, ráadásul meglehetősen korán, május 2-án. Egy székesfehérvári vezérkari tiszti parancs szerint „az utóbbi időben mindgyakrabban fordul elő, hogy a zsidótörvény szerint zsidónak minősülő vagy zsidó vonatkozású tisztek és hasonlóságuk érdekében tisztek járnak el oly célból, hogy a törvényes rendelkezések következményeiben enyhítést vagy halasztást érjenek el”. A parancs a továbbiakban még a hasonló ügyben csupán „érdeklődőknek” is „kíméletlen szigort” ígért. A parancs ráadásul nem csak a „zsidóbújtatás” ellen szólította fel a tiszteket, de még az ilyesmin kapott társaik feljelentésére is biztatott.²⁶ Endre László hasonlóképp elismerte a népbírószágon, hogy nyilvánosan arra biztatta a közigazgatásban dolgozókat, hogy a zsidótlanítást szabotálókat jelentsék fel a hatóságoknál.²⁷ A népbírószág ezek mellett azt a mondatot is Endre szájába kívánta adni, hogy a segítők „kötélre kívánta juttatni”,²⁸ az azonban kérdéses, hogy kísért-e valaha is halálos fenyegetés a zsidóellenes utasításokat.

Néhány ilyen eset mindenestre ismert. A civilek esetében volt, ahol a segítők megfenyegették, hogy őket is deportálni fogják. Dombóváron apácák akartak elrejteni egy zsidó származású kislányt. Amikor ezt a helyi csendőrök megtudták, az apácákat megfenyegették, hogy ők is hasonló véget fognak érni, „ha

annyira szeretnének találkozni zsidó gyerekekkel”.²⁹ A kiskunhalasi deportálásokkor a csendőrök így kiabáltak a sajnálkozó emberek felé: „Sajnálják? Közéjük dobjuk magukat is, menjenek velük!”³⁰ Fenyegetések a köztisztviselők között is ismertek. Ezek elsősorban a pécsi, illetve a szegedi csendőrkerületekhez köthetők. Amikor Hajnácskőy László csendőr ezredes saját indíttatásból utasítást adott áprilisban Horváth István baranyai alispánnak a Dráva menti határsáv zsidóságának összeszedésére, Horváth írásban kérte az utasítást. Ezért Hajnácskőy letartóztatással fenyegette meg az alispánt,³¹ és figyelmeztette Horváthot, hogy a Felvidéken csuktak már le embereket a deportálási parancs megszegéséért: „Neki joga van bárkit ez ügyből letartóztatni”.³² Állítólag azzal fenyegette, hogy „még a vicispán [alispán] úr is büntetés alá kerül, ha nem hajtja végre a rendelkezéseket”.³³ Bár nem egészen világos, hogy az idézett valóságos még mindig Horváthra utal-e (az alispánok igen sűrűn váltakoztak Baranyában), Takáts István rendőr alezredes szerint Hajnácskőy egy alispánt „elvitetett”, „mert az meg merte tőle kérdezni, hogy milyen rendelet, jog vagy törvény alapján akarja összeszedetni a zsidókat”. A csendőr ezredes állítólag dühöngött, hogy „ilyen disznóságot mertek kérdezni tőle”.³⁴ Bernhart Sándor bajai polgármestert – aki még 1938-ban is hangosan deklarálta, hogy „igenis zsidóbarát vagyok” – egy német tiszt fenyegette meg pisztolyával, amikor vissza akart tartani egyes zsidókat a deportálás elől.³⁵

Kisebb büntetésekről a lapokból is lehetett tájékozódni. A *Függetlenség* rendszeresen hírt adott arról, ha valakit internáltak zsidók bújtatásáért. Érsekújváron például május 31-én két fő járt így.³⁶ Ám nemcsak a lapokból, de helyi közösségükből is hírét vehették a közigazgatás alkalmazottai, hogy kisembereket is érhet retorzió a zsidók segítése miatt. Kápolnaszombatmonostoron egy zsidómentőt internáltak.³⁷ Tóth Lajos ungvári ügyvédjelöltet

családjával együtt internálták „a zsidók kitelepítésével kapcsolatosan hangoztatott és az akciót elítélő nyilatkozatai miatt”.³⁸ Zalaegerszegen egy cselédlány biztatott zsidó fiatalokat arra, hogy ne vegyék fel a sárga csillagot, s ezért hasonlóan internálták.³⁹ Kaposváron internálás járt azért, ha valaki ételt dobott be a gettóba.⁴⁰ Utóbbi egyébként Benárd Ágoston, a trianoni békeszerződés aláírója és egyben meggyőződéses antiszemita is megtette a pünkösdfürdői gyűjtőtábor kerítésénél,⁴¹ és érdekes módon követte példáját a hírhedt nyilas újságíró, Fiala Ferenc is, aki egyébként zsidókat is bűjtatott a holokauszt során.⁴² Ugyanakkor mindössze egyetlen magyar civilről tudunk, aki akár életét is veszthette zsidók bűjtatásáért: Durnyi Jánosné rimaszombati lakos marólúgot ivott, miután a rendőrség lebuktatta.⁴³ További sorsa nem ismert.

A közigazgatás néhány tagját szintúgy érték retorziók azért, mert a zsidókon akart segíteni vagy mert nem értelmezte kellőképpen szervilisen az utasításokat. Sánta Miklós karcagi polgármestert feljelentették, mert túl lassan jelölte ki a gettó helyét, és nem volt hajlandó a deportálásokat követően lebontani a zsinagógát.⁴⁴ Egerszegi István zombori városi adóügyi tanácsnok ellen Piukovich József bácskai főispán indított eljárást, mert nem találta elég radikálisan zsidóellenesnek.⁴⁵ Hess Pál újpesti polgármester ellen Bakó Oszkár városházi tanácsos, Endre László bizalmasa indíttatott belügyi fegyelmi eljárást, mert az túl jó viszonyt ápolt a zsidótanáccsal.⁴⁶ Debrecenben Varga István anyakönyvi írnok, Dávid Erzsébet napidíjas kisegítő és Szombathelyi Gyula előadó iratokat hamisítottak, amelyeket Dávid rendszeresen bevitt a gettóba. A triót lebuktatták és letartóztatták.⁴⁷ Az alsóvereckei főszolgabíró egy zsidó visszaemlékező szerint deportálták, amiért felszólalt közösségének elszólítása ellen, ám sokkal valószínűbb, hogy csak az internálótáborig vitték.⁴⁸ A kárpátaljai Bányú község összes tisztviselőjét jelen-

tették Endre Lászlónál, mivel állítólag túl emberségesen bántak a helyi zsidókkal.⁴⁹ Varga György erdélyi hivatalszolgát azért büntették egyhavi elzárással, mert párnát vitt ismerősének a kolozsvári gettóba.⁵⁰ Ám még így is csak egyetlen köztisztviselőről tudunk, aki életét vesztette zsidó vagyoni rejtegetéséért: a nagykarolyi Pakolár Károly városi jövedelmi tisztviselő a fogdában akasztotta fel magát, miután a hatóságok lefűlelték.⁵¹ Szatmári Imre, Mezőtúr polgármestere azonban okkal mondta a népbíróság előtt, hogy a zsidóbarátság vádja akkoriban „súlyos vádnak” számított a feljelentő levelekben.⁵²

Az ország számos részén panaszkodtak az antiszemiták, hogy a sárga csillag, a gettósítás vagy a deportálás miatt szolidárisak az emberek a zsidókkal, vagy egyenesen segítenek rajtuk. Endre László már április 17-én levelet kapott egy budapesti hívtől, aki elpanaszolta, hogy „bírák, állami tisztviselők, a közhivatalok altisztjei nyilvánosan, szinte tüntetően mutatják ki együttérzésüket a zsidókkal. Ma a sárga folt a hivatali előszobákban jó beajánlás. [...] Hol követtük el a hibát?” – teszi fel a kérdést a bizonyos Z. M.⁵³ Egy győri kollaboráns lap hasonlóan fogalmazott: „Sajnos, még mindig akadnak – szép számmal – olyanok, akik a galíciai mákony régi bódulatában álhumanitárius érzésektől vezérelve sajnálkozással vették körül a zsidókat”.⁵⁴ Mindez azért is érdekes, mert a győri zsidóság Jeruzsálemben kiadott héber nyelvű emlékkönyve szerint a zsidók egyéni tapasztalata a helyiek káröröme volt.⁵⁵ A soproni kollaboráns újságok hasonló panaszokat fogalmaztak meg,⁵⁶ ahogy a kaposvári rendőrkapitány is „szomorú jelenségnek” nevezte a „tiltakozások áradatát”, amely a zsidók érdekében „hőmpölyög”.⁵⁷

A zsidógyűlölők panaszai mögött valós tények álltak. Dombóváron 270 ember ellen indult eljárás zsidó vagyoni rejtegetése miatt.⁵⁸ Marosvásárhelyen több mint száz nem zsidót tartó-

tattak le, köztük a város magas pozícióban dolgozó alkalmazottait, mert zsidó vagyont rejtegettek.⁵⁹ Nagyváradon különösen sok ember ellen indult eljárás ugyanezért: a lapok 960 főről, Faragho Gábor altábornagy, a csendőrség felügyelője legalább 1000 főről tudott.⁶⁰ „Királyi és tiszti ügyészek, papok, táblai elnökök” – sorolta a minisztertanácsi ülésen, talán némi szemrehányással a hangjában. Rajnay főispán és városparancsnok okkal mondta el már jóval a lapok híradása előtt, hogy „megdöbbenve hallom, mennyire belekeveredtek egyes magyar emberek a zsidókkal való barátkozásba”.⁶¹ Egy nyilas belső helyzetjelentés szerint a szegedi közigazgatásban „hatósági emberek a zsidók vagyonát rejtegetik, gettókból kiszabadítják, hamis okmányokhoz hozzásegítik, határon átcsempészik, csak hogy megmentsék kedves és hőn szeretett zsidáikat. Csofálkozhatunk-e ezen a körülményen akkor, amikor az alárendelt beosztásban lévők magától a belügyminisztertől látják, hogy az úton-útfélen szabadít fel zsidókat és mentesíti azokat [gazságaik] méltó büntetése alól?” A jelentés felteszi a kérdést, hogy „miként vélekedjen a kötelességét teljesítő csendőr és rendőr, ki kapott parancsát végrehajtja, és a hevesen tiltakozó, magát a lakásba bezáró [zsidónőt] minden tiltakozása ellenére előállítja, amikor egy félórával később felettes hatóságtól parancsot kap arra, hogy a belügyminiszteri rendeletre szabadon kell bocsátania ezt a zsidónőt és minden pereputtyát.” A jelentés arra jutott, hogy a Belügyminisztérium egy „zsidómentesítő maffia”.⁶² A belügyet természetesen aligha lehetne „zsidómentő maffiának” nevezni, az azonban tény, hogy számos kormányalkalmazott valóban gyártott hamis iratokat zsidók számára, így Szilágyi László belügyminisztériumi tanácsos és Borsay György miniszterelnökségi tanácsos is.⁶³ Hasonló „panaszok” érkeztek az ungvári rendőrség részéről: „Sajnálattal kell megállapítanom, hogy igen sok keresztény ember

igyekezett a zsidó[k] szökésének elősegítésével, rejtegetésével és vagyontárgyaik elrejtésével magának hasznot szerezni, ezek internálása folyamatban van”.⁶⁴

Ungvár egyébként kiváló példája volt a magyar–zsidó együttélés és az antiszemitizmus, a tisztességes közigazgatási tisztviselők és a meggyőződéses zsidógyűlölők helyi szintű egyvelegének. A város polgármestere, Megay László már a német megszállás előtt az önjáró antiszemita közigazgatás példája volt, mindeközben pedig a dunai (avagy mediterrán) közigazgatási jelleg megtestesítője is. Polgármesteri iratai között afféle feljegyzések maradtak meg, miszerint 1942 szeptemberében a Gellért fürdőben úszkálva beszélt meg Meggyesy Lajossal, az Államvédelmi Központ főügyészével zsidó birtokok átjásztását katolikus szervezetek számára.⁶⁵ (Meggyesy egyébként később a holokauszti helyi lebonyolításában is részt vett, ami jól illusztrálja, hogy a megszállás előtti, szélsőséges közigazgatási elemek fontos szerepet kaptak 1944 márciusa után.⁶⁶) Kevéssel a német megszállást követően Megay együtt ünnepelte a német különleges erők vezetőjével Hitler születésnapját.⁶⁷ A zsidóellenességgel Megay kétségkívül nem volt egyedül az ungvári közigazgatásban. Nyilvánvalóan a bürokratikus antiszemitizmus példajaként kell értékelni Krausz Fanni mentesítési kérelmét, amelyet az ungvári városházán utasítottak el. Krausz úgy utalt magára, „mint a néhai Krausz Jónás háborúban elhunyt gyermeke”. A hölgy nyilván azt akarta írni, hogy „a néhai, háborúban elhunyt Krausz Jónás gyermeke”. Ám a kérelmet kezelő hivatalnok rosszindulatúan értelmezte a sorokat, egyszerűen egy kérdőjelet biggyesztett a kérdéses szövegrész mellé, és elutasította azt – tette mindezt annak dacára, hogy a Krausz által mellékelte iratokból egyértelműen kiviláglott, hogy apja valóban az első világháborúban esett el.⁶⁸ Nem kérdéses, hogy vajon ugyanilyen szigorúan bánt volna egy nem zsidóval is.

Eközben azonban számos példája ismert az ungvári lakosság és a hatóságok emberséges viselkedésének. Egyes történetek adatai szerint Ungváron a lakosság egy igen jelentős része együttérzéséről biztosította zsidó szomszédjait.⁶⁹ Ez szemben áll annak a túlélőnek a soraival, aki szerint a lakosok „megelégedéssel nézték az elhurcolásunkat”.⁷⁰ Egyes visszaemlékezők – például Klein Mihály – szerint a segítő szándék már a német megszállás előtt is jellemző volt: „A nép jobberzelműi, ha nem is mindig önzetlenül, tőlük telhetően segíteni voltak hajlandók és az alsóbb közegek is elszabotálni kívánták az arcpirító [zsidó] törvényeket”. Klein visszaemlékezésében kiemelte a helyi közszolgákat.⁷¹ Különösen érdekes, hogy a hatóságok egyes képviselőivel való egyéni kapcsolatok függvényében hogyan alakult a zsidó túlélők emlékezete: egyesek szerint az ungvári rendőrök „kegyetlenek” voltak,⁷² mások szerint viszont „igen rendesen viselkedtek”.⁷³ Kevesen voltak, akik olyan józanul ítélték meg a helyzetet, mint S. E. és H. R. ungvári zsidó nők: emlékezésük szerint „a rendőr megértésén múlt, mennyit és mit vihetünk magunkkal” a gettóba.⁷⁴ Érdekes látni, hogy a kegyetlen és a rendes csendőrök között egyes emlékezők név szerint tudtak különbséget tenni.⁷⁵ Mint látni fogjuk, a gettó körülményei miatt több tisztviselő is szót emelt, és emiatt az ungvári rendőrség élén leváltások is történtek. Természetesen nem az ilyen emberséges – vagy csupán flexibilis – köztisztviselők voltak a meghatározók, hanem a döntő pozícióban lévő Megay – nem véletlen, hogy a zsidó emlékezők úgy utaltak rá, mint aki „az egész városban [...] a legnagyobb antiszemita”.⁷⁶ A város vezetése ezzel együtt nem volt elégedett alkalmazottjaival: Benyovszky János törvényhatósági bizottsági tag a városgyűlésén arról panaszkodott a deportálások után, hogy a tisztviselői kar „fogcsikorgatva fogadta a zsidók gettóba való szállítására vonatkozó rendeletet”.⁷⁷

Tárgyalandó kérdés még, hogy vajon hány jótévőt jelentettek fel a nem zsidó lakosok. A szakirodalom csupán homályos adatokat szokott idézni a zsidóvagyon rejtegetése miatti feljelentésekkel kapcsolatban. Ezért érdemes megvizsgálni a kassai rendőrség iratanyagát, amely egyike a leggazdagabban megmaradt rendőrségi anyagoknak. Az 1941-ben 67 000 lakosú városban 27 ilyen feljelentés található a rendőrség iratanyagában. Lehetőséges ugyan, hogy egyes feljelentések elvesztek a háborút követően, ám az iratszámok eredeti datálása konzekvensnek tűnik. A feljelentések számához ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy az egyik feljelentő egy levélben 13 egyént (zsidókat és nem zsidókat vegyesen) jelentett fel vagyon rejtegetéséért, ám a 39 egyén ellen tett feljelentés még így sem sok Észak-Magyarország egyik legnagyobb városának esetében.⁷⁸ A kassai csendőrkerülethez tartozó kárpátaljai Szürtén özv. Takács Jánosné végül magát jelentette fel a csendőrségen, mert Weisz Márkusz rábízott ládáját elrakta. Az ekkor 55 éves özv. Takácsné valószínűleg megijedt a fenyegetésektől, ám a csendőrség elfogadta, hogy nem tudott a vagyonrejtegetési tilalomról, és nem is indult ellene eljárás.⁷⁹

Különösen érdekesek azok az esetek, ahol a zsidókon segítő egyéneket feljelentő személyek maguk is üldözöttek voltak, alkalmanként egyenesen a megsegítettek közül kerültek ki. Mátészalkán Mádi István leventét internálták, mert ételt akart vinni Weisz Ákosnak. Az eljárás korabeli szövege nem csupán a zsidóellenesség szélsőséges hivatali példája, de a civil bátorság és kreativitás, illetve az áldozatok részéről történő végletes szabálykövetés története miatt is figyelemre méltó. Az internálási jegyzőkönyv szerint Mádi sapkát és sárga csillagot vett fel, és addig lófrált a gettó környékén, míg be nem vitték. Ott aztán átadta az ételt Weisznek, „aki állítása szerint »barátja«” volt. Mádit egy helyi zsidó jelentette fel jótettéért. Hasonló sorsra

jutott Berendi Sándorné, aki pénzért vitt ételt Szatmárnémetiből a mátészalkai gettóba. Őt egy helyi zsidó rendőr fűlte le.⁸⁰ Még különösebb Korányi Imre története, aki Kassán a vonatkísérő csendőröknek feljelentette Kádár Ferenc detektívfelügyelőt, aki otthon vigyázott Korányi értéktárgyaira. Korányi arra jutott, hogy ezért cserébe majd talán kiengedik a vagonból, ám nem tudunk róla, hogy terve sikerrel járt volna.⁸¹ Összességében azonban nem ismert olyan eset, hogy bárkit – civilt vagy közszolgát – bármilyen feljelentés – nem zsidó vagy zsidó – okán kivégeztek volna a zsidók megsegítéséért. A legrosszabb büntetés az internálás volt. A nyilas időszak alatt már munkatábor vagy sorozás járt az embermentésért,⁸² ám még ez sem hasonlítható az olyan, más országokban bevett gyakorlatokhoz, amikor deportálás vagy kivégzés járt ugyanezért.

De vajon mit tudhatott egy átlagos magyar közszolga a holokausztról? Bizonyosan voltak olyanok, akik nem voltak informálva, helyesebben szólva nem informálódtak a rájuk bízott magyar emberek sorsáról. Jászárokszállás főjegyzője augusztus 17-én a monori előjárásánál az iránt érdeklődött, hogy hova szállították a zsidókat Monorról még július elején. Öt nap múlva azt a választ kapta, hogy „ismeretlen helyre”.⁸³ A szerencsi főszolgabíró hasonlóan azt jelentette a Belügyminisztériumnak, hogy területéről három munkaszolgálatos orvost a csendőrség „jelenleg meg nem állapítható helyre” szállított júniusban.⁸⁴ A román népbíróság előtt Szervácus László dési iktató úgy vallott, hogy amikor megkérdezte, mire is kellenek az erdőben felállított zsidó gettó deszkái, akkor azt a választ kapta, hogy ukrainai menekülteknek építenek belőle barakkokat.⁸⁵ Sárközi Ferenc, a jászberényi közigazgatás alkalmazottja régi csendőr ismerősénél érdeklődött a zsidók sorsa iránt: azt a választ kapta, hogy „a jászberényi gettót elszállítják Lengyelországba, ahol egy gyárvárosban helyezik el őket és munkára

alkalmazzák”.⁸⁶ A kalocsai polgármester jelentésében azt írta, hogy a város zsidóságát Kecskemétre deportálták, noha valójában Auschwitz felé robogtak a vonatok.⁸⁷ A sajószentpéteri főszolgabíró a helyi zsidó nőt kocsin akarta a gettóból gyűjtőtáborba vinni, mégpedig azzal az indoklással, hogy „azok úrinők”.⁸⁸ Kérdéses, hogy aki tudja, mi is lesz ezen „úrinők” sorsa, ugyanígy tesz-e.

A legális és illegális sajtóból ugyanakkor egyértelműen meg lehetett tudni, mi történik a zsidókkal. Korabeli csendőri jelentések szerint a moszkvai Kossuth rádiót hallgatták, illetve olvasták a Békepárt és a Magyar Front röpiratait „éppúgy Békés és Szabolcs megyében, mint a Felvidék vagy a Dunántúl falvaiban”.⁸⁹ Március 25-én a Kossuth rádió – amelynek foghatóságát 1944 februárjában egy rendőrségi jelentés „jól vehetőnek” nevezte⁹⁰ – közölte, hogy a zsidókra „pusztulás” vár, március 25-én pedig a budapesti rádió közölte, hogy a zsidókat „kiküszöbölik” (értsd: megölik).⁹¹ Március 31-én Endre László nyilatkozatára hivatkozva „pogromra” figyelmeztette a zsidókat a Kossuth rádió, és felszólította a férfiakat, hogy „ne hagyják magukat elhurcolni”.⁹² A BBC magyar nyelvű adása, amelynek hallgatottsága kiemelkedően nagy volt, már 1944 nyarán részletesen beszámolt a keleti tömeggyilkosságokról, és március 24-én idézte Jurcsek Béla földművelésügyi minisztert a zsidókérdés közelgő megoldásáról.⁹³ Május 16-án arról beszélt a Kossuth rádió, hogy Endre László ki akarja irtani a zsidókat, majd május 31-én felszólította őket, hogy „ne engedjék magukat, mint a birkákat vágóhídra vinni”.⁹⁴ A rádió júniusban is tisztázta, hogy „az üldözött zsidók támogatása lényeges része a nemzeti ellenállás harcának”.⁹⁵ A legeggyértelműbb szövegek azonban akkor jelentek meg, amikor a vidéki zsidóság döntő többségét már deportálták. Az elsősorban baloldali háttérű Magyar Front júliusi röpcédulája szerint a „hitleri elvetemültség” „az egész zsi-

dóságot” „célba veszi”. A röpirat kifejtette, hogy bár Jarossék szerint „az új rendszer nem kegyetlenkedik a zsidókkal, csak el akarja őket szigetelni a magyarságtól”, „ez azonban tudatos hazugság”. Mint fogalmazott, „a magyar népnek tudnia kell az igazságot. A vidék már tudja. A vidéki városok és falvak népe már láthatta” a deportálásokat, a kegyetlenkedéseket, s tudja, hogy Lengyelországban megölik a zsidókat.⁹⁶ A *Béke és Szabadság* c. illegális lap július közepén megrázó riportot közölt a deportálásokról.⁹⁷ Akár a hivatalos propagandát, akár a szabad sajtót hallgatta és olvasta tehát az ember, tudhatott a magyar zsidóság sorsáról.

Az illegális sajtó azzal kapcsolatban sem hagyott kétséget, hogy a köztisztviselők bábkormányt szolgálnak. A Kossuth rádió március 23-ai adása szerint „a március 22-én kinevezett Sztójay Döme-kormány nem más, mint német kormány magyar mezben”.⁹⁸ A rádió éppen ezért ugyanaznap tanácsokat is megosztott azzal kapcsolatban, miként lehet segíteni a zsidókon: az üldözötteket rejtjük el, adjunk nekik ételt, iratokat, helyezzük el őket új munkahelyen. „Úgy kell támogatnunk őket, mint ahogy anya oltalmazza üldözött fiát!”⁹⁹ Egy héttel később már arról beszélt a rádió, hogy szabotálni kell a munkát, és hogy az üldözöttek esetében „falun, tanyán ezer alkalom és mód van [...] elrejtteni őket, szérűben, padláson, erdőben és élelmezni”.¹⁰⁰ Egy korai béképárti röpirat a következőket tanácsolta a közszolgáknak: „Tisztviselők! Szabotáljatok, bénítsátok meg a közigazgatást, ne szolgáljátok a német elnyomót!” A röpirat azt is javasolta, hogy „gyűjtsák rá” a házat a németekre, és „pusztítsátok el”, aki „szóba áll a németekkel”, „aki érintkezik velük”.¹⁰¹

A magyar közigazgatás szerkezetét és informáltságát megvizsgálva még egy fontos tényre kell felhívni a figyelmet. Ez pedig a magyar közigazgatás európai perspektívában is széleskörű mozgásteret. A magyar közigazgatás szervilis volt és jogász-

kodó, ám lusta, korrupt és familiáris is. Ennek következtében – mint azt a bevezetőnkben már kifejtettük – egy széles körű ismeretségi hálóval rendelkező köztisztviselőnek több lehetősége volt megtagadni vagy enyhíteni a kapott parancsokat, mint mondjuk Hollandiában egy azonos pozícióban lévő személynek. A szigorú jogi passzuskövetés meglazítását ráadásul a Sztójay-kormány egyenesen támogatta – igaz, elsősorban a zsidóság kárára. Felfogásuk szerint a zsidóság egy a kapitalizmusban és a polgári rendszerben sikeres réteg volt, amelynek – akár a száraz jogi értelemben véve törvényellenes – letörése a szegény, elnyomott magyarság részéről jogos volt. A kettős beszéd és a hagyományos értelemben vett moralitás feje tetejére állítása ugyan nem a német megszállással kezdődött, ám március 19-ét követően egészen elképesztő méretekig jutott.

Ezt Endre László úgy fogalmazta meg, hogy a cél „az életnek [ti. a keresztény magyar életnek], nem pedig a jognak a szolgálata”.¹⁰² Jaross Andor május közepén úgy beszélt, hogy „a magyar közigazgatásban fontosnak tartott irányelv” a kisemberek képviselte és az egyszerűbb és gyorsabb ügyintézés.¹⁰³ Néhány nappal később részletesebben fogalmazott: „A jog merev kerete természetesen bizonyos szabályokat ad a közigazgatási életnek is, de nekünk nem lehet célunk mindenáron a jog védelme, a mi célunk az élet szolgálata, és az élet eredményeinek megmutatása”. Az „úgynevezett alkotmányvédőknek” a vérszerződést ajánlotta figyelmébe, amely véleménye szerint kifejezte az etnikai magyarság jogi passzusok felett álló kötődését.¹⁰⁴ Imrédy Béla pedig arról szónokolt az egri főispán beiktatásán, hogy az „élő igazságérzet” fontosabb, mint a jog: „Azok, akik a nemzetnek a nagy kérdések megoldására irányuló küzdelmei közepette a jogszabályok paragrafusai között bujkálva [...] egyéni piszkos kis vágyaikat [...] próbálják érvényesíteni, minden tisztességes ember szemében becstelen gazemberek, akikkel kormányzat, közigazgatás és

társadalom úgy kell, hogy elbánjanak, ahogy becstelen gazemberek megérdemlik”. Sokat sejtetően azt is hozzátette, hogy „ahol gyalúlnak, ott röpköd a forgács”.¹⁰⁵

Ezen megfogalmazásokat helyi szinten is le tudták fordítani. Vincze András kárpátaljai kormánybiztos egy interjújában arról beszélt, hogy a zsidókérdés terén *„én ezt az állást nem csak hivatalkodásnak fogom fel*. Az én feladatom nem az, hogy itt üljek az íróasztal mellett és adminisztráljak, egyszerűen, hogy bürokráciát csináljak, amit egyébként szívemből gyűlölök. A mai rendkívüli viszonyok egészen mást parancsolnak”, nevezetesen a zsidókérdés „utolsó órában való megoldását”.¹⁰⁶ Marnó Béla ugocsa alispán ehhez hasonlóan bejelentette, hogy ő nem fog rendeletekre várni, hogy a zsidókérdésben „tabula rasát csináljon”.¹⁰⁷ Eközben a magyarországi zsidóság ellen egyfajta szabadrablás zajlott. A helyzetet Markbreit Géza karcagi zsidó találóan írta le: „Összehordtak minden zsidó ingót, összehányták azokat, ellenőrzés nem volt, lopott mindenki, s mindenki azt vitt el, amit akart”.¹⁰⁸ A ténnyel, miszerint a zsidó vagyon nem „gazdátlan” volt, hanem nem is olyan régen még névvel rendelkező, élő és lélegző tulajdonosokkal bírt, Kőszegen ismeretlen okokból már június végén szembesültek a helyi lakosok. A törvényhatóság valamiért úgy döntött, hogy egyes vagyontárgyakat vissza kellett szolgáltatni – természetesen nem a deportált zsidóknak, hanem az államnak. „Počk Józsefné sötétkék ruhaanyagot, ami Günsberger Nellié volt. Pászner Ferenc cipőt, ami Deutsch Artúré volt” – áll a jegyzőkönyvekben.¹⁰⁹ A fentieknél is megdöbbentőbb volt az ungvári járás főszolgabírójának azon megjegyzése, miszerint a meggyilkolt zsidók ellopott vagyonának őrzésére gondnokokat keresnek. „Javaslatba hozni csak olyanokat lehet – így az utasítás –, akik erkölcsi szempontból megfelelőek”.¹¹⁰ Bár Sánta Miklós karcagi polgármester számos kérdésben emberségesen viselkedett, a kor szellemét ő sem tudta meghaladni, ami-

kor ekképpen védekezett a népbíróság előtt a zsidó vagyon elvételének meg nem akadályozásáért: „Ebben az időben az összes zsidó vagyontárgyak a pénzügyigazgatóság kizárólagos rendelkezése alatt állottak”.¹¹¹ Ám az új morál bevezetésével kapcsolatban a leginkább lényegre törő az a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei jegyző volt, aki állítólag így fakadt ki, amikor a területéről deportált zsidók ügyében szólaltak fel előtte: „Én vagyok itt az Atyaúrsten!”¹¹² Ironikus módon a jegyzőnek abban igaza volt, hogy helyi szinten akár valóban megtörténhetett, hogy az ő akaratára érvényesült a Belügyminisztériumé helyett. Vagyis az egyéni köztisztviselőkön múlt csupán, hogy mihez kezdtek mozgásterükkel.

A fentiek tükrében érdemes figyelembe venni, hogy a munkájukat a megszállás után is ellátó köztisztviselők helyi szinten lényegében minden, a zsidóság kirekesztésével, összeírásával és gettósításával kapcsolatos intézkedést megtagadhattak, mégpedig komolyabb, illetve sok esetben bármilyen retorzió nélkül. Az első lépés a zsidó lakosság kötelezése volt a sárga csillag viselésére április 5-ei hatállyal. Ennek egészen nyílt megtagadását mindössze egy esetben, Pakson ismerjük. Mint arról már esett szó, ezt az intézkedést már régen követelték a németek, ám eddig az időpontig a magyar belügy nem teljesítette a kérésüket.¹¹³ Barcza Béla letegyei járási főszolgabíró szintűgy önhatalmúlag helyet adott zsidónak számító egyének kérelmének, hogy ne kelljen viselniük a sárga csillagot.¹¹⁴ Következő fontos lépésként a megannyi zsidóellenes intézkedés között utalhatunk a zsidó lakosság összeírására, amelyről a Zsidókérdést Kutató Intézet iratainak és a Yad Vashem Intézetben őrzött vidéki közigazgatási iratok másolatainak hála átfogó képpel rendelkezünk.

Kevésbé ismert tény, hogy a Zsidókérdést Kutató Intézet és igazgatója, Bosnyák Zoltán – minden bizonnyal belügyi felhatalmazásra – adminisztratív utasítási jogkörrel rendelkezett

a vidéki polgármesterek, jegyzők, szolgabírók felé.¹¹⁵ Az április 4-én kiadott 6136/44. számú bizalmas belügyi rendelet alapján három napon belül, négy példányban kellett név szerint összeírniuk az egyes települések zsidóságát, s bár az ismert 150 válasz többsége engedelmesen teljesítette az utasítást, egyes esetekben sajátos nehézségek támadtak. Bizonyos helyeken – mint a Fejér megyei Isztiméren és Sárváron – a „tévedésből kimaradt” zsidókat is beírták pótlólag, ami mély szervilizmusra utal, ugyanakkor érdekes, hogy külön vallási és faji alapú összesítést is készítettek.¹¹⁶ Utóbbi a faji antiszemitizmus tükrében meglepő, s tény, hogy az évek óta érvényben lévő zsidótörvények ellenére több, akár nagyobb várost is vezető polgármester sem tudta eldönteni, hogy a kikeresztelkedett zsidókat bele kell-e vennie az összeírásba.¹¹⁷ Hasonló problémái akadtak júniusban Hidassy Imre dombovári járási főszolgabírónak, aki a gettósítás ügyében érdeklődött az alispánnál, hogy mit is kell tennie a zsidó származású keresztény gyerekekkel vagy például Müller Klára zsidó származású apácával: „Tisztelettel kérem Főispán úr rendelkezését, vajon ezeket a gettóból kivethetem-e? [...] Kétségbeesett apák és anyák és síró gyermekek voltak jelen”. A válasz azonban tömör volt: „[A] rendelkezések értelmében járjon el. Aki a zsidóság közül sárga csillag viselésére kötelezett és mint ilyen gettózva van, egyszersmind gyűjtőtáborba szállítandó”.¹¹⁸

Megint másoknak jogi aggályai voltak: a feledi járás főszolgabírója közölte, hogy bizonyos zsidókat nem ír össze, mert más járáshoz tartoznak. A monori járás főszolgabíróját az zavarta, hogy járásában idegen állampolgárságú zsidók is voltak, és nem akart diplomáciai bonyodalmat.¹¹⁹ Kimondottan sok köztisztviselőnek feltűnt az intézkedés konspiratív jellege: a bizalmas utasításról sokszor rádió, csendőrségi kiadványokból vagy csendőrök szóbeli tájékoztatásán keresztül értesültek. Ennek okán többen nem teljesítették az utasítást, de az ózdi főszolgabíró

még május 30-án, közel két hónappal a második, nyomatékos felszólítást követően is azt felelte Bosnyáknak, hogy az utasítást nem kapta meg. Pécsen május 23-án azt felelték, hogy továbbra is várják a rendelet hivatalos megérkezését.¹²⁰ Mások válaszukba egyértelműen – talán egy későbbi alibi okán – beleírták, hogy rádión kapták az utasítást. Megint mások, mint Szentendre szervilis főszolgabírója közölte Bosnyák másodszori felszólítására, hogy a rendeletet nem kapta meg, de annak híján is teljesíti az utasítást. Sokan már csak azt jelentették – mire egyáltalán foglalkozni kezdtek az ügygel –, hogy a zsidókat községükből ekkora elvitték, vagy, ahogy a mezőcsáti főszolgabíró fogalmazott, az eszlári zsidókat már gettóba „szállítottam”. Hasonlóan felelt Battonya község és a csíkszentmártoni járás főszolgabírója is.¹²¹ Egyértelműen mutatja a zsidók összeírása és a deportálás sikere közötti összefüggés hiányát, hogy bár a gödöllői járás főszolgabírója még június 15-én is a rendeletet követelte Bosnyákon, Gödöllő zsidóságát már június 9-én elszállították, és a közel 1800 fős hitközségből – szinte egyedülálló módon – senki sem tért vissza, azaz a halálozási arány egészen kivételesen magas volt.¹²² Különösen érdekes az aszódi főszolgabíró válasza, aki június 2-án azt felelte, hogy településén zsidó nincs, és soha nem is volt. Ezzel szemben az aszódi, hivatalosan 230 fős zsidóságot májusban gettósították, és júliusban deportálták; valamilyen oknál fogva a két dátum között a főszolgabíró letagadta a közösség létét.¹²³ A leginkább megdöbbenő azonban mégis csak a szatmárnémeti polgármester válasza volt, amelyet Bosnyák másodszori felszólítására adott június 17-én. Első alkalommal azt közölte, hogy a rendeletet nem kapta meg, majd azt javasolta Bosnyáknak, hogy írjon a rendőrségnek, ugyanis náluk vannak a hivatali bejelentő lapok, amelyek alapján a zsidóságot össze lehet írni. Ez azonban – hívta fel Bosnyák figyelmét – körülbelül 100 ezer lap, amelynek átvizsgálása és kiírása

két tisztviselőnek 6-8 hetes munkája lesz. A zsidóságot ekkor egyébiránt már deportálták a településről, ám ez is mutatja, hogy a sikeres deportálás és az összeírás között nem feltétlenül állt fenn szerves kapcsolat.¹²⁴ Egyes történészek szerint Beszterce-Naszód vármegyében egyáltalán nem fejezték be a zsidók összeírását.¹²⁵ Egyéb helyeken – például Pápán, Székesfehérváron, Újpesten, Szegeden és Győrött – a zsidó hitközség írta össze a zsidóság létszámát.¹²⁶ Mindez igen jó lehetőséget adott volna a zsidók rejtegetésére, kisebb létszám beismerésére. Ám az egyetlen ismert válasz Biringer János győri „zsidóvezető” levele: „A méltóságos polgármester úr iránt megkülönböztetett tisztelettel” írt kimutatásában elnézést kért, hogy nem ismerte a győri zsidóság pontos létszámát, majd 5000 főre becsülte az egyébként körülbelül 4680 fős közösséget.¹²⁷

A következő fontos intézkedés, amelynek esetében számos közigazgatási szereplő nyíltan szembement a kollaboráns Belügyminisztérium utasításával, a zárt gettók létrehozása volt. A bizalmas rendeletet már április 7-én megkapták a rendvédelmi szervek vezetői, bár hivatalosan csak április 28-án jelent meg közlönyben. Ennek ellenére a helyi hatóságokon múlt, hogy létesítettek-e gettókat, és több esetben nem is tették meg ezt. Mint láttuk, kiemelkedően sok város nem teljesítette a gettósítási utasítást Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében: számos esetben nyílt gettót hoztak létre, máskor elszórt csillagos házakba költöztették a zsidókat. Ezekon túl néhány másik példa is ismert az országban: ilyen városok voltak Székesfehérvár, Hódmezővásárhely, Esztergom, Kaposvár, Tab, Heves, Mohács és Baja. Noha Székesfehérvár városvezetése kiemelkedően antiszemita volt, május 23-tól június 6-ig „nyílt gettót” létesítettek a városban, azaz csillagos házakat jelöltek ki a zsidóknak, relatíve elszórva a városban. Amikor egy fehérvári lap megkérdezte a helyi zsidó tanács elnökét, hogy mit szól a gettóhoz, azt felelte,

hogy „tapasztalatok hiánya miatt nagyon keveset tudok hozzászólni”.¹²⁸ Hódmezővásárhely, egyedülálló módon, sem nyílt, sem zárt gettót nem hozott létre, dacára annak, hogy a döntés halogatása közben még a város vezetését is lecserélték.¹²⁹ Esztergomban szintúgy nem szerveztek gettót, helyette összeköltöztették a zsidóságot bizonyos jó állapotú belvárosi házakba és a zsidó iskolába. Orvosi ellátás és élelmiszer is elérhető volt számukra, pusztán a bútorikat nem vihatták magukkal.¹³⁰ Kaposváron a polgármester, Kaposváry György nyíltan közölte, hogy nem hajlandó végrehajtani a gettósítást, amíg a vármegyétől nem kap erre utasítást; ezt követően napokig nyílt gettó állt fenn a városban, átmenő autóforgalommal.¹³¹ A tabi gettóból ki lehetett járni mezőgazdasági munkát végezni, és ezért még fizetség is járt.¹³² Hevesen állítólag azért nem hoztak létre gettót, mert nem találtak megfelelő helyet, de mivel a legtöbb városban még egy disznóól is „megfelelő helynek” minősült, így ezt nyugodtan tekinthetjük a szabotálás egy módszerének.¹³³ Mohácson a gettót egy ideig nem kerítették el, Baján pedig végig nyílt gettó létesült.¹³⁴

Mindez nem csak az emberiesség mérsékelt példái miatt fontos számunkra, hanem azt is bizonyítja, hogy a holokauszthoz vezető út egyik fontos lépése lényegét (azaz a szeparálást és a mozgás korlátozását) tekintve teljességgel szabotálható volt. Endre László pontosan tudott a kaposvári és a székesfehérvári esetekről¹³⁵ – utóbbiról még a német követség is jelentett Berlinbe¹³⁶ –, a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei települések pedig Endre közvetlen „birodalmában” helyezkedtek el. Endre még utasítást is küldött májusban a vidéki őrsparancsnokságoknak, hogy ahol nem történt meg a gettósítás, ott várják meg a belügyi tanácsadók kiérkezését.¹³⁷ A döntéseket mégsem követték retorziók. Hódmezővásárhelyen a polgármestert leváltották ugyan, ez azonban nem volt komoly büntetésnek tekinthető,

ráadásul utódja sem teljesítette a gettósítást. Ehhez hasonlóan a tabi főszolgabíró is csak áthelyezték.¹³⁸ Tekintettel arra, hogy a gettósításra egyértelmű utasítás nem is vonatkozott – az április 28-ai rendelet ugyanis feltételes módot használt: „a törvényhatóság első tisztviselője akként *rendelkezhetik*”¹³⁹ –, okkal állapítható meg, hogy a gettósítást nem volt kötelező teljesíteni, és büntetés sem járt a rendelkezés szabotálásáért.

Más, kevésbé fontos zsidóellenes intézkedéseket is megtagdhattak, illetve az is bizonyos, hogy alacsonyabb szerep körben dolgozó emberek is rendelkeztek mozgástérrel. A már említett Molnár József kistéti polgármester 1943 óta halogatta törvényhatósági zsidó alkalmazottainak kirúgását, és 1944 szeptemberében még mindig haragos levelekben kérték rajta számon, hogy miért óvja zsidó beosztottjait.¹⁴⁰ Mérey László Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei főispán megakadályozta egy 60 fős német csendőrőrs létesítését vármegyéjében, noha explicit utasításai voltak a német biztonsági erőkkel való zökkenőmentes együttműködésre.¹⁴¹ Nikolits Mihály pécsi főispán megtagadta a közigazgatási tisztviselők számára június 22-ére tervezett deportálási eligazítás összehívását: Jaross Andornak írt levelében elutasította a „meggyőződésével ellentétes” politikáért való felelősséget.¹⁴² Mindez egyébként nem feltétlenül jelentett németellenességet: míg a deportálás Nikolits világképébe nem fért bele, német külügyi iratok szerint a főispán szorgalmasan tette a jelentéseket a Gestapo pécsi kirendeltségének, noha erre egyébként senki sem kényszerítette.¹⁴³ A konferencia össze nem hívásáért nem érte őt retorzió. Kisújszálláson a városi orvosnak és a helyi bábáknak köszönhetően a zsidó nők elkerülhették a megalázó és sokszor higiéniai szempontokból is borzalmas motozást.¹⁴⁴ Ez utóbbit gyakran csendőrök előtt kellett végrehajtani, kíméletlen módon (például fertőtlenítés nélkül kutattak zsidó nők különböző testnyílásaiban), és

bár a rendvédelmi szervek jelenléte miatt nehezebb volt megtagadni az effajta eljárásban való részvételt, egyes visszaemlékezések szerint voltak bábák, akik élvezettel kínozták az „urínek”, „nagyságos asszonynak” látott zsidókat.¹⁴⁵ Nyíregyházán ugyanakkor egyes szülésznők egyszerűen megtagadták a részvételt a motozásban, amely a városban csendőrök előtt, egy puszta asztalra fektetve zajlott.¹⁴⁶ A motozástól megundorodott szülésznők Tabon is félbehagyták a munkát.¹⁴⁷

A német megszállást követően belügyi rendelet utasította a főszolgabírókat a baloldali elemek internálására. Ám ezt a rendelkezést is lehetett enyhíteni vagy egyszerűen megtagadni. Pályi Pál, az ipolysági járás volt helyettes főszolgabírója a csendőrőrs által összeírt 150 baloldali személy listáját kollégáival átvizsgálta, „s akinél mentőkörményt tudtunk találni, azoknak internálását mellőztük”. 60 személyt felfogása szerint így is internálnia „kellett”. Az internálások elmaradását mindössze kollégáinak áthelyezésével büntették.¹⁴⁸ Maros Antal esztergomi főszolgabíró addig húzta az internálásokat, míg a pesti gyűjtőtábor tele nem lett, és így egy szegényházba kerültek az internáltak, lényegesen jobb körülmények közé.¹⁴⁹ Kőszegen a rendőrök kijelentették, hogy nincsen nyilvántartásuk a kommunistákról. Ebben nem is hazudtak, a nyilvántartást ugyanis néhány nappal korábban elégették.¹⁵⁰ A magyarkanizsai rendőrfőkapitány a belügy utasítására egyszerűen közölte, hogy csak öt kommunista van a kapitányság területén, és hogy internálásuk nem indokolt.¹⁵¹ Mások, mint Sánta Miklós karcagi polgármester a hatáskörüket túllépve intézkedtek az internálások ellen. Sánta Fodor László baloldali ellenállót például jogkörén kívül szabadította ki, és számos más internálást is megakadályozott.¹⁵² Mérey László főispánnak hasonlóan nem volt ilyen hatásköre, mégis baloldaliak helyett „németbérenceket” és nyilas szimpatizánsokat internáltatott Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéjében.¹⁵³

Ezek a példák szintúgy nem csupán az említett személyek érényeit demonstrálják, hanem a megalkuvást választó megany-nyi – többséget képző – kollégáik felelősségét is. A nyíregyházi és tabi szülésznők példáinak fényében okkal mondhatta a népbíróság Styevák Mária balassagyarmati bábának, hogy a motozást „még kellett volna tagadnia”¹⁵⁴, hiszen országosan mindössze egyetlen esetről tudunk, amikor egy bábát fenyegetéssel kényszerítettek a motozásban való részvételre. Apli Verona felsőbányai szülésznő szerint a rendőrök közölték vele a nagybányai gettóban, hogy „maga után ezen nők még egyszer meglesznek vizsgálva, és ha valakinél valamit megtalálnak a maga vizsgálata után, maga is a zsidók sorsára fog jutni”. Apli szavai, miszerint „az erőszakkal szemben épp olyan tehetetlen voltam, mit ők [a zsidó nők] maguk”, az ő egyedi esetében érthetőek.¹⁵⁵ S noha a következő példa már a deportálások után történt, szemléletes, hogy a szabolcsi alispán „valláserkölcsei szempontból megengedhetetlennek” ítélte a zsinagógák könyvtárrá alakításának ötletét.¹⁵⁶

Fontos kiemelni, hogy a gettósítás és a deportálások céljával szembesülve a közigazgatás néhány további tagja a lemondást választotta, ám ilyen esetekből sokkal kevesebb ismert, mint a német megszállást vagy a nyilas-hungarista hatalomra kerülést követő lemondásokból. Mindez azt látszik bizonyítani, hogy a zsidókérdés nem volt központi kérdés a korabeli magyar bürokraták szemében. A legnevesebb egyének, akik megváltak állásuktól a deportálások miatt, Bethlen Béla, Beszterce-Naszód és Szolnok-Doboka vármegyék főispánja, illetve Schilling János, utóbbi vármegye alispánja voltak. Bethlen lemondott főispánságáról, ám ezt csak Beszterce-Naszód vármegyére vonatkozóan fogadták el; Szolnok-Doboka vármegyében főispán maradt. Nem ismerünk azonban olyan dokumentumot, amely szerint részt vett volna a holokausztban.¹⁵⁷ Egyes források szerint Schil-

ling eleinte részt vett a gettósítás előkészítésében, és csak akkor lépett ki a folyamatból, amikor felfogta annak jelentőségét. Mindenesetre mindkét személy már május elejére a kolozsvári Gestapo látókörébe került, mert „nem értenek együtt a területükön zajló zsidóellenes intézkedésekkel, és betegszabadságra mentek. Bethlen gróf kijelentette, hogy nem akar tömeggyilkossá válni, és inkább lemond”. Veessenmayer május 6-ai jelentéséhez hozátette, hogy „követelni fogom Bethlen gróf és Schilling visszahívását”, május 8-ai jelentésében pedig már azt közölhette, hogy Bethlen otthagyta irodáját, Schilling ellen pedig fegyelmi eljárás indult. „Rövidesen hivatalvesztésére lehet számítani”.¹⁵⁸ Tevékenységükkel kapcsolatban érdemes még idézni Neményi Pál zsidó származású dési községi jegyző vallomását, aki a román népbíróságon vallott a két férfi mellett. Neményi szerint Schilling a zsidótörvények ellenére nevezte ki őt jegyzőnek, és Bethlen jóváhagyásával közigazgatási tanfolyamra küldték, „ami az akkori Magyarországon – merem állítani – egyedülálló eset volt”. Neményi félt is, hogy az esetből botrány lesz, és le akarta mondani részvételét, mire Bethlen közölte vele, hogy „vegyen csak részt a tanfolyamon”. A főispánról azt is vallotta, hogy „a zsidók deportálása idején valósággal összeroppant, testileg-lelkileg, és a rendelkezések végrehajtását megtagadta, illetve elkerülte”.¹⁵⁹ Kölcsey Ferenc szatmári főispán előre szólt egyes helyi zsidó családoknak, hogy deportálások készülnek. Állítólag úgy vélekedett, hogy a német faji program végül a magyarokat sem kímélte volna: „Először elvisznek titeket, aztán minket”. Végül áprilisban lemondott, utóda Endrődi Barnabás lett.¹⁶⁰ Tamás Károly nagybányai polgármester szintúgy lemondott, mégpedig a gettósítást ellenezve.¹⁶¹

Aki nem mondott le, és nem döntött a nyílt parancsmegtagadás mellett sem, az előtt még mindig nyitva állt számos más lehetőség. A gettók létesítésénél, mint láttuk, nagyfokú szabadsággal

rendelkeztek a polgármesterek. Még ha létre is hozták, számos lehetőség adódott a körülmények enyhítésére. Ezek közé tartoztak a gettóból való kijárás, illetve a nem zsidók bejárásának engedélyezése, az élelmiszer bevitele vagy a bevétel engedélyezése, a magántulajdon bevitelének engedélyezése, illetve az orvosok bejárásának engedélyezése. A kaposvári polgármester mindennap friss zöldséget, gyümölcsöt, fűszert, pékárut vitett a gettóba, sőt tejcsarnok és – a kóser vágást tiltó rendelet ellenére – zsidó mészárszék is működött a gettóban. A város terhére a források szerint 16 000 darab májpástétomkonzervet, 100 kilogramm füstölt marhaszeget, 250 kilogramm füstölt marhahúst, 11 000 kilogramm kenyeret, 1 vagon lisztet vett a gettósított zsidóknak. Ugyanő az orvosokat és az állatorvosokat önhatalmúlag mentesítette a deportálás alól.¹⁶² A jászberényi gettót nem ellenőrizték szigorúan – főleg, mivel a polgármester anyósa is a gettóban raboskodott.¹⁶³ A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei alispán rendelete szerint a zsidók minden vagyontárgyukat magukkal vihatték volna a gettókba. Igaz, a kiskőrösi főszolgabíró ezt helyi szinten megtiltotta – de az alispán legalább megpróbált tenni valamit.¹⁶⁴ Külön érdekessége az esetnek, hogy a főszolgabíró ezzel átlépte jogkörét.

A polgármesteri szerepkör – mint minden más jogkör – értelmezése hasonlóan flexibilis volt. Szatmári Imre, Mezőtúr polgármestere már azzal védekezett a népbíróság előtt, hogy nem engedhette orvosok belépését a gettóba, mert az „nem tartozott hatáskörömbé. [...] A gettó felett a felügyeletet az államrendőrség gyakorolta, és onnan, amint ez köztudomású, a kilépést és az oda való belépést csak ez a hatóság és nem én engedhettem meg”. Noha Szatmári rigorózan értelmezte hatáskörét az orvosok be nem engedésénél, a helyi zsidó tanács győzködésére hajlandó volt egy kedvezőbb területen felállítani a gettót, és beteg zsidókat mentesített is a deportálás alól. A tulajdon átszál-

lításánál szintúgy megengedő volt: a mezőtúri gettóba a zsidók „azt vihettek be, amit akartak”.¹⁶⁵ Hegyi Lajos nagykanizsai polgármester hasonlóan nagyobb területet javasolt a gettó létrehozására, ám javaslatát végül nem fogadták meg.¹⁶⁶ Ugyanez történt Koller Jenő győri¹⁶⁷ és Sánta Miklós karcagi polgármester esetében. Utóbbi azonban a helyi zsidó közösség kérésére megmentette a pusztulástól a zsinagóga Tóra-tekercsét.¹⁶⁸

Szőnyi Alajos mohácsi polgármester szintúgy bármilyen tárgy (ágyak, székek, asztalok, 50 kilogramm csomag fejenként, tüzelőanyag) bevitelét engedélyezte a gettóba, illetve a piacra való kijárást is lehetővé tette. Ezek mellett egyes ismerőseit mentesítette, például a helyi református lelkész zsidó anyósát.¹⁶⁹ A már említett Csóka László szatmárnémeti polgármester helyt adott a zsidó tanács kérésének, és több vagon szalmát és élelmiszert szállíttatott a gettóba május 16-án; igaz, egy nappal előtte a zsidóktól lefoglalt élelmiszerral kapcsolatban fokozott óvatosságra intette kollégáit, csendőrségi értesülésekre hivatkozva ugyanis úgy hitte, hogy a zsidók megmérgezték a hátrahagyott ételt, és ezért azt csak zsidóknak szabad kiosztani. Nem világos, hogy a gettóba küldött ételt a zsidók által lakásaikban hátrahagyott – és Csóka szerint mérgezett – ételből fedezték-e, ám Csóka ostoba antiszemita sztereotípiája és enyhítő intézkedése is mutatja a helyzet összetettségét.¹⁷⁰ Máshol, mint például a nagymegyeri gettóban, meghagyták a rituális fürdő látogatását és a zsinagóga használatát a zsidóságnak.¹⁷¹ Esett már szó róla, hogy a tabi gettóból a jegyző kiengedte a zsidókat mezőgazdasági munkára, és még fizetést is kaptak érte, a jászberényi és a sepsiszentgyörgyi gettóba pedig a nem zsidó rokonokat engedték be látogatásra.¹⁷² Nem ismert, hogy bármelyiküket büntetés érte volna. Egyedül a kassai gettó esetében tudunk arról, hogy Mihály István rendőr az előírásoknak nem megfelelően, hanyagul motozta meg a gettóba belépő zsidókat, ezért

büntetésre ítélte a gettó szigorú parancsnoka, Csátáry László csendőrtiszt: néhány napot levontak a szabadságából.¹⁷³

Az antiszemita környezet – vagy akár a közszolgák részéről létező előítéletesség, esetleg németbarátság – nem tette lehetetlenné, hogy egyes tisztviselők bizonyos személyeket mentesítsenek vagy bújtaszanak. Endrődi Barnabás szatmári főispán például a túlélők visszaemlékezése szerint utasítást adott a menekülő munkaszolgálatosok lelövésére – noha ő maga ezt tagadta, és ilyen jogkörrel nem is rendelkezett –, és a deportálások ellen sem szólalt fel. Ennek ellenére már a megszálláskor szolidaritásáról biztosította zsidó ismerőseit, és legalább három zsidó mentésében személyesen is részt vett, köztük egy idegen nőt saját lakásán bújtatott.¹⁷⁴ Meglepően engedékeny volt a szombathelyi javadalmi hivatal vezetője, Palkó István, aki ugyan bevallotta, antiszemita volt, ám hatáskörét túllépve engedélyezte az étel gettóba vitelét, és a jegygyűrűk elvételét is megtiltotta a deportálásokat megelőző motozásokkor.¹⁷⁵ Kassa közigazgatása erősen zsidóellenes volt ugyan, mégis úgy emlékezett vissza Görög Artúr zsidótanács-tag, hogy „Barcs alpolgármester és Dobosffy, a gazdasági hivatal vezetője mélységes együttérzésről és emberségről tettek bizonyosságot”.¹⁷⁶ Az enyhítési kísérleteket néha felülírták, de mozgástér így is maradt az engedmények kivitelezésére. A kőszegi gettóba a polgármester be akart engedni egy orvost, s bár ezt az alispán megtiltotta, végül sikerült egy munkaszolgálatos orvost bejuttatni.¹⁷⁷ A már említett Pályi Pál ipolyási helyettes főszolgabíró – jogkörén kívül – mentőautóval küldte a betegeket a balassagyarmati gettóba, ami a zsidók központosításának tényén ugyan nem változtatott, ám mutatja, hogy emberségesen is lehetett bánni a betegekkel.¹⁷⁸ Egyébiránt a mentők Budapesten még a nyilas idők alatt is ellátták zsidó betegeiket.¹⁷⁹ Mások a mentesítések terén jeleskedtek: a súlyosan beteg személyeket, az első világháborús veteránokat, esetleg

az 1919-es ellenforradalmárokat mentesíteni lehetett a deportálások alól. Ezt tette például Schell Péter főispán Kassán,¹⁸⁰ de éltek a lehetőséggel az amúgy szintén erősen antiszemita vezetésű Szegeden is: a tiszti főorvos és Hamvas Endre püspök közel félezer főt mentesítettek ilyen módon.¹⁸¹ A szamosújvári Cvi Peleg (Pataki) is arról számolt be héber nyelvű visszaemlékezésében, hogy családja megmenekült a deportálásoktól, mert édesapja első világháborús veterán volt, és „édesapámnak sok jó barátja volt a városi közigazgatásban, akikkel együtt nőtt fel, s akik ügyeltek rá, hogy a törvényt betartsák”. Ez annak dacára volt igaz, hogy a helyi nyilas szervezet igen nagy népszerűségnek örvendett.¹⁸²

A zsidóság figyelmeztetése a gettósításra vagy a deportálásra szintúgy a zsidóellenes intézkedések szabotálásának lehetőségei között szerepelt. Ez más és más körülmények között többször is megtörtént. A magyar hatóságok figyelmeztették a lengyel menekülttáborok lakóit, hogy bújjanak el, ahogy budapesti és debreceni szociáldemokratákat is figyelmeztettek a belügyből, de még Zsitvay Tibor volt igazságügy-miniszternek is csendőrök szóltak, hogy rejtőzzön el.¹⁸³ Egyesek a zsidósággal kapcsolatban is így jártak el, bár saját szakállukra, ugyanis hasonló utasítás, mint a lengyel menekültekkel kapcsolatban, a zsidók esetében nem érkezett. A nagybiregi jegyző húsvét napján figyelmeztette a zsidóság helyi vezetőit, hogy a gettósításukra készüljenek.¹⁸⁴ Birta István nyíregyházi rendőr napokkal a gettósítás előtt tájékoztatta a közösség egyes tagjait a közelgő összeköltöztetésről.¹⁸⁵ A kisújszállási polgármester és a rendőrkapitány is figyelmeztette a helyi zsidóságot a deportálások előtt, és hasonlóan tett Jászberény volt polgármestere, Friedvalszky Ferenc is.¹⁸⁶ Gyöngyös Endre kőszegi polgármester ugyan már a hivatalos rendelet előtt megkezdte a gettósítás szervezését – ami akár túlteljesítésnek is tűnhetne –, ám a helyi rabbival, Links

Izsákkal együttműködve, előre szólva a helyi zsidóknak, hogy gettósítás készül.¹⁸⁷ A zsidóság tájékoztatásának egyéb módjai is léteztek. A már említett Barcza Béla főszolgabíró visszaadott egy rádiót egy kérvényező, zsidónak számító személynek (noha motivációja kérdéses marad).¹⁸⁸ A legmesszebb láthatóan Losonczy Endre újvidéki városi tanácsos és a már említett zentai polgármester, Gusáth György mentek. Losonczy az újvidéki hitközséget értesítette a készülő deportálásokról, s bár ennek eredményeiről nem sokat tudunk, annyi ismert, hogy őt magát felfüggesztették, még ha egyéb baja nem is esett.¹⁸⁹ Gusáth Zenta zsidó vezetését figyelmeztette a tervről, és üzenetét a zsinagógában ki is hirdették. Ennek eredményeként közel 300 család elrejtette szinte teljes vagyonát, és visszaemlékezések szerint a zsidók gyógyszereket halmoztak fel, mert tisztában voltak kitelepítésük tervével.¹⁹⁰ Gusáth szerint néhány zsidó el is menekült, ám nincs jele annak, hogy a zentai zsidóság tömegei menekülőre fogták volna. A polgármestert ezért szélnek eresztették, igaz, rögtön új állást is ajánlottak neki, azaz lényegében áthelyezésére tettek kísérletet. Az állásvesztés azonban nem tartozott a súlyos büntetések közé. Mérey főispán, miután felmondott a nyilas-hungarista hatalomra kerülést követően, gyalog ment Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből Sopronnémetibe, ahol egy tanyán kertésznek állt.¹⁹¹ Ha egy főispán felvállalta, hogy a vármegyei közigazgatás legmagasabb pozíciójából kertészsorba került, akkor ezt más is megtehetette.

Amennyiben a magyar adminisztráció képviselői a zsidóságot nem akarták riadóztatni, akkor még mindig felhívhatták feljebbvalóik figyelmét az inhumánus gettósítási vagy deportálási körülményekre. Biringer Károly ungvári tisztifőorvos a város polgármesterének panaszkodott a gettó embertelen mivolta miatt,¹⁹² ahogy a marosvásárhelyi közjegyző Ravasz Lászlónak írt beszámolót a gettó tarthatatlan helyzetéről.¹⁹³ Balassagyar-

maton az orvosok tiltakoztak a járványveszély miatt, ezért a nógrádi alispán a vármegye minden gettóját kötelezte a zsidók beoltására. (Az oltóanyag árát a zsidóknak kellett állniuk).¹⁹⁴ Ricsóy-Uhlarik Béla volt békési főispán, földművelésügyi minisztériumi osztályvezető a német megszállást követően nyilvánosan bírálta Kállay politikáját, és a nyilas uralom alatt is a helyén maradt. Ennek ellenére figyelmeztette Endre Lászlót a zsidóellenes atrocitásokra, tartotta a kapcsolatot az ellenállással, és üldözötteket is mentett.¹⁹⁵ Ricsóy-Uhlarik példája voltaképpen remekül demonstrálja a magas kormánypozíciók adta biztonságot is: Bíró Géza dési lakos egy alkalommal panaszt tett Ricsóy-Uhlariknál a zsidó csecsemők, betegek és aggok érdekében. Ricsóy-Uhlarik át is adta a panaszt Ferenczy László csendőr alezredesnek, aki ezért előállította Bíró.¹⁹⁶ Nem kellett azonban minisztériumi osztályvezetőnek lenni ahhoz, hogy valaki cselekedjen.

A közbenjárásra alkalmas hatóságok értesítésére példa a sárvári toloncház névtelen alkalmazottjának esete is. Serédi Jusztinián hercegprímás iratai között megtalálható 11 levél, amelyeknek feladója a sárvári toloncház volt, s amelyeket elméletben a budapesti rendőrkapitányság értesítésére küldtek, hogy több, kiemelkedően fiatal vagy öreg zsidót „munkára” átadtak a németeknek. Köztük szerepelt Schrey Ágnes két éves zsidó kislány és a 74 éves Löwy Johanna is.¹⁹⁷ A szakirodalom ezt számos alkalommal a magyar adminisztráció szélsőséges viselkedésének példaként idézi, noha országszerte még idősebb, matuzsálemi korú embereket, illetve újszülötteket is deportáltak. A dokumentum azonban más információkat is megoszt a helyi közigazgatásról: a deportált zsidók életkorából a hivatalnokok igenis képesek lehettek levonni a logikus következtetést, hogy a zsidókat nem munkára viszik, és riadóztathatták a felsőbb hatóságokat, ha akarták. Az más kérdés, hogy a legkompetensebb szer-

vet – a Belügyminisztériumot – hiába értesítették volna, hiszen a zsidótlanítás terve mögött éppen Jaross miniszter és államtitkárai álltak. Az idézett esetek mutatják mind a közigazgatás tagjainak mozgásterét, mind a példák alacsony számát: kevesen és keveset tettek a holokaustt feltartóztatásáért vagy a zsidó szenvedés könnyítéséért a magyar adminisztrációban.

Logikus kérdés az is, hogy vajon miért nem szabotálták a magyar vasutak alkalmazottai a deportáló vagonokat. Történetek kísérletek arra, hogy a vasutak képviselőit tájékoztassák a szabotálás szükségességéről és módszereiről, bár ők a holokaustt mivoltáról alighanem keveset tudhattak. Ám ha csak úgy tekintettek a zsidókat szállító vonatokra, mint a német háborús gépezethez szükséges kényszermunka támogatására, akkor is felmerülhetett bennük a szabotálás gondolata. Brit gépek a következő felirattal szórtak le röpcédulákat: „Vasutasok! [...] Most már katonák vagytok, a szent magyar szabadság katonái”.¹⁹⁸ Egy névtelen vasutas visszaemlékező fel is tette a kérdést a francia, jugoszláv és cseh vasúti ellenállás felemlegetése után: „És a magyar ellenállás? Tán itt nem volt? A magyar vasúton?”¹⁹⁹ Válasz gyanánt egy másik visszaemlékező idézhető: „Szabotázsok szünet nélkül voltak” a németeknek kiszállított gépek terén, alkalmanként a felügyelők – például Borbély Kálmán, a páncéltörőágyú- és aknavetőgyártás miniszteri megbízottja – támogatásával.²⁰⁰ Ezek azonban főleg a fontos gépek ritka alkatrészeinek kicseréléséből, megrongálásából álltak. Bár a vonatok mozgását könnyen lehetett szabotálni, igen hamar ki is lehetett javítani az okozott kárt. A miskolci vasutasok számos kreatív módot eszeltek ki a vonatok ideiglenes tönkretételére: „Kérem, az egész szinte kézenfekvő volt, csak a helyzetet kellett kihasználnom” – mesélte a felszabadulást követően egy újságírónak az egyik vasutas. „Én adtam ki a lámpaházból az olajt a mozdonyokra. Pontosan tudtam, melyik gépet fogják

német szállítmányokra használni. Hát az olyan olajat is kapott, amelyet megérdemelt – repceolajjal kevertet. Ettől aztán besültek a hengerek, még mielőtt a gép kétszáz kilométert is futhatott volna”. Csakhogy még ez is kockázatos tevékenységnek számított, és nyomozást vont maga után. További lehetőség volt salak lapátolása a kazánba, a tűzrács kazánba lökése, illetve a fontos csövek folyékonyvá hevítése. Ezen módszerek közül azonban egy sem tudta még csak 24 órára sem feltartóztatni a vonatokat: az olaj tisztítása vagy a tűzrács pótlása például alig 16-18 órába került.²⁰¹ A legtöbb vasúti szabotázsakció országos szinten a nyilas-hungarista hatalomra kerülést és így a deportáltakat követően zajlott, de még a legkomolyabb akciók – mint a szándékos felsőnyéki vagy fonyódi vonatkarambolok 1944 októberében és 1945 januárjában²⁰² – sem voltak képesek még csak egy napra sem megakasztani a vasútforgalmat. Ilyesfajta radikális akciók természetesen szóba sem jöhettek az embereket szállító deportáló vagonoknál, így józan következtetésnek tűnik, hogy a magyar vasutasok tehették volna talán a legkevesebbet a deportálások megakadályozásáért.

A mozgástér ugyanakkor azt is jelentette, hogy bőven akadtak, akik egyéni szabadságukat a zsidóság helyzetének rosszabbá tételére, a holokaustt eseményeinek súlyosbítására használták. Ez már az április eleji internálásoknál kiviláglott. Baross József nógrádi főispán hatáskörén túllépve internáltatott zsidókat vármegyéjében.²⁰³ Szentirmay Elemér budaörsi főszolgabíró ugyan mérséklően próbált közbelépni az internálások esetében, ám Hágénhurn Ede jegyző mindent megtett a baloldaliak listájának összeírásáért. Hasonlóan elszántan végezte munkáját Dömjén Lajos pilisborosjenői aljegyző.²⁰⁴ Madács József váci rendőrtanácsos nemcsak a város szociáldemokrata vezetését internáltatta – mint ahogyan azt a belügyi rendelet követelte –, hanem a párt mezei tagságát, illetve esti szakosítójának hallgatóit is.²⁰⁵ A sátor-

aljaújhelyi alispán külön felszólította a járás főszolgabíróját, hogy internálja azokat, akik nem viselik a sárga csillagot.²⁰⁶ (Ezt máshol pénzbírsággal is meg lehetett úszni.) Bizony Emil edelényi főszolgabíró áprilisban olyan zsidókat is internáltatott, akiknek semmilyen baloldali politikai kötődésük nem volt.²⁰⁷

Mások mentesített zsidók deportálására, a gettók helyzetének rontására (vagy a rossz helyzet megőrzésére), esetleg egyéni kegyetlenkedésekre használták mozgásterüket. Ferenczy László, a németek és a csendőrség közötti összekötőtiszt Szatmárnémetiben gettóba szállíttatta az egyszer már mentesített Engel Sámuelet és családját, kijelentve, hogy az Engel által ellátott és a polgármester által nélkülözhetetlennek vélt gazdasági funkció igenis helyettesíthető nem zsidókkal.²⁰⁸ Elekes Miksa marosvásárhelyi 80 százalékos hadirokkant veterán mentesítési kérelmét a város gettóbizottsága mindenfajta épkezláb indoklás nélkül utasította el.²⁰⁹ Székesfehérváron, ahol lehetőség nyílt egyes zsidó orvosok mentesítésére, a polgármester közölte, hogy „nélkülözhetetlen zsidó orvos nincs”.²¹⁰ Míg mások a gettók enyhítésére használták fel mozgásterüket, addig a gyomai polgármester elutasította a helyi zsidó tanács kérését 50 liter tej behozatalára.²¹¹ Bíró József huszti főjegyző állítólag bejárt kegyetlenkedni a település gettójába.²¹² Ugyanezt jegyezték fel Buda István veszprémi főispánról is.²¹³

Az effajta viselkedés – a parancsok szigorúbban értelmezése, a helyzet rontása vagy a zsidók önkényes zaklatása – mögött nyilvánvalóan az egyes köztisztviselők antiszemitizmusa állt. A győrszemerei jegyző azért nem adta vissza Grünbaum Dezső rádióját, mert „fajtája predesztinálja” a hazaárulásra.²¹⁴ Bars és Hont vármegye belső közigazgatási levelezésében antiszemita indoklásokat adtak a különféle rendelkezéseknek.²¹⁵ A források szerint egyes helyeken valóban lelkesedtek a „zsidómentes Magyarország” gondolataért a közigazgatásban. Szehor Pál

nyíregyházi polgármester törvényhatósági bizottsági felszólalásában közölte, hogy „nem szabad visszahagyni egy zsidót sem, menjen mind”.²¹⁶ Toldy Árpád székesfehérvári főispán a „zsidó áfium” „végleges megoldásáról” beszélt.²¹⁷ Sárváron még a zsidók után maradt kutyák és macskák kiirtását is elrendelték.²¹⁸ Sági Béla zilahi főjegyző a helyi főszolgabíró kérdésére – miszerint mit kell tenni a keresztény hitre áttérő munkaszolgálatosokkal – a következőt felelte: „Elrendelem, hogy bármely zsidónak keresztény vallásfelekezetre való áttérés iránti kérelmét indoklás és minden írásbeliség nélkül *el kell utasítani*, és az illetőt vagy bármely címen jelentkező zsidót a legközelebbi csendőrrájörnek, rendőrségnek igazoltatás és esetleg további eljárás végett *át kell adni*”. Indoklása az volt, hogy az aktuális rendeletek értelmében zsidó az ország területén nem maradhatott.²¹⁹ Megay László ungvári polgármester pedig nyomozati anyaga szerint saját kezűleg is agyonvert egy zsidót.²²⁰ (Az effajta személyes vérengzést az Eichmann-perben a népirtó szándék bizonyítására próbálták használni). Az ország etnikai megtisztítását feltételező mentalitás jelenlétét mutatja, hogy egyes köztisztviselők saját szakállukra kezdtek javaslatokat gyártani a cigányság gettósítására és deportálására is, ezekből a tervek közül azonban felsőbb akarat hiányában nem lett semmi.²²¹

A köztisztviselők egy része ugyanakkor különösebb ideológiai meggyőződés nélkül tett önálló lépéseket mozgásterén belül a zsidóság ellen. Ehhez ugyanis nem kellett szélsőséges antiszemitának lenni; elég volt a szervilizmus vagy a zsidóság idegennek tekintése is. Horváth Zoltán esztergomi postafőnök július 3-án annak ellenére mutatta be sajtóellenőrzésre Serédi primási körlevelét, amelyben a zsidóellenes atrocitások miatt tiltakozott, hogy erre jogszabály nem kötelezte. A körlevelet nem engedélyezték, és a címzettek nem is kapták meg őket. A postaigazgatóság ugyan arra utasította alkalmazottait, hogy a Békepárt

vagy más „felforgató” szervezetek anyagait ne továbbítsák, ám Serédit a legnagyobb rosszindulattal sem lehetett volna baloldali felforgatónak nevezni. Horváth két rendszertől is megkapta „jutalmát”, hiszen Kunder Antal még 1944-ben kitüntette, a népbíróság pedig 1946-ban elítélte.²²² Mészáros Hugó szombathelyi polgármester csupán a sajtóból tájékozódott a zsidók üzleteinek keszthelyi és zalaegerszegi bezárásáról, és ezt rá vonatkozó rendeletként értelmezve hasonlóan cselekedett saját városában is – legalábbis ezt állította a népbíróság előtt.²²³ Ám nehéz lett volna nem kihallani a zsidóellenes élt László Jenő MÁV-tanácsos soraiból, aki így írt fiának: „Itt különben csend és rend van, csak a németek szenvedélyesen gyűjtik a zsidókat úgy, mint mi a bélyeget”.²²⁴

Egyes tisztviselők azzal próbálták mentesíteni magukat, hogy úgy csináltak, mintha nem tudnának a körülöttük lévő világról. Träger Ernő miniszterelnökségi titkár állítólag mindennap, amikor hazajött a hivatalból, bezárkózott a szobájába, és meghagyta lakótársának, hogy „mondjam azt, ha keresik, hogy nincs itt-hon”.²²⁵ Az egyszeri olvasónak a magyar közszolgák önmenetetését olvasva akaratlanul is Pilátus példája jut eszébe, és a hasonlat a korabeli kritikus szemlélőkben is megfogalmazódott: egy emigráns baloldali politikus arról írt 1944. július közepi levelében, hogy a magyar „úri és nem úri osztály [...] P. Pilátus módjára viselkedik”.²²⁶ A Trägerhez hasonlóak pedig valószínűleg a bombáknál is jobban átkozták a szövetséges gépekről ledobott röpiratokat, amelyek Nyugat-Magyarországtól a Tiszántúlig szembesítették olvasóikat Magyarország megszállt helyzetével, május végétől fogva pedig a zsidóság elleni atrocitásokkal is. Az egyik röplap így szólt: „Tiszta a lelkiismereted? Ma Magyarországon tízezreket üldöznek politikai, vallási, vagy faji okokból kifolyólag [...] A civileknek a nácik által való rendszeres kínzása és öldöklése – férfi, nő vagy gyermek – Európa leg-

több részén még ma is folyik [...] senki, aki részt vett ezekben a kegyetlenkedésekben, büntetlen nem maradhat”. Majd: „Négy kérdés: 1. Rajta van a neved a Szövetséges Hatalmak fekete listáján? 2. Tiszta a lelkiismereted? 3. Hiszel a Szabadságban? 4. Mit teszel ennek érdekében?” A legmegdöbbentőbb azonban az a kis grafikával ellátott, július végén ledobott röplap volt, amely dátumozását tekintve ugyan lekéste már a deportálásokat, ám még mindig felébreszthette egyes közszolgák lelkiismeretét a megmaradt zsidóság helyzetével kapcsolatban: „1944. július 8[-án] a[z emigráns] lengyel kormány hivatalosan bejelentette, hogy 400 ezer magyar zsidót öltek meg a lengyelországi oswiecimi halálkamrákban. 1944. július 11[-én] Imrédy Béla nyilvánosan kijelentette, hogy sem a magyar hatóságoknak, sem egyetlen magyar embernek, egyetlen csepp zsidó vér sem tapad a kezéhez. Te is mosod kezeidet?” A pamflet illusztrációján egy csuklóig véres kézprár volt látható egy lavór víz felett.²²⁷

7. „ZUBBONYA ALATT TALÁN SZÍV DOBOG”.

A MAGYAR RENDVÉDELMI SZERVEK ÉS A HOLOKAUSZT

Hátra maradt még a zsidók tényleges fizikai eltávolításáért felelő rendvédelmi szervek bemutatása: az ő dolguk volt a lakóhelyükről a gyűjtőtáborokba kísérni a zsidókat, ott őrizni és vallasni őket, majd a gettóból a vagonokba terelni és Kassáig kísérni az áldozatokat. Az országban körülbelül 25 000 csendőr és a detektívekkel együtt mintegy 14 600 rendőr szolgált.¹ A csendőrség a vidéki lakosság körében teljesített rendvédelmi feladatokat, míg a rendőrség a főváros és a vidéki törvényhatóságú jogú városok területén tette ugyan-
ezt. A körülbelül 14 700 000 lakosú Magyarországon (1941-es adat) a területgyarapodásokat követően nagyjából 4 100 000 lakos között (27 százalék) tartott rendet a rendőrség, a maradékra a csendőrség ügyelt. A csendőrség szerepe tehát összehasonlítva nagyobb volt – nem véletlen, hogy az utólagos emlékezet a holokauszt eseményeit elsősorban a csendőrséghez és

nem a rendőrséghez köti. (Dacára annak, hogy a városi gettót kívülről gyakorta a rendőrség őrizte). Egy szociáldemokrata zsidó lány úgy emlékezett vissza, hogy „a rendőrök általában rendesek voltak, nem akartak rosszat a zsidóknak. De a csendőrök! Ők teljesen mások voltak: mint az állatok!”² Érdekes módon Jaross Andor is osztotta ezt a véleményt, igaz, ellentétes éllel: „A csendőrség szelleme jó, a németek is dicsérettel emlékeznek meg a csendőrségről, a rendőrség szelleme azonban kívánnivalót hagy hátra”.³ A gettókban a belső rendet általában zsidó rendőrség tartotta fenn, ám a rendőrségnek és a csendőrségnek természetesen bejárása volt a gettók területére. Egyes gettókban német egységek is ügyeltek a rend fenntartására. A gettókat az esetek jelentős részében elkerítették, a kerítést pedig rendőrök, alkalmanként csendőrök őrizték.⁴

Mind a rendőrség, mind a csendőrség megkerülhetetlen szerepet játszott a magyarországi holokausztban, noha a feladatkörök elosztása a helyi közigazgatáson múlt. Baky László április 7-ei bizalmas rendelete szerint a gettók kijelölése, illetve a zsidók összegyűjtése a rendőrség és a csendőrség feladata volt.⁵ (Annak ellenére, hogy a publikált rendeletben róluk nem ejtettek szót). Vincze András kárpátaljai kormánybiztos április 12-ei körlevele szerint a rendőrök, a csendőrök, a települések előljárói és a tanárok feladata volt a zsidó vagyon őrzése, lepecsételése, a zsidók állatainak eladása, illetve a hátrahagyott személyes vagyon árvaszéki gondnokokra bízása.⁶ A rendőrség a deportálásokban is részt vett: a parancs – példának okáért a deportálások menetéről folytatott májusi, munkácsi értekezlet jegyzőkönyve szerint – úgy szólt, hogy a táborok helyétől a csendőrök vezetik a zsidókat a vagonokhoz, az útkereszteződéseknél pedig a rendőrség áll őrt.⁷ A rendőrök feladata volt továbbá a zsidók fegyvereinek beszedése,⁸ de a sárga csillag viselését szabotáló zsidók ellen is ők jártak el.⁹

Baky belügyi körlevelei értékes forrásai a német megszálló erők és a magyar hatóságok közötti viszonyoknak. Április 19-ei körlevele szerint a bevonulás alkalmával és azóta a magyar hatóságok és a németek között „helyenként súrlódások támadtak”, és „a súrlódások homlokterében érthetően a zsidókérdés állt”. Sajnálatos módon Baky nem részletezte, hogy milyen súrlódásokra gondol, ám a tény, hogy a zsidókérdést nevezte meg az egyik elsődleges konfliktusforrásként, figyelemreméltó. A következő mondatok mégis némi fényt vethetnek a lehetséges okokra: Baky szerint az „egyéni kilengések” ugyan nem elfogadhatók, „ezt azonban nem lehet akként értelmezni, hogy a német katonai-rendőri szervek néhány zsidót, akik a német hadsereg, sőt bátran mondható, hogy a magyar nemzet egyetemes érdekét is éppen úgy veszélyeztethetik, ne tehessenek ártalmatlanná”. Baky itt vélhetően arra utal, hogy egyes zsidókkal szemben német részről elkövetett egyéni atrocitások konfliktushoz vezettek a zsidókat ezek szerint talán kötelességtudatból óvni akaró rendőrökkel; ilyesmire pedig olyan gyakran kerülhetett sor, hogy a belügyi államtitkár körlevelet is írt a témában. A magyar hatóságok és a németek közötti feszült hangulatra utalhat Baky következő félmondata is: „Szinte említenem sem kellene”, hogy nem szabad sértegetni a megszálló erőket.¹⁰ Halász Elemér helyettes vidéki főkapitány május 13-án megismételte a figyelmeztetést a rendőrség és a német szervek közötti súrlódás elkerülésének szükségességéről.¹¹

Noha a későbbi deportálásokkal kapcsolatban nem alakult ki negatív sztereotip kép a rendőrökről – pedig, mint látni fogjuk, akár ki is alakulhatott volna –, addig a magyar ellenállás tagjainak márciusi letartóztatása során tanúsított passzivitásuk okán sokan nem voltak ilyen elnézők velük szemben. Rassy Károly liberális politikus megrendülten emlékezett vissza a megalázó helyzetre: „Magyarország fővárosában, a magyar

rendőrség épületében, magyar rendőrök sorfala között a német SS-csöcselék barmok módjára hajtotta a magyar országgyűlés tagjait a német rendőrség fogságába”.¹² Egyesek azonban képesek voltak a helyzet mögé látni. Altorjay Sándor jogászt március végén tartóztatták le. Amikor a rendőrök sorfala előtt vezették el, meg kellett állapítania, hogy „a rendőrök részéről még a legcsekélyebb szándékát sem láttuk annak, hogy érdekünkben közbelépjenek”. Ennek ellenére arra a következtetésre jutott, hogy a rendőröket nyilván így utasították, és azok nem mertek másképp tenni.¹³ Bajcsy-Zsilinszky Endre a letartóztatását követő első börtönlevelében így írt titkárnőjének (és szerelmének), Bende Máriának: „Mickó, tisztelje a magyar rendőrt! Az egyszerű magyar ember jósága, embersége megható”.¹⁴ A rendőrség mellett a letartóztatásokban részt vett a csendőrség is. Ugray Gábor csendőr alezredes, a csendőrség nyomozói parancsnokságának államrendészeti csoportvezetője a megszállítás napján utasítást adott, hogy csendőrök őrizték azokat a politikusokat, akiket a németek jó eséllyel le akarnak tartóztatni, ám Kun László csendőr százados magánakciója révén a kivezényelt csendőrök valójában a németeknek segítettek. Ezen tevékenységük azonban rövidesen kitudódott, és március 22-én leállították őket.¹⁵

A rendőrök közbe nem avatkozását annak fényében kell értékelni, hogy a rendőrséget parancs kötelezte: „A német véderő tagjaival szemben ellenállást kifejezniök, vagy azok ténykedését karhatalmi beavatkozással meggátolniok nem szabad”.¹⁶ Éliássy Sándor – ekkor még rendőrfőkapitány – jelentette ezeket a letartóztatásokat Jaross Andornak, nyilván abban bízva, hogy csupán a németek pillanatnyi nyomása tette ezeket lehetővé.¹⁷ Ám a rendőrség akkor sem tudta volna ellátni a feladatát, ha szeretne volna. A kassai rendőrség nyíltan közölte Görög Artúr zsidótanács-taggal, hogy „a kassai zsidó polgároknak semmi védel-

met nem nyújt”.¹⁸ A kassai rendőrség iratai szerint bevett szokás volt, hogy a németek által elkapott zsidókat egyszerűen átadták a magyar rendőrségnek.¹⁹ Kérdés, hogy egyáltalán felmerült-e bárkiben, hogy a zsidókat – vagy akár a magyar állami vagyont – meg kellene védenie a németekkel szemben. Minden jel szerint voltak olyan esetek, amikor rendőrök vagy csendőrök fontolgattak hasonlókat, ám végül szinte minden egyes esetben futni hagyták a németeket. Márciusban német katonák MÁV-kocsikat törtek fel és fosztottak ki Kassán, amely ügyben a magyar rendőrség nyomozást indított. Ennek végeredménye az lett, hogy „a németektől semmi kártérítést nem kérnek, eljárást folyamatba tenni nem kívánnak, és a MÁV a magánfél kárát teljes egészében meg fogja téríteni”.²⁰ Ilyen, a zsidó vagyon német részről történő dézsmálásával – és a magyar rendőrség tehetetlenségével – kapcsolatos eset Ungvárról is ismert.²¹ Ellenpéldaként egyedül azt lehetne idézni, amikor magyar rendőrök Kőszegen nőkkel erőszakoskodó német katonákat fegyvereztek és tartóztattak le – igaz, a nők svábok voltak, a német katonák pedig nagyon részegek.²²

Hasonlóan ellentmondásos Hollósy Béla dési jegyző jelentése, amelyben április 3-án arról tájékoztatta a főispánt, hogy Fried Lajos zsidó lakost egy SS-katona elhurcolta lakásáról, és agyonlőtte. A csendőrök megtalálták a holttestet, megállapították a halál beálltát, okát, és további intézkedésre kértek utasítást, ám nem tudunk róla, hogy a német gyilkos után nyomozást indítottak volna.²³ Kiskőrösön május közepén történt meg, hogy a zsidó ingóságokat összeszedő németeket csendőrök szólították fel igazolásra. A jelentés szerint „a német őrnagy [...] semmit nem [volt] hajlandó közölni. [...] Így a járőr velük szemben semmiféle korlátozó intézkedést nem tett”.²⁴ De egészen szélsőséges példákat is ismerünk: a szombathelyi csendőrség például láthatóan csak azzal kapcsolatban volt elégedetlen, hogy az SS

nem zsákmányolt eleget a gazdag csáktornyai zsidók magántulajdonából.²⁵

Altörjainak ugyanakkor igaza volt a megfélemlítéssel kapcsolatban: a rendőrök kezdetben okkal ódzkodhattak kifejezni nemtetszésüket akár az ország megszállásával, akár a zsidóüldözésekkel szemben. Soroksáron Schäffer Mihály SS-katona ellen használt fegyvert Hantosi János és Rónaszegi János rendőr: a sváb katona azzal inzultálta a magyar rendőröket, hogy „senkiknek” nevezte őket.²⁶ Az okokat ugyan nem jegyezték fel, de ismert Zoltánfi Imre próbarendőr neve, akinek „összetűzése” volt német katonákkal.²⁷ Ezekért az esetekért eljárás indult az említett rendőrökkel szemben. Nem kellett azonban összetűzésbe keveredni a németekkel ahhoz, hogy valakit retorzió érjen; elég volt kritizálni magát a német megszállást. Pataki Imre budapesti rendőr tiszthelyettes ellen például fegyelmi eljárást indítottak, mert a német megszállásról és a zsidóüldözésről nyilvánosan elítélően nyilatkozott.²⁸ Hasonlóan fegyelmi eljárást indítottak azon rendőrök ellen, akik „politikailag is értékelték” azt a német motorbiciklis őrzőjáratot, amely halálra gázolt egy idős asszonyt a Baross utcánál, illetve akik egyik bajtársukat „németpártinak” nevezték.²⁹ A csendőrség részéről nem ismert sok tiltakozás, de amikor Balázs-Piri Gyula csendőr ezredes, csendőrségi osztályvezető állítólag tiltakozott a csendőrség deportálásokban való tervezett felhasználása ellen, Endre László belügyi államtitkár „szabotázzsal” vádolta meg kollégáit.³⁰ Az ilyen személyek az „őrségváltást” követően valószínűleg már nem tartoztak a rendőrség és a csendőrség kötelékébe, vagy pedig megtanulták, hogy jobb nem kritizálni nyíltan a rendszert. Előbbinek lehetett jele, hogy a megszállást követően a rendőrség személyzetében tömegesen mondtak fel, illetve mentettek fel szolgálatból rendőröket. Míg a korábbi napiparancsok között az effajta rubrikák ritkák vagy kurták voltak, addig

csak március 31-én 15 budapesti rendőr mondott fel „saját kérelmére”, 135 főt mentettek fel a szolgálat alól „orvosi vélemény alapján”, másnap pedig 22 korábban részlegesen nyugdíjazott rendőrt mentettek fel teljesen, illetve töröltek a az állományból.³¹ Így a budapesti őrszemélyzet egy nap alatt elvesztette állományának körülbelül 2,7 százalékát.³²

Egyes rendőrök olyan szűkösnek ítélték meg saját mozgásterüket, hogy még az üldözött zsidókat is hatalmasabbnak tartották maguknál. Biss Andor cionista aktivista egészen megdöbbentő esetről számolt be emlékirataiban. Amikor júniusban letartóztatta a magyar rendőrség Budapesten, cionista társai a németek segítségével szabadították ki, a Kasztner Rezső cionista mozgalmár és Adolf Eichmann közötti tárgyalások részeként. Biss emlékiratában leírta, hogy amikor egy ismeretlen magyar rendőr kikísérte őt a budapesti rendőr-főkapitányságról, „ahogy lesétáltunk a lépcsőn, halkan megkérdezte, nem tudnék-e segíteni két fiún, akiket az »osztályom« tartott fogva a Svábhegyen”. (Biss alibije az volt, hogy a svábhegyi Gestapo-kirendeltséggel áll összeköttetésben). „Ugyanis az ő két fia zsidónak számított – nyilván egy zsidó nő volt a felesége, és a magyar faji törvények szerint zsidónak számítottak az utódai. Láthatóan meg volt róla győződve, hogy a »zsidó hatalom« befolyásos képviselője vagyok. A rendőr a kezembe nyomott egy papírfecnit, rajta a címével. Nem akartam elkeseríteni, úgyhogy azt mondtam, mindent megteszek érte. Az igazság az, hogy soha többé nem láttam”.³³ Hasonlóan megdöbbentő annak a nyilas börtönőrnek az esete, aki Nussbacher Emil (később Joél Pálgi) zsidó ellenállót a vésztőhelyre kísérte. Kettesben maradva a cionista aktivistával, az ismeretlen börtönőr lényegében elnézést kért Nussbacher-től: „Nagyon sajnálom. [...] De parancsot kaptam, és semmit sem tehetek ellene. Köteles vagyok átadni mag[át] a kivégző

szakasznak. [...] Két gyermekem van” – tette hozzá, mintegy megmagyarázva viselkedését. Pálgi kivégzésére végül nem került sor; a történetet emlékirataiból ismerjük.³⁴

A kollaboráns rendvédelmi szerveknek a letartóztatásokban és az ellenállók levadászásában játszott szerepe ennek ellenére sötét fejezet. A magyar rendőrség és csendőrség menekülő zsidókat érintő intézkedéseiről a budapesti német követség rendszeresen beszámolt Berlinnek. Ilyen jelentések érkeztek például Kecskemétről és Székesfehérvárról is,³⁵ de a kassai rendőrség különösen jeleskedett ezekben az ügyekben: csupán májusban 78 menekülő zsidót tartóztattak le.³⁶ A fegyveres ellenállókra a dokumentumok többsége szerint a magyar rendvédelmi szervek vagy velük együttműködésben a német különleges erők vadásztak. Pécsen és Szegeden a német titkosrendőrség a magyar rendőrséggel és csendőrséggel együtt vadászott partizánokra, Budapesten pedig „a magyar rendőrséggel egyetértésben” szigorítottak az ellenőrzéseken.³⁷ Újvidéken május végén 58 ellenállót tartóztattak le a helyi német rendőrség, illetve a magyar csendőrség és rendőrség közös akciójában.³⁸ Inkább kivétel-számba ment, amikor június 2-án Marosvásárhelytől északnyugatra egy állítólag 120-140 fős ellenállócsoport szétzavarására magyar segítség nélkül vetették be a Wehrmachtot.³⁹ A gyakorlat a nyilas-hungarista hatalomra kerülést követően sem változott: november 28-án ellenállók dobtak gránátot egy német teherautóra Budapesten, és az ügyben együtt nyomozott a magyar és a német rendőrség.⁴⁰

A letartóztatásokat a németellenes egyházi szereplők sem kerültek el. Popoff Mihály görögkeleti egyházi gondnokot júniusban Baký utasítására magyar rendőrök internálták, dacára annak, hogy májusban maga Horthy is beleegyezett leváltásába.⁴¹ Egyes egyházi személyek különösen felkeltették a németek figyelmét: a német titkosrendőrség kiemelte, hogy a nyilas-

hungarista hatalomra kerülés után valóban letartóztatott székesfehérvári püspök, Shvoy Lajos legitimista nézeteket vall, és hogy a helyi papok „nem félnek Németországot támadni prédikációikban”. A jelentés vége ismét a közigazgatásban uralkodó szervilizmusra utal: Sellyey Vilmos csendőr ezredes, ekkor a II. székesfehérvári csendőrkerület parancsnoka a németekkel való konzultációt követően a belügytől kért utasítást azzal kapcsolatban, hogyan „kezelje” a papokat, akik „németellenes érzelme-
ket fejeztek ki”. A belügyhöz való igazodás nem éppen a szuverenitás megőrzésének jele: egy idegen megszálló hatalom egy magyar csendőrhöz fordult magyar katolikus papok vegzálásának ügyében, aki pedig az automatikus elutasítás helyett csupán az intézkedés mikéntjében bizonytalankodott.⁴² A szegedi csendőrség nyomozói hasonlóan lejegyzetelték Hamvas Endre csanádi püspök deportálások ellen felszólaló beszédeit, és elküldték azt a kollaboráns belügynek és a Gestapónak is.⁴³

Különösen szomorú olvasmány a német titkosrendőrség napi tevékenységét összefoglaló június 17-ei Veesenmayer-jelentés. Az irat szerint a magyar rendőrség letartóztatta Deák Leó volt bácskai főispánt, és átadta a szegedi Gestapónak. „Deák kollégája volt Keresztes-Fischer korábbi belügyminiszternek, és folyamatosan a Volksbund munkáját hátráltatta [...] Liberális hozzáállásával állandóan keresztbetett a biztonsági erők kommunistákkal, szociáldemokratákkal és banditákkal [partizánokkal] szembeni munkájának”. A jelentés szerint „Deák magyar rendőrség általi letartóztatását az új főispán, Piukovich rendelte el”. A németellenes volt főispánt tehát új, kollaboráns kollégája tartóztatta le, jogkörén túllépve, magyar rendőrök segítségével: a Gestapónak csak ki kellett várnia, hogy a fogoly megérkezzen.⁴⁴ A szegedi magyar rendőrség a zsidóellenes intézkedésekből is alaposan kivette a részét: a *Függetlenség* helyszíni riportja szerint „nagy felelősségérzettel és példamutató módon

végzi a zsidókérdés felszámolásával járó, temérdek munkáját a szegedi rendőrség bűnügyi osztálya. Ma minden rendőrtiszt és minden nyomozó éjjel-nappal, két-három ember helyett dolgozik”.⁴⁵ Ám a helyzet összetettségét mutatja, hogy a szegedi gettót őrző rendőröket könnyen megkenhető egyénekként jellemezték zsidó visszaemlékezők.⁴⁶

A magyar rendvédelmi szervek és a németek kapcsolata a források tükrében tehát esetenként feszült vagy ellentmondásos volt, ám sohasem olyan mértékben, hogy az a deportálások lebonyolítását akadályozta volna. A csendőrséghez összekötő tisztet – Ferenczy Lászlót – és tolmácsokat rendeltek ki kapcsolattartásra a németekkel. Sokatmondó, hogy a magyar részről először ajánlott összekötő tisztet a németek elutasították.⁴⁷ Egy április 18-ai honvédségi utasítás, amely történetesen a délvidéki magyarkanizsai rendőrség iratanyagában maradt meg, tisztázta, hogy a lezuhant ellenséges gépekhez sem civilek, sem katonák nem nyúlhatnak, az intézkedés a csendőrség vagy a katonai járőrök kizárólagos feladata. A dokumentumban szerepel az is, hogy „a géphez német katonai személyeknek sem szabad hozzányúlni”, az illetén kísérleteket „meg kell akadályozni”. Az utasítás ugyanakkor úgy folytatódott, hogy ha „a figyelmeztetés dacára bármilyen katonai személy, legyen az német vagy magyar, tiszt vagy legénység ezt mégis megtenné”, csupán az adataikat kellett felvenni, majd jelenteni kellett az esetet az illetékes szegedi V. honvéd hadtestparancsnokságnak.⁴⁸ És bár a magyar csendőröknek hivatalosan csak magyar feletteseik voltak, a német erők mégis arra használták őket 1944 októberének végén, hogy a magyar polgári hatóságok benzintartalékait figyeljék meg.⁴⁹ A pécsi csendőrség és a Gestapo együttműködését így írta le egy csendőr: „Alig múltott egy nap, hogy vagy német tiszt ne jött volna [...] vagy ő [a csendőrség feje] ne ment volna át a Gestapóhoz”.⁵⁰

A rendőrség esetében sokszorosan összetett volt a helyzet. Kassán példának okáért a német biztonsági rendőrség német nyelven nyomozásra utasíthatta a magyar rendőrséget,⁵¹ de ugyanezen városban az is megtörténhetett, hogy egy, a német fél által egyszer már mentesített nem zsidó rabot Horváth György rendőrfőkapitány deportáltatta. Szász Elemér katolikus fogoly vallomása szerint „a német SS-századosnak”⁵² amikor jelentettem, hogy [első világháborús] kitüntetésem dacára tartanak fogva a táborban, kijelentette, hogy ő azt az utasítást kapta hatóságától, hogy a magyar törvények értelmében járjon el és a magyar hatóságok utasításait kövesse”.⁵³ A megszálást követő jogi és hatalmi viszonyok kaotikus mivoltára mutat rá, hogy éppen a kassai német rendőrségtől rendelkezünk egy másik dokumentummal is, ami szerint a letartóztatott magyar kommunisták ellen „a német jogszabályok szerint” kell eljárni.⁵⁴ Nyugat-Magyarországról ismert olyan eset, hogy egy híradó-berendezést felállítani akaró német egységet magyar rendőrök nem engedtek be egy faluba májusban. Az ügynek ugyan nem lett következménye, ám Buócz Béla vidéki rendőrfőkapitány dühös levele szerint „felette káros következményekkel is járhatott volna”.⁵⁵ A kollaboráns rendőrség és a németek közti általános feszültség konkrét incidensekhez nem köthető, első jele voltaképpen éppen a transzportok befejezéséhez kapcsolódott: a marosvásárhelyi rendőrségről a deportálásokat követően a német titkosrendőrség megállapította, hogy „a magyar rendőrség már nem olyan együttműködő és barátságos a német rendőrséggel, mint korábban. Minden jel szerint már úgy vélik, hogy a zsidóakció végét követően nincs többé szükség a német rendőrség jelenlétére, és azok immár csak a magyar rendőrség tevékenységét felügyelik”.⁵⁶

Természetesen ez esetben is felmerül a kérdés, hogy mit tudhatott a rendvédelmi szervek átlagos tagja a holokausztról és

a deportálások céljáról. Elképzelhető-e, hogy a rendőrség és a csendőrség soraiban ne tudtak volna Auschwitzról? Meglepő módon a tájékozatlanság ezen a téren is igen nagy volt. A kassai rendőrséget több alkalommal is már deportált zsidók előállítására szólították fel. A rendőrség mindig következetesen azt felelte, hogy a zsidókat „ismeretlen helyre” szállították, a sokadik alkalmat követően pedig már némi ingerültséggel írták: „Mint már ezt a tényt *számtalan esetben* jelentettem volt [...] Kassáról a f. évi májusi zsidókiürítés során minden zsidót, beleértve a keresztény házastárssal rendelkezőt is a németek ismeretlen helyre szállítottak”. Mivel az ismeretlen helyen tartózkodók után nyomozást kellett indítani, nem érte volna meg hazudni azzal kapcsolatban, hogy tudták-e, hova kerültek a zsidók: elvégre annyit is mondhattak volna, hogy „Lengyelországban”.⁵⁷

Lulay Leó László tartalékos csendőr százados azt az érdekes megjegyzést tette egy belső utasításban, hogy „ha a szükség úgy kívánja, 100 [zsidó] is mehet egy kocsiba. Rakhatók úgy, mint a heringek, mert *a németeknek szívós emberek kellene.* Aki nem bírja, elhullik. *Divathölgyekre nincsen semmi szükség ott Németországban*”.⁵⁸ Ez nem csupán Lulay vállalt kegyetlenségére bizonyíték, hanem arra is, hogy egy belső fórumon is – ahol semmi szükség nem volt a hazudozásra, elvégre nyíltan beszéltek a gyenge zsidók elpusztításáról – azt a nézetet képviselte: a németek *tényleg* munkára viszik az embereket. Hasonlóan meglepő, hogy egy Endre Lászlónak írt jelentésében Ferenczy László csendőr alezredes „rémhírnek” minősítette azt az állítást, amit a magyar szállítmányok egyes kísérői tettek a zsidók felé, miszerint „a németek majd, ha a határon túljutnak, kivégzik őket”.⁵⁹ Ferenczynek szintúgy nem volt oka Endre előtt hazudni. Ha Ferenczy vagy Lulay – a magyarországi holokauszt közvetlen felelősei – nem voltak tisztában a deportálá-

sok valós céljával, akkor okkal feltételezhető, hogy mások sem tudhattak erről sokat az alsóbb szinteken.

Ennek ellenére ismert, hogy néhány alacsonyabb beosztású rendőr vagy csendőr igenis tisztában volt a náci zsidópolitika céljával. Egy tokaji csendőr állítólag közölte a helyi zsidókkal, hogy „a Führer parancsára minden zsidót meg fognak ölni”.⁶⁰ A szabadkai rendőrkapitány pedig már 1944 márciusában megállapította egy jelentésében, hogy „kezdetét veszi a zsidóság kiirtása Magyarországon”.⁶¹ Ehhez hasonlóan egy mátészalkai zsidó rendőrrel is feljegyezték, hogy amikor közölték vele, hogy őt is deportálni fogják, méreggel követett el öngyilkosságot.⁶² Minden bizonnyal pontosan tudta, mit jelent a deportálás. Mint láttuk, a korabeli sajtóból, a megszállást követően pedig akár az illegális hírforrásokból is bárki tájékozódhatott a német zsidópolitika gyilkos mivoltáról. Ráadásul nem is kellett tisztában lenni a haláltáborok létevel ahhoz, hogy a deportálásokban való részvétel erkölcstelen és gyilkos mivoltát felfogják. Egy csendőr a háború után maga is belátta, hogy a kényszermunka fedőtörténete már akkor is átlátszó volt: „Ha munkára viszik, minek a 80 éves öregasszony? Meg az öt éves gyereket minek viszik?”⁶³ Ha ebből egy egyszerű csendőr le tudta vonni a logikus következtetéseket, akkor más is megtehetette.

Bár a magyarországi holokauszt – eltekintve a nyilas-hungarista hatalomra kerülést követő terrortól – nem volt erőszakosabb, mint példának okáért a hollandiai, egyetlen ponton mégis szembeütő az erőszak szélsőséges mivolta: ez pedig a gazdagnak vélt gettólakó zsidókat érő brutális vallatások sorozata, az ún. „pénzverde” gyakorlata. Nem világos, hogy a szélsőségesen erőszakos eljárások központi utasításra történtek vagy egyéni döntések következményei voltak, ám szembeütő az országszerte jelentett, azonosan kegyetlen viselkedés. Hogy a kegyetlenkedésnek csupán néhány példáját idézzük: a százsz-

régeni gettóban a zsidók szájába tömték a zoknijukat, gúzsba kötötték őket, és addig verték a talpukat, míg két zsidó lány bele nem űült.⁶⁴ Az ipolysági gettóban a nőket meztelenre vetkőztetve és megkötözve korbácsolták, voltak, akiket több napon át, sokakat az öngyilkosságba hajszolva.⁶⁵ Salgótarjánban reszelt tormás zsákba húzták a gazdagnak vélt zsidó nők fejét.⁶⁶ Nagyváradon áramot vezettek a zsidó nők hüvelyébe, így próbálva rávenni őket, hogy fedjék fel elrejtett vagyonuk rejtékelyét.⁶⁷ Miskolcon a kínzások során agyonverték egy zsidó ügyvédet.⁶⁸ A kínzásokat kétségkívül nem az áldozatok fantáziája színezte ki, ezekről az esetekről ugyanis a nem zsidók is értesültek. A százrégeni kínzásokról például a polgármester tiltakozásából tudunk. Az ipolysági főszolgabíró hasonlóan tiltakozott a nyomozók eljárása ellen.⁶⁹ A salgótarjáni eseményeket szintúgy a nem zsidók elmondásából ismerjük. Nagyváradon „az egész város” a kínzásokról beszélt egy csendőr vallomása szerint,⁷⁰ és az esetek miatt még felelősségre is vonták Péterffy Jenő csendőr ezredest.⁷¹ Egy belső csendőrségi nyomozásból tudunk a miskolci kínzásokról is. Shvoy Lajos székesfehérvári püspök levelezésében megannyi könyörgő levél található: „Az Isten szerelméért, legyen könyörületes, és ne nézze tovább azt a borzasztó emberkínzást, amit most a Kégl György utcában művelnek!” „Ártatlan embereket, a nőket is félholtra verik, szíjakkal és gumibotokkal agyonkínózzák”. Shvoy egyébként meg is próbált közbenjárni a székesfehérvári zsidók érdekében a város új, nácibarát főispánjánál, ám nem ért el eredményeket.⁷²

A népbíróági eljárásokról tudósító *Népbíróági közlöny* úgy vélte, hogy a kínzók „a csendőrszellemnek tipikus képviselői” voltak, ám ez a válasz aligha lehet kielégítő a kínzásokra.⁷³ A csendőrség kiképzését kellőképpen még nem tárták fel, noha egyes összefüggéseket lehet látni a csendőrségi eljárásoknak már a húszas évek óta tapasztalható erőszakossága,

az egykori fehérterrorban részt vevő különítményesek csendőrségbe való beolvasztása, valamint a holokauszt során tapasztalt erőszakos eljárások között.⁷⁴ Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden csendőr a „csendőrszellemnek” megfelelően eleve antiszemita lett volna. A kevés megmaradt csendőrségi irat közül kiemelkedő a kárpátaljai Ökörmező csendőrkerületének őrsiratanyaga, amely a helyi zsidósággal kapcsolatos jelentéseket is tartalmaz. A józan ésszel „elvárható” antiszemita anyagok helyett azonban egy 1940. decemberi jelentés például megállapította, hogy a helyi lakosok között terjedő pletyka, miszerint a zsidók szovjetpárti gyűléseket tartanak, téves: „Teljesen világos, hogy ilyen összejöveteleket sehol nem tartanak. Ezen ellenőrizhetetlen hírek a legnagyobb valószínűség szerint zsidóellenes egyénektől, csupán pusztá feltevésből, és merő képzelődésből származnak”.⁷⁵ Ez természetesen nem a normát mutatja – hiszen ellenkező értelmű dokumentumot többet is ismerünk, például a szombathelyi csendőrkerületből⁷⁶ –, hanem azt, hogy egy emberséges és logikus gondolkodású csendőr végső soron szembeszállhatott a „judeobolsevizmus” állami szinten is terjesztett antiszemita rémképével. A rendőrség esetében érdekes módon nehezebb antiszemita indíttatásra bizonyítékot találni, ugyanakkor ismert, hogy a harmincas évek végén fegyelmi eljárást kezdeményeztek egyes budapesti rendőrök állítólagos antiszemita magatartása miatt.⁷⁷ A kassai rendőrség iratai is egyértelműen utalnak az antiszemita érzelmekre – igaz, ez nem mindig befolyásolta a zsidókkal való eljárásokat.⁷⁸

Néhány túlélő arra vezette vissza a kegyetlenkedéseket, hogy a zsidótlanítási akciókhoz gyakorta más településekről rendelték oda embereket, és a csendőrök vagy rendőrök ismeretlenek voltak számukra. Valóban ismert, hogy Nagyváradon például idegen csendőrökkel dolgoztak, mert a rendőrséggel elégedetlenek voltak: azok ugyanis egy májusi jelentés szerint „hiányosan” haj-

tották végre az utasításokat. Hasonlóan idegen csendőröket vittek Kolozsvárra, Szatmárnémetibe, Marosvásárhelyre és Szászrégenbe. Besztercére a nagydemeteri csendőrséget küldték,⁷⁹ illetve szegedi csendőrök érkeztek Máramarosszigetre, zilahiak pedig Désre.⁸⁰ A Budapest környéki deportálásokban nagyváradi csendőrök vettek részt,⁸¹ Budapesten, az Aréna (a mai Dózsa György) út környékén pedig 150 vidéki rendőr dolgozott zsidó férfiak munkaszolgálatra való összeszedésén novemberben.⁸² Debrecenben a visszaemlékezések szerint a helyi rendőrök tisztességesek voltak, míg a Pestről érkezettek kegyetlennek bizonyultak.⁸³ Grün Tibor, akit a garanyi internálótáborban Ungvárról átvezényelt csendőrök őriztek, „állatokként” írta le őket.⁸⁴ Hasonlóan vélekedett Weinberger Izidor, aki a munkácsi gettóban raboskodott: „Pesti rendőrújoncokat helyeztek [ide], a régi rendőrök nem bántottak minket, de ezek borzalmas, mit műveltek. Nem tudtunk ezektől nyugodtan az utcára menni, mert ahol elfogtak ezek az újoncok egy zsidót, összeverték”.⁸⁵

Az idegen – és gyakran újonc – csendőrök és rendőrök alkalmazása szándékosságot sejtet, noha országos szinten inkább az ellenkezőjére van bizonyíték: Baky részéről az a direktíva érkezett a csendőrök és rendőrök részére, hogy az utasításokat „a szabályok értelmében lássák el”, és azt a kitételt is tette, hogy „a parancsnokok felelősek minden durvaságért”.⁸⁶ Ezt azonban helyi szinten több módon is ki lehetett játszani. Hajnácskőy László csendőr ezredes, a pécsi IV. csendőrkerület parancsnoka tisztázta beosztottjaival, hogy a deportálások során túlkapásokat elkövető csendőröket még fogja védeni a retorziótól.⁸⁷ A székesfehérvári Versényi Károly csendőr alezredes pedig arra adott utasítást, hogy „tekintettel az idő rövidségére, *nem kell szigorúan betartani* a szolgálati szabályzatnak a nyomozás alakszerűségére vonatkozó rendelkezéseit”.⁸⁸ A kilengők megvédése és a bevett szabályok lazítása mellett a „fokozott szigorra” való

utasítással is éltek, elsősorban a budapesti politikai rendészeti osztályon.⁸⁹ Ha azonban valaki a „fokozott szigort” még mindig liberálisan értelmezte volna, arra az esetre maradt a Fejér megyei Sárbogárd gettójába érkező pécsi nyomozók példája, akik explicit szóbeli utasítást kaptak Hajnácskőytől és Decleva Dénes csendőr századostól, a nyomozó alosztály parancsnokától, hogy kínozzák meg a vagyonukat rejtegető zsidókat.⁹⁰

A kapott parancsot ettől még nem feltétlenül kellett végrehajtani. Egyedül a délvidéki deportálások történetéből ismerünk olyan példát, hogy Hajnácskőy letartóztatással, illetve a „legszigorúbb” büntetéssel fenyegette azokat, „akik nem érznek magukban elég erőt és elszántságot ezen intézkedések végrehajtására”.⁹¹ A kegyetlenkedéseket helyi szinten felülbírálhatták a rendfenntartók vezetői. Balassagyarmaton például Óriás Oszkár rendőrfogalmazó nem engedélyezte a zsidótanács számára a tiszta víz beszállítását a vagonokba, mire a csendőrség vezetője, vitéz Porpáczy Jenő alezredes felülírta Óriás döntését, és állítólag így fordult kollégájához: „Oszi, szégyelld magad!”⁹² Érdekes látni, hogy a csendőrség vezetője itt felülbírálhatta a rendőrség döntését, hiszen ebben az esetben erre elméletileg nem lett volna joga.⁹³ Szintúgy ismert, hogy voltak vonatok kísérő csendőrök, akik például a Mezőtúr–Szolnok vonalon kinyitották útközben a vagonokat, mert féltek, hogy a zsidók megfulladnak.⁹⁴ Bögre Sándor, a szolnoki detektívcsoport vezetője pedig közölte, hogy „nem hajlandó hóhérmunkát végezni”, ezért nem vett részt a kínvallatásokban. Nem tudunk róla, hogy ezért retorzió járt volna.⁹⁵

A vallatások megtagadására ráadásul jogi alap is volt. Székesfehérváron segédrendőröket igényeltek a vallatásokhoz, és Simkó Károly rendőr később a népbíróságon elmondta, hogy Hanthy Károly csendőr alezredes „szigorú parancsot adott a zsidók kíméletlen vallatására”. Vallomásához azonban azt is hozzá-

tette, hogy „mint rendőrhatalósági tanú voltam jelen a kihallgatásoknál, és a szolgálati szabályzat ismeretében azt is tudtam, hogy hatósági tanú senkit nem verhet meg, és erre parancsot senkitől sem fogadhat el”.⁹⁶ Hasonló vallomással rendelkezünk Bugarin-Horváth Pál csendőr főhadnagytól: „Ez egy alkotmányellenes valami, márpedig a szolgálati utasítás szerint, ha az előjáró olyasvalamit parancsol, ami a törvénybe, eskübe ütközik, jogom van a parancsot megtagadni. Nekem jogom lett volna itt a parancsot megtagadni!”⁹⁷ Noha mind a ketten felfogták, hogy amit tesznek, az törvényellenes – és hogy lehetőségük lett volna nemet mondani –, végül mind a ketten együttműködtek a székesfehérvári és a mátészalkai gettó üzemeltetésében.

A brutalításra a korhangulat is magyarázatot adhatott. Az országban – a második világháború kezdete óta – először találkoztak a háborúval a magyar lakosok, a bombázások széles körű elkeseredést váltottak ki. Debrecenben példának okáért „nagyon depresszív” hangulatról számoltak be a német jelentések, miután a város első bombázása során – egy korabeli jelentés szerint – 1200 ember halt meg és 700-an megsebesültek.⁹⁸ A bombázásért sokan a zsidókat okolták. Budapesten a következő felirattal osztogattak röpiratokat: „Budapestet bombázzák, szemet szemért, fogat fogért, 100 zsidót minden magyarért!”⁹⁹ A Zsidókérdést Kutató Intézet is számos lakossági javaslatot kapott azzal kapcsolatban, hogyan kéne zsidó életéken megtorolni a bombatámadásokat. Molnár János csongrádi kubikos még „csak” „egyért egyet” akart látni, a debreceni Micsky Imre ezredes azonban már „egyért 10-et”. Keszthelyi Gyula Husztról ezer zsidót akart megöletni minden magyarért, a legembertelebb javaslatot azonban a debreceni Endre Józsefné tette: ő az 1:10 000 arányt javasolta.¹⁰⁰ A kegyetlen bánásmódot több áldozat is összekötötte a bombázások miatt érzett haraggal. Erről írt a kiskunlacházi Weitzenfeld Éva is: a gettóban „nem volt köny-

nyű dolgunk, és még le is köpdöstek bennünket, látván a sárga csillagot, minket okoltak a bombázásokért”.¹⁰¹

A „tapintható” háború beköszöntével a törvényes rendbe vetett hit is erodálódott. Amikor a politikai rendészeti osztályon dolgozó egyik rendőr felvetette, hogy a francia hadifoglyokat nem lenne szabad átadni a németeknek, Hain Péter állítólag „arra utasított, hogy ne törődjek a nemzetközi joggal, a németek kívánságát teljesíteni kell, mert ő velük szemben nem akar rossz viszonyba kerülni”.¹⁰² Aki Hain osztályán a megkínzott raboknak élelmiszert vagy orvost akart vinni az amúgy szokásos eljárásnak megfelelően, azt Koltay László detektív internálással fenyegette. A svábhegyi kulcsárnak azt mondták, hogy a súlyos betegekkel ne törődjön: „Dögöljenek meg, [akkor] majd fog jönni az orvos”.¹⁰³ Egy nyomozóval Hajnácskőy csendőr ezredes állítólag azt közölte, hogy „a törvény nincs, a törvény én vagyok”.¹⁰⁴ Szavai Zöldi Márton csendőr százados soraira rímelnék, aki a magyar törvényekre hivatkozó egyik nem zsidó hatvani munkaszolgálatosnak csak ennyit vetett oda: „Szarok a magyar törvényekre!”¹⁰⁵ A moralitás keretei a rend és a jog fegyveres őrei körül is összeomlottak, azaz pontosabban: a jószágot üldözték, a gonoszságra bátorítottak.

Az állam egyedül a lopás és a gyilkolás terén tartott fenn valamifajta nyakatekert, perverz kontrollt. A széles körű népirítás engedélyezett volt, az egyéni lopás azonban nem. Tóth Imre ungvári próbacsendőrt három hónap elzárásra ítélték, mert egy zsidó ruháinak átkutatásakor elvett 100 pengőt.¹⁰⁶ Két jánoshalmi csendőrt július végén ítélték el hasonló okokból.¹⁰⁷ Kassán Nagy Béla próbarendőr vette el a helyi zsidótanács egyik alkalmazottjának töltőtollát; ezért megfenyítették, a tollat megkerestették vele, és visszaadták a zsidónak, akit rövidesen Auschwitzba deportáltak.¹⁰⁸ A lényegében lopott vagyontárgyakkal egyesek tovább sefteltek: egy kincseshomoki (Kárpátalja) lakos zsidó

értéktárgyakat adott tovább túlságosan magas áron, amiért is árdrágítás ügyében indult ellene eljárás.¹⁰⁹ Az állam ugyanakkor nem csupán a lopás, de a gyilkolás felett is monopóliumot óhajtott gyakorolni. Halpert Márton nagykirvai zsidó két lánya a hegyekbe menekült a gettósítás elől, ám útonállókba botlottak, akik kirabolták őket, és egyiküket megölték. A két tettest ezért május végén halálra ítélték.¹¹⁰ Orwelli újmorál uralkodott, és „szabályainak” fenntartása a rendvédelmi szervekre hárult: a zsidóélet nem volt élet, a magyar élet már élet volt. Ha az állam gyilkolt ártatlanokat, az elfogadható volt, ha egy útonálló, az nem. A zsidóvagyon nem volt vagyon, ám a nemzeti vagyon már vagyon volt. Ennek ékes példája a zalaegerszegi helyettes polgármester körlevele, amely így fogalmazott: „a jövőben az egyes [...] lajstromokban [...] a zsidó szó töröltessék, és helyette [az] Állami tulajdon [...] megjelölés használtassék”.¹¹¹ A különbséget minden esetben az állam szabta meg, az egyénnek pedig tartania kellett a lépést.

Ám még a fentiek sem adnak teljes magyarázatot a kegyetlenség néhány minősített példájára. A miskolci polgári ruhás csendőrök a balassagyarmati gettóba érkezve rögtön azzal kezdték, hogy a rabbikat, a nőket és a gyerekeket kezdték vallatni, ahogyan azt már Miskolcon is tették.¹¹² Még ha elfogadjuk is, hogy a brutális vallatások mögött a „mesebeli zsidó vagyon” keresésének egyfajta romlott logikája állhatott, azt már végképp az értelmetlen kegyetlenségek példaként kell említeni, hogy több zsidó gyermek számolt be semmifajta értéket nem képviselő játékainak – plüsskutya, labda – csendőrök általi elkobzásáról.¹¹³ (Igaz, lehetséges, hogy a játékokban is aranyat kerestek). A különös kegyetlenségéről ismert bánffyhungyadi rendőrtanácsos, Boldizsár Pál csupán azért járt a Gestapo autójával Kolozsvárra, hogy részt vehessen a zsidók vallatásában. A kegyetlenség öröme minden bizonnyal megért neki annyit, hogy mindennap

légvonalban 86 kilométert tegyen meg.¹¹⁴ Az itt idézett viselkedésformákra nincsen más magyarázat, mint hogy egyes csendőrök és rendőrök egyszerűen ártatlan zsidókat akartak kínozni.

A rendvédelmi szervek soraiban szolgálók felelőssége abban is megmutatkozik, hogy egy apró töredékük igenis képes volt helyén értékelní a deportálások embertelen és gyilkos mivoltát, és megkíséreltek segíteni embertársaikon. Az olyasfajta visszatekintő leírásokkal ugyanakkor, miszerint „nálunk mindenki emberséges” volt, érdemes vigyázni: a veszprémi gettóban szolgálatot teljesítő csendőrökre *en bloc* „rendesként” emlékeztek vissza, noha tudjuk, hogy ott is kínoztak embereket.¹¹⁵ Így is ismert néhány ellenálló csendőr neve. Kalotay Árpád nyugálományú csendőr százados zsidó nőket bűjtatott Budapesten.¹¹⁶ Bodolay Endre csendőr százados a nagyváradi gettóban fegyvert adott embereknek. Czeglédi József csendőr százados egész századát átvezette az oroszokhoz Újpesten, Gyenes-Dienes András csendőr gazdasági százados pedig az illegális mozgalomban vett részt. Réti Miklós csendőr ellenállást szervezett Pestszenterzsébeten.¹¹⁷ A belügyi államtitkárral azonos néven osztozó Endre László nem csak közvetlen, csillaghelyi környezetében mentett zsidókat: egy lengyel zsidó menekült arról számolt be, hogy amikor a Gestapo elkapta a román–magyar határon, Endre levélben próbálta meg elérni, hogy engedjék szabadon.¹¹⁸ Tevékenységét a helyi jegyző és a községi bíró is segítette.¹¹⁹ Az amúgy kollaboráns Czigány József csendőr ezredes a hozzá teljesen ismeretlenül forduló Róna Bernát bankár fiát megkísérelte kimenteni a nagyváradi gettóból, zsidó ismerősét, Korossy Árpádot pedig maga rejtegette.¹²⁰ A kaposvári gettóba csendőrök csempészték be ételt, a nyírjegypusztai gyűjtőtábor csendőr parancsnoka pedig aktívan tett az erőszakos incidensek ellen.¹²¹ Amikor Marsall Ferenc békési főszolgabíró rátalált egy kivételezett zsidóra Köröstarcsán, utasítást adott a helyi csendőröknek a zsidó

hadirokkant-igazolványának szétépésére, illetve a személy internálására. A csendőrök azonban nem követték a parancsot, hanem figyelmeztették a zsidót a rejtőzködés lehetséges módszereire. A hadirokkant zsidó túl is élte a soát.¹²²

A kollaboráns belügynek jó oka volt idegen csendőröket vezényelni a deportálásokhoz, ugyanis egyes rendőrök, csendőrök vagy katonák zsidó élettársukért próbáltak meg közbenjárni. Egy bizonyos Jancsó nevű budapesti rendőrfogalmazót azért jelentettek fel, mert zsidó barátnőjét bújtatta.¹²³ A már említett Bodolay és Nagy Endre csendőr századosok ellen ezért eljárás indult, míg Erney László tartalékos tüzér hadnagyot hasonló okból internálták, majd a frontra küldték.¹²⁴ A tény, miszerint voltak zsidó nőkkel kapcsolatban élő csendőrök, meglepőnek tűnhet, pedig egyenesen zsidó származású rendőrök és csendőrök is maradtak még az országban a német megszállás idejére. Dárdai Ferenc X. kerületi rendőrkapitány például azért internáltatta Déry György detektívfelügyelőt, mert nem viselte sárga csillagát.¹²⁵ Polák István rendőrt a XI. kerületből vitték Jászberénybe munkaszolgálatra, ahol csendőrök verték meg április közepén.¹²⁶ A pécsi csendőrségen hasonlóan szolgált még három zsidónak minősülő tiszt, akiket májusban helyeztek nyugállományba.¹²⁷ A zsidó ellenállás, illetve a rendőrségi és csendőrségi szabotázs együttműködésének ritka példája volt a zsidó Rónai Zoltán rendőrfőhadnagy, aki Budapesten mentett zsidókat. Segítői Parádi István nyugállományú csendőr százados és Forrás Endre rendőr őrnagy voltak.¹²⁸ Tarpaty Zoltán V. kerületi rendőrfőfelügyelő pedig Raoul Wallenbergnek, a legendás svéd diplomatának segített a mentesítésekben.¹²⁹

A megszállás első hetei alatt magyar rendőrök még nyilvánosan érintkeztek a zsidókkal. Egy zuglói nyilas panaszos áprilisi levele szerint „nemcsak érintkeznek: beszélnek, tárgyalnak, leülnek egymással egy asztalhoz”. Ezért rövidesen

megtiltották a rendőröknek, hogy sárga csillagot viselő személyeken segítsenek.¹³⁰ A rendőrök tehát sokszorosan kockázatos tevékenységet végeztek, ha zsidókon segítettek. Akadtak, akik nem buktak le: a szilágysomlyói rendőrség alkalmazottja, Duha Géza a letartóztatott zsidóknak és baloldaliaknak cigarettát, élelmet és leveleket vitt be.¹³¹ A nyilas éra alatt egy budapesti munkaszolgálatost figyelmeztetett egy ismeretlen rendőr, hogy égesse el hamis iratait, mert különben hadbíróság elé állítják.¹³² Bobály György budapesti rendőr őrmester munkaszolgálatos szökevényeket bújtatott a nyilas-hungarista hatalomra kerülés után.¹³³ Kováts Huba rendőrfelügyelőhöz a Budapesti Rendőr-főkapitányságon vittek be egy szökött munkaszolgálatost, aki a „vallatásra” így emlékezett vissza: „A kihallgatást jóindulatúan vezette, kenyeret és cigarettát adott, és azt monddta, nem érdekel a bűnöd, mert tudom, hogy ártatlan vagy, mint a többi, és az életét mindenki úgy menti, ahogy tudja”.¹³⁴ Más rendőrök, mint a nyíregyházi BIRTHA István vagy a kisújszállási rendőrkapitány figyelmeztették a zsidókat a gettósítás és a deportálás előtt.¹³⁵ Ugyanígy tett Magyar Dezső szolnoki rendőr törzsořrmester, aki még szökni is hagyott egyes zsidókat a vagonok felé tartó menetből.¹³⁶

Akadtak olyan rendőrök, akik ellen nyomozást indítottak. Számos rendőrtisztről tudunk, akiket – több hónappal a megszállást követően – németellenességük, esetenként vélt vagy valós filoszemitizmusuk miatt váltottak le vagy vontak igazoló eljárás alá. Ilyenek voltak Krasznay Pál nagyváradi rendőrfőtanácsos, Ungváron a helyi rendőrfogalmazó és rendőrtanácsos, Békéscsabán Szokolai és Ladányi detektívek, valamint Lukács Pál rendőrkapitány, Kecskeméten Keresztes Andor rendőrtanácsos, illetve Mosonmagyaróváron Endrődy József rendőrtanácsos.¹³⁷ A gyöngyösi rendőrkapitányt áthelyezték, mert a helyi nyilasok túl jónak ítélték meg a gettó körülményeit.¹³⁸ Ugyanez

történt a jászberényi rendőrpáncsnokkal, Vass Jánossal.¹³⁹ Cegléden megtörtént, hogy a gettóban lévő zsidókat nyilasok inzultálták, ami miatt a helyi rendőrfőtanácsos rendőröket küldött ki, hogy védjék meg őket. Akciója nem maradt büntetlenül: júniusban Jaross áthelyezte a ceglédi polgármestert és a rendőrfőtanácsost, mégpedig Hódmezővásárhelyre és Gyöngyösre.¹⁴⁰ Solymosi János budapesti rendőrmestert zsidó vagyon és két zsidó rejtegetéséért vették őrizetbe.¹⁴¹ Ők már nem az „őrségváltás” áldozatai voltak, hanem a holokauszttal kapcsolatos együtt nem működésük miatt veszítették állásukat vagy szenvedtek el egyéb meghurcoltatást.

Olyan rendőrök is voltak, akik egyéni indíttatásból fizikailag is megvédték a zsidókat az atrocitásoktól. Egy ismeretlen budapesti rendőr a Csengery utcánál támadt rá egy zsidó nőt inzultáló részeg személyre: „A Szondy utca felől egy rendőr érkezett, közbevetette magát olyformán, hogy a teljesen részeg embert hátulról ököllel arcba vágta. A második csapás után az ember lezuhant a földre, ekkor a rendőr csizmájával többször bele-rúgott, majd felráncigálta a földről és még vagy 6 ökölcsapást mért az arcába, közben az áldozat hebegve kérte, hogy ne üsse”. A rendőr kilétére nem derült fény, ám az általa megvédett zsidó nő, Elek Istvánné sem menekült meg, ugyanis rövidesen munkaszolgálatra vitték.¹⁴² Sajátos dokumentáció maradt fenn Vig István budapesti rendőréről. „Egy keresztény nő” feljelentette őt, hogy „állandóan zsidóknak élelmet szállított és felesége főzött is nekik” a József körúton. A rendőrségi nyomozás szerint azonban ez a „vád” nem állta meg a helyét. A rendőrség tendenciózusan „óvta” a filoszemitizmus „vádjától” alkalmazottjait, ám így sem tudhatjuk biztosan, hogy Vig és felesége valóban a humánus és bátor emberek foghíjas sorába tartoztak-e.¹⁴³

Egészen különleges esetként kell tekintenünk az egyébként sokszorosan kitüntetett Galántai Géza rendőrmester ügyére.

Galántai ellen azért indult fegyelmi eljárás, mert november 27-én a Kazinczy és a Dob utca sarkán megvédett egy idős zsidó nőt, akit a zsidók összeköltöztetésekor kísért. A fáradtságtól lero-gyó zsidó asszony csomagjait a tömeg megrohanta, s amikor Galántai felszólította őket a szétszéledésre, egy honvéd megkísérte megragadni a rendőr fegyverét. Az ezt követő dulakodásban Galántai lelőtte a honvédot, aki a kórházban meghalt. Érdekes módon Sédey Gyula budapesti nyilas rendőrfőkapitány „férfias, határozott, kötelességtudó” tetteért megdicsérte a rendőrt, ami remekül mutatja a korszak kaotikus közállapota-
t. Bármily meglepő is e dicséret, olyan értelemben nem tér el a korszak újmoralitásának szabályaitól, hogy a méltatásban a „kötelessége volt a zsidóasszony vagyonát megvédelmezni” szövegből a zsidó, mint egyén tulajdonhoz való jogára utaló részt utólag kihúzták. Zsidónak nem lehetett vagyona, a zsidóva-gyon mint olyan, eleve állami tulajdon volt.¹⁴⁴ Ekkorra azonban egy rendőr már valóban nehezen dönthette el, hogy mit is vár-nak el tőle: Győrfi József rendőrt október 30-án még azért méltatták, mert agyonlőtte Goldstein Leó munkaszolgálatos szö-kevényt; egy hónappal később viszont már a zsidó asszonyra rontó honvéd lelövéséért járt a dicséret.¹⁴⁵ Augusztusban még egy 1100 fős spontán nyilas tüntetés ellen használtak fegyvert a budapesti rendőrök, két hónappal később pedig már Szálasi-ra kellett felesküdniük.¹⁴⁶

A fenti rendőrségi zsidómentések elsősorban már a nyi-las-hungarista hatalomra kerülést követően, Budapesten tör-téntek. Mindez azért figyelemre méltó, mert mint fent láttuk, a deportálásokban való közreműködést a törvénytisztelet leépü-lése és az eluralkodó káosz is segíthette. Ennek tükrében min-denképpen a budapesti rendőrség mellett szól, hogy éppen a Szálasi-érában nőtt meg a fővárosi embermentő rendőrök szá-ma.¹⁴⁷ Pedig ekkorra már a fővárosban és országszerte is hajme-

resztő állapotok között dolgozott a rendőrség. A Budapesten novemberben – azaz még a szovjet ostromgyűrű bezárulása előtt – uralkodó állapotokra jellemző Hódosy Pál országos rendőr felügyelő utasítása, miszerint a zsidó holttesteket „nem szabad az utcán hagyni, vagy személtádkba gyömöszölni, hanem el kell azokat tüntetni”.¹⁴⁸ Decemberben Kassán a rendőrök már arra panaszkodtak, hogy nem lehet aludni a szolgálati szobában, mert annyira sok a féreg az ágyakban.¹⁴⁹ Mindennek meg is volt a hatása: november elején „Rendőrök gyakori leittasodása szolgálatban” címmel dorgáló körlevél érkezett a rendőr-főparancsnokságtól. Sokat elárul, hogy a „mai rendkívüli viszonyokról” szóló félmondatot valaki végül kihúzta, és egy olvashatatlan szót írt elé. A rendőrök megszállás alatti életviszonyai, illetve a tesztület tagjainak kapcsolata a depresszióval, alkoholizmussal láthatóan tabutéma volt.¹⁵⁰

Érdekes módon a budapesti rendőrség zsidókat óvó akciói azzal párhuzamosan szaporodtak meg, hogy a rendőrség nyilas vezetői egyre kevésbé foglalkoztak a zsidó lakosok védelmével. Amikor Gera József pártépítésért felelős nyilas politikus az atrocitások ellen emelt szót, Hódosy országos rendőr felügyelő közölte vele, hogy „nem ellenzi az egyéni akciókat, amelyek radikálisan csökkentik a zsidók számát”.¹⁵¹ Erre az időre, ha lehetséges, a törvénytisztelet még tovább bomlott. Budapesten október 27-én este Királyfalvi József rendőrtiszthelyettes zavargó honvédekbe botlott, akiket nem sikerült megfegyvereznie. A honvédek megtámadták, és azzal biztatták egymást, hogy „lődd agyon a rendőrt!” Királyfalvi végül megölt egy honvédet, aki súlyos sérülésekkel került kórházba.¹⁵² A nyilasokat támogató lumpenréteg gyakorta nyílt ellenszenvvel viseltetett a rendőrök iránt. November végén egy budapesti rendőr főtörzsszörmesternek egy nyilas gyári munkással volt utcai összetűzése a Kanizsai úton, mert az utóbbi „szar parasztnak”

nevezte, akivel „el fog bánni”. Mint hozzátette, „már nyíltan hordjuk a nyilaskeresztet!”¹⁵³ Egyes visszaemlékezések szerint a rendőrök a nyilas pártközpontnak „közelébe sem mertek menni”.¹⁵⁴ Természetesen olyanok is akadtak, mint az a végül nem azonosított rendőr, aki november 5-én hajnalban zsidó lakásokba tört be a Tüzér utcában.¹⁵⁵ A rablásnak azonban ekkorra már nem feltétlenül volt köze az antiszemitizmushoz vagy a zsidóság magántulajdonához való megváltozott hozzáálláshoz. Decemberben egy azonosítatlan budapesti toloncházban zsidóktól pénzt koboztak el magyar rendőrök, ám ugyanők környékbeli keresztényektől is raboltak disznókat.¹⁵⁶

Volt tehát választásuk a rendvédelmi szervek tagjainak? Megtagadhatták egyáltalán a deportálásokban való részvételt? Nem lehetett sokkal nagyobb a fenyegetések ereje vagy a sorba való beállítás vonzása? A csendőrökbe nevelt szolgálati fegyelem kétségkívül erős volt. A *Híven, becsülettel, vitézül!* című 1996-os dokumentumfilmet több történész a csendőrség szerepének tisztára mosásával vádolta meg, ugyanakkor a megszólaltatott csendőrök – akik közül többen valóban részt vettek a deportálásokban – kivételes bepillantást engednek a népirtásban való részvételre parancsot kapó fegyveres erők belső vívódásába. Az egyik csendőr például arról beszél a filmben, hogy fontolgatta ugyan a parancsmegtagadást a zsidók összeszedésével kapcsolatban – helyesen megállapítva, hogy az ártatlan állampolgárok vegzálása a szolgálati utasításba ütközött –, ám édesapja, aki főszolgabíró volt, mégis lebeszélte őt: „Mondom, nem hajtom végre, veszem a pisztolyt, és a tenyerembe lövök, és azt mondom, hogy izé közbe, pucolás közbe elsült. Oszt nem kell végrehajtani, ott felkötött karral fogok mászkálni. Azt mondja, ne csinálj ilyet, te úriember vagy, és úgy fogod végrehajtani ezt a brutális törvényt, ami maximálisan humánus. Mert mi történhet: keresztüllövöd a kezed, vagy megtagadod, másnap küldé-

nek egy más órségre. A gépezet nem állhat meg azért, mert te kiléphetsz belőle. Hajtasd végre, aztán majd lesz, ahogy lesz. Mindenesetre megfelelő humánusan próbáld ezt a törvénytelen dolgot végrehajtani”.¹⁵⁷

Az itt idézett csendőr tehát két érvet hoz fel: hogy lélekben ellenezte a deportálást, és hogy nem tagadhatta meg a parancsot. Az igazság azonban az, hogy az effajta lelkiismereti akrobatika vajmi kevés rendőrt vagy csendőrt menthet fel a felelősség alól. Gerő András történész ökökkel állapította meg, hogy „ha ember-séges volt a csendőr, ha nem, ugyanazt csinálta, mert ugyanarra kapott parancsot”.¹⁵⁸ A külső szemlélő előtt nem sok különbség volt a vonakodó és a lelkes csendőr vagy rendőr között. Pauk Anna nagykanizsai zenepedagógus, holokauszt-túlélő a háború után verset írt *Leltár* címmel, amelynek alcíme ez volt: *Kovács János közrendőr jött értünk a lakásra*. A vers leírja, Paukék hogyan számoltak el irataikkal („Láthatja jól, ha betekint / Becsülettel szereztem mind”) és vagyontárgyaikkal („Ez itt a fényképalbumom / [...] Ezt a férfit szerettem nagyon / Ezek a szüleim régi képei / Ez itt a hugocskám első léptei”). A vers egyik központi motívuma azonban a magyar állam általuk jól ismert képviselőjének („Hányszor beszélgettünk pár éve még”) ellenük fordulása, és a szerző töprengése a rideg, „munkáját végző” rendőr lelki világán: „mondja Biztos Úr, / Magánál nem feszül a húr? / Jól csúszik a vacsora, / És zavartalan a nyugalma? / Lidérces álma nem kísért? / Nem fáj a szíve a könnyekért?”. Pauk végül arra jut, hogy „maga is bűnös biztos úr”, még akkor is, ha „zubbonya alatt talán szív dobog”.¹⁵⁹

Mint fentebb már utaltunk rá, a parancs megtagadásáért vagy a zsidók segítéséért legfeljebb internálás járt, amely kellemetlen dolog volt ugyan, de nem hasonlítható a halálbüntetéshez vagy a deportáláshoz, amely Lengyelországban, illetve Hollandiában járt a zsidók segítéséért vagy a parancsmegtagadásért.¹⁶⁰ Halá-

los fenyegetések inkább csak később, a nyugatra való kitelepítéssel kapcsolatban hangzottak el: a kassai rendőröket például, amennyiben vonakodtak teljesíteni a nyugatra település utasítását – vagy akár csak betegséget szimuláltak – „felkoncolással” fenyegették.¹⁶¹ A fenyegetést a rendőrségi állomány tagjainak komolyan kellett venniük, 1944 decemberében ugyanis már nyilasellenességgel vádolt embereket akasztottak a város főterén, és éppen a rendőröknek kellett éjjelente vigyázniuk a holttestekre, nehogy a rokonok levágják őket.¹⁶² Fontos szempont, hogy még a munkaszolgálatosokat őrző, nyíltan gyilkolásra utasított keretlegények is megtagadhatták a parancsot, akár még a legkegyetlenebb századokban is, mégsem történt velük semmi. Ilyen volt példának okáért Dudás László századparancsnok, Verbőczy Frigyes hadapród, illetve Lendvai Béla századparancsnok esete. Egy fejét gyilkolásra adó keretlegény, Rotyis Péter ugyan azt állította, hogy „amikor az engedelmességet meg akarta tagadni [...] őrnagy[a] őt lelövéllel fenyegette”, valójában senkit nem bántottak a gyilkolás megtagadásáért, és még betegsége hivatkozva is el lehetett kerülni a munkaszolgálatos zsidók bántalmazását, gyilkolását vagy levadászását.¹⁶³ Mint utaltunk rá, egyedül a délvidéki deportálásoknál fenyegették meg a „legszigorúbban” a rendőröket.

Felmerül a kérdés, vajon mi történt volna, ha *tömegesen* tagadják meg az együttműködést a rendvédelmi szervek képviselői? Ismert olyan példa, ahol egy településen a rendőrség – helyi vezetőjének parancsára – nem vett részt a deportálásban. Andor Elek 1944 márciusától lett budafoki rendőrkapitány, mégis mentette zsidó ismerőseit, a baloldali ellenállók pedig előre figyelmeztette a veszélyre. A zsidók összeszedésében nem volt hajlandó intézkedni, és a visszaemlékezésekből egyértelműnek tűnik, hogy a helyi rendőrség valóban nem vett részt a deportálásokban.¹⁶⁴ Ennek ellenére a budafoki zsi-

dókat ugyanúgy deportálták, a feladatot ugyanis a csendőrség végül elvégezte.

Ha pedig éppen egyik rendvédelmi erő sem volt elérhető, akkor is találtak megoldást. Észak-Erdélyben 1944 szeptemberében a reguláris magyar katonaság követett el zsidóellenes atrocitásokat az alig néhány napra visszacsatolt Sármáson és Aradon.¹⁶⁵ Mint már utaltunk rá, ismert néhány olyan elszigetelt példa is, ahol a németek végezték a zsidók eltávolítását. Ha viszont még hivatásos német egységek sem voltak elérhetőek, akkor lehetett „amatőröket” is verbuválni. Egyes vidéki gettóokban maradtak még zsidók (munkaszolgálatosok) a deportálásokat követően is, és a győri gettó őrzését például 1945 februárjában egy nyilas milícia vette át.¹⁶⁶ A budapesti deportálásokról szőtt német tervekben szerepelt, hogy a gigászi, egynapos deportálási akcióba a postásokat, a kéményseprőket és a tömegközlekedési alkalmazottakat is bevonták volna.¹⁶⁷

Összességében tehát: mennyi eredményt érhettek el azok a közigazgatási alkalmazottak – főispánok, szolgabírók, polgármesterek, rendőrök –, akik a holokauszt barbarizmusát látva az együtt nem működés, az enyhítés, a szabotálás vagy a megtagadás módszereit választották? A válasz az, hogy nagyon keveset. Még azokon a településeken is, ahol a hatóságok kiemelkedően nem voltak hajlandók együttműködni, a deportálás ugyanúgy lezajlott, mint máshol. A vidéki zsidóság áldozattá válási aránya körülbelül 87,5 százalék volt – ugyanez a szám átlagosan 82,5 százalék körül mozog azokban az általunk vizsgált városokban, ahol az együtt nem működés kiemelkedően nagy volt (nem írták össze a zsidókat, nyílt gettó létesült, vagy előre figyelmeztették a zsidóságot). Ezen példák: Kaposvár (97 százalékos áldozattá válási aránnyal); Nagyvárad (70 százalék); Székesfehérvár (87 százalék); Zenta (85 százalék); Esztergom (91 százalék); Hódmezővásárhely (62 százalék); Kípest (88

százalék); Szatmárnémeti (78 százalék); Szentendre (84 százalék). A kiemelkedően együtt nem működő városokban tehát a zsidóság mindössze 5 százalékkal mutatott nagyobb túlélési arányt.¹⁶⁸ Mindéz rámutat arra is, hogy tömeges ellenállás nélkül az egyéni szabotázs csupán az adott tisztviselő erkölcsi iránytűjének épségét demonstrálhatta, más eredménye nem lehetett. Faragho Gábor altábornagy, a csendőrség felügyelője okkal mondta el, hogy „én a deportációt csak úgy akadályozhattam volna meg, ha mindenki mellém állt volna, és ellenállt volna [...] mert akkor a németek nem tudták volna végrehajtani a deportálásokat”.¹⁶⁹ Tömeges ellenállás azonban – parancs hiányában – nem alakult ki.

Az iménti két fejezet forrásai nagyrészt éppen azért születettek meg, mert valami *nem alakult a tervek szerint* az adott településen vagy irodákban. A legritkább esetben szoktak ugyanis források megmaradni azzal kapcsolatban, ami flottul működik. A kétszázezer magyar hivatalnoknak csupán a töredékéről született a fentiekhez hasonló jellegű forrás, és ennek oka az volt, hogy a döntő többség engedelmesen teljesítette feletteseinek utasításait. A magyarországi holokauszt fejleményeinek nagy részéről inkább a német titkosrendőrség jelentései adnak képet. 1944. április 17-e: „A magyar csendőrség jelentései szerint a kárpát[alja]i akció tervek szerint és simán halad”.¹⁷⁰ Április 24-e: „A magyar Kárpátok északkeleti területén zajló különleges akció a tervek szerint halad, mindenfajta fennakadás nélkül”.¹⁷¹ Április 21-e: „Ez idáig nem történtek fennakadások”.¹⁷² Május 10-e: a marosvásárhelyi akció „különösebb események nélkül zajlott le”.¹⁷³ És így tovább, míg a budapesti zsidóságon kívül a teljes magyar zsidó lakosságot deportálták.

8. „LELKEK ÁLLNAK VIZSGÁLAT ELŐTT”. ÍTÉLET ÉS UTÓÉLET A NÉPBÍRÓSÁGOKON ÉS NAPJAINKBAN

A második világháborút követő Magyarországon egy korabeli sajtóorgánum szerint „izzott a levegő a múlt rendszer felelőseinek bitóra vonására”.¹ 1945 és 1949 között több mint 50 ezer népbíróági per zajlott magyar vádlottak ellen, nem számítva a csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai eljárásokat. A magyarországi holokauszt egyes felelőseit Németországban, egy náci elkövetőt – Adolf Eichmannt – pedig Izraelben vontak felelősségre, majd végezték ki. Az alábbiakban a magyar holokauszt elkövetőinek elsősorban a magyarországi népbíróági perek során előadott nézeteit vizsgáljuk meg: hogyan tekintettek magukra a magyar közigazgatás képviselői az események után? Milyen kifogásokkal próbálták elkerülni a büntetéseket, és hogyan számoltak el tevékenységükkel, helytállásuk hiányával – esetleg annak meglétével

–, vagy éppen szervilizmusukkal, túlteljesítésükkel? A népbírók olykor ravasz, olykor végtelenül egyszerű – ám annál lényegre törőbb – kérdéseivel szemben számos vádlott tört meg, zavarodott bele történetébe, vagy éppen bizonyította sikerrel ártatlanságát. A népbírószági iratok között továbbá számos könyörgő levelet, beadványt és fellebbezési javaslatot is találunk, amelyek szintén képet adnak a magyar közszolgák önértékeléséről, illetve a kifogáskeresés terén mutatott kreativitásáról.

Hogy általánosságban mire voltak kíváncsiak a népbírószágok a magyar közszolgák esetében, arról sokat elárul az a kérdőív, amely Pályi Pál ipolysági helyettes főszolgabíró igazolási eljárásának iratai között maradt meg, s amelyet minden jel szerint számos más, vád alá helyezett közszolgának is ki kellett töltenie. Összesen 45 kérdést feltéve kívánt a népügyészség képet kapni az adott közszolga világnézetéről és tetteiről, ám érdekes módon az 1944 márciusa után történetekre alig reflektált néhány kérdés, és azok is csupán közvetve. A kérdések között szerepelt ugyanakkor, hogy az illető milyen nemzetiségűnek vallotta magát (15. sz. kérdés), hogy magyarosította-e nevét, majd visszanevetesítette-e (16. sz.), hogy tagja volt-e a Volksbundnak (17. sz.), hogy volt-e német katona vagy SS-tag (18. sz.), illetve hogy volt-e kapcsolata a német hatóságokkal (19. sz.). Pályinak az utóbbi kérdésre adott válasza ismét csak a magyar közigazgatásra helyezkedő alacsony német nyomást bizonyítja: a helyettes főszolgabíró azt felelte, hogy nem állt kapcsolatban német hatóságokkal, ami már önmagában is hiteltelenítette minden hivatkozását a megszállásra. A 21. sz. kérdés azt firtatta, hogy a zsidótörvényeket végrehajtotta-e („Igen, emberségesen”), a 38. sz. pedig azt, hogy milyen lapokat olvasott (*Új Magyarország*, *Pesti Hírlap*). A legérdekesebb azonban a 37. sz. kérdés szövege volt, amely a kommunista eufemizmus példaként a holokausztra csak mint a „német fasizmus pusztítására” hivatkozott: „Hivatalában a felek és hiva-

táltársai előtti kijelentéseiben a hadviseléssel és az ország lakossága egy részével szembeni bánásmóddal kapcsolatban milyen álláspontot foglalt el?” Válasza szerint Pályi nem mondott semmit, „hivatalnok társaimat pedig mindig csak a törvények tiszteletben tartására buzdítottam”. Ebben nem is kellett hazudnia, hiszen a hatályos törvények betartása éppen elég volt a népirítás kivitelezésére.² Ezek mellett, mint látni fogjuk, a népbírószágok erősen firtatták a lemondások kérdését is (azazhogy miért maradt valaki a helyén vagy vállalt előléptetést március 19-e után, a holokauszt eseményei alatt vagy október 15-e után), illetve hogy a közszolga szabotált-e bármilyen mértékben.

A köztisztviselők háromszoros jogi felelősségét még 1870-ben fektették le: eszerint egy közszolga felelős volt, ha az államnak vagy egyéneknek meg nem téríthető kárt okozott; ha megsértette vagy hanyagul teljesítette a törvényt; illetve ha a büntető-törvények szerint bűncselekményt követett el.³ A népbírószágok azonban mindezek mellett olyan korábban nem ismert fogalmakat is bevezettek a magyar jogba, mint az emberiségellenes vagy népellenes büntett, és visszamenőleges hatállyal is ítéeltek.⁴ A 81/1945 sz. M. E. rendelet népellenes bűnként határozta meg az egyéni vagy a magyar nép érdekeit, szabadságát vagy biztonságát sértő cselekedeteket. A politika kétségkívül szerepet játszott az ítéletek meghozatalában: példának okáért a kisgazda delegáltak általában az enyhébb ítéletek mellett érveltek,⁵ míg egyes népügyészek vagy népbírók komplett politikai beszédeket tartottak a tárgyalások során. A történésznek nem kell a szélsőjobboldali irodalomhoz nyúlnia, hogy olyan megállapításokat olvasson, miszerint számos népbíró úgy viselkedett, „akár a régi jakobinusok”.⁶

A népbírószágok nagy eredményfelmutatási igyekezetük, ideológiai elfogultságuk, máskor amatőrizmusuk okán számos hibát, sőt, törvényt sértést vétettek az eljárások során. Még

a kisebb bakik közé számított, amikor Sánta Miklós karcagi polgármester rámutatott: miközben Kiss Mihály helyi orvos népbíróági perében megállapították, hogy a gettó az átlagnál emberesebb volt, őt első fokon azért is megrótták, mert a karcagi gettó kiemelkedően embertelen volt. „A két álláspont egymással ellentétes”.⁷ Majoros Antal karcagi takarékpénztári főkönyvelő vallomásából már az is kiderült, hogy a helyi izraelita hitközség németek elől megóvott letétét a szovjetek vitték el: aranyórákat, aranyláncokat, és közel 86 darab vekkert.⁸ Hess Pál perében a népbíróági eljárások sötét hátterére is fény vetült. Kolozsvári Pál tanú népbírózágon tett vallomásában elmondta, hogy „rendőrségi vallomásomat súlyos kényszer hatása alatt tettem”. A későbbi kommunista rendszer egyik alaptételét leíró sorokat annak rendje és módja szerint jegyzőkönyvbe vették.⁹

A fentiek ugyanakkor még nem a leginkább megdöbbentő esetek. Akkoriban megannyi téves információ keringett az egyes elkövetőkről: Adolf Eichmannról például Lévai Jenő, a magyarországi holokauszt egyik első kutatója úgy tudta, hogy öngyilkos lett, és ez a hír meg is jelent a sajtóban.¹⁰ A valóságban Eichmann ekkor már argentinai telekvásárlási terveivel volt elfoglalva. Hasonló legendák keringtek a szintúgy Argentínába emigrált Oláh György antiszemita lapszerkesztőről.¹¹ Ám a félretájékozottságnak ennél szélsőségesebb példái is akadtak a népbíróági eljárásokban, akár még ártatlanok esetében is. Dajkovics Pál gyári vasesztergályost például valaki egy bizonyos Füredi nevű nyomozóval azonosította, aki részt vett az újpesti deportálásokban. Dajkovics halálos ítéletét már kihirdették, amikor sikerült bizonyítania valós kilétét; ennek ellenére a *Népbíróági közlöny*, amely gyakorta róttá meg a népbíróságokat azok könnyednek vélt eljárásai miatt, Dajkovics személyazonosságának tisztázását „alibinek” nevezte.¹² Bizonyos esetekben azonban szó sem volt tévedésről. Uzdóczy-Zadravecz István ferences

szerzetesről és volt katolikus tábori püspökről például bizonyítást nyert, hogy már az első zsidótörvény ellen is tiltakozott, és zsidókat mentett a holokauszt alatt, a népbíróság mégis kitelepítésre ítélte, amiért egy rádióbeszédében a kommunizmust „vörös méetelynek” nevezte.¹³

A tény, hogy egyes eljárások látványosan koncepciózus alapokon nyugodtak, másokat arra ösztökéltek, hogy a tárgyalások során az egész pert kirakatpernek minősítsék. Sánta Miklós karcagi polgármester a népbíróáságnak szóló beadványában azt írta, hogy „a vád olyan általánosságban nyilatkozik, hogy ezen az alapon minden köztisztviselőt, aki nagyobb arányú hanyagságot és mulasztást nem tanúsított, kivétel nélkül el lehetne ítélni”.¹⁴ Ebben azonban nem volt igaza: számos közigazgatási tisztviselőt felmentettek, és akik eleve lemondtak, azokat csupán az esetek apró részében ítélték el. Tárgyalása során Piukovich József is arról beszélt, hogy „a népbíróság gyakorlata nem az igazság megállapítása, hanem a kollektív megtorlás”, ám szavainak értékét kisebbítette, hogy személyében az egyik leglelkesebb kollaboráns állt bíróság előtt.¹⁵ Ám kétségtelenül Horváth György kassai rendőrkapitány védője, Méhes Géza gyártotta a legkimunkáltabb apológiát: mint érvelt, igazságtalan, hogy védence „kollektíve felel, mert egyik oszlopa volt az 1944-es rendszernek”, „egyszerűen csak azért, mert ott volt”. Természetesen nem volt igaz, hogy egy rendőrkapitány a deportálások epicentrumában „egyszerűen csak ott volt”, ugyanakkor érdekes ellentmondásra mutatott rá Méhes, amikor feltette a kérdést: „Hogyan lehet ez indok, amikor a kollektív felelősség elismerésétől valamennyien irtóznak a zsidókérdés kollektív megoldása óta?”¹⁶ Méhes újabb kérvényében aztán éppen előző, egyébként igazságmorzsákat tartalmazó érvét húzta keresztül. Mint írta: „A magyarság 90%-a ugyanezt csinálta, kisebb-nagyobb mértékben”.¹⁷ Méhes a létező érvek repertoárjából igen lelke-

sen válogatott tovább, láthatóan ignorálva a tényt, hogy ezek alkalmanként teljességgel ellentmondásosak voltak: „Ha tehát bűnös is a vádlott [...] bűnösségét lecsökkenti az akkor minden nyilasban és németbarátban tobzódó zsidógyűlölet”. Ugyan- ebben a beadványban később azt írta: a vádlott „soha antisze- mita nem volt”.¹⁸ Az érvekre azonban Méhes következő sora tette fel a koronát: „Nem tudom, miért háborús főbűnös a vád- lott? A vádirat 12-15 ezer zsidó megkínzásában és halálában való részességgel vádolja: ez az embertömeg akkor is ugyanerre a sorsra jutott volna, ha a vádlott meg sem születik”.¹⁹ Az ellent- mondásokból és klisékből álló fércmunka mindezek ellenére meggyőzte a népbíróságot, és Horváth halálbüntetését élet- fogytiglani kényszerfogságra mérsékeltek.²⁰

Bár a magyarországi eljárásokban nem volt tapasztalható álta- lános ítélkezés a közszolgák felett, a pereknek mégis volt egy határozott németellenes éle. Zimmermann Lajosra, a Zsidókér- dést Kutató Intézet tagjára csak úgy utalt egy ügyészégi össze- foglaló, hogy „közismert sváb”.²¹ Lator Gézá – Antal István igazságügy-, illetve vallás- és közoktatásügyi miniszter iroda- vezetőjét – a népbíróság azért méltatta ítéletében, amiért meg- kísérelte a német származású egyéneket „kipusztítani a köz- hivatalokból”. „Fajvédő volt a szó legideálisabb értelmében” – hangzott a groteszk felmentés. Abszurd tény, hogy a zsidókat bűjtató Latort embermentése helyett faji alapú németellenességé- ért dicsérte meg a népbíróság.²² Hasonlóan meghökkentő, hogy Méhely Lajos fajvédő tudós védője arra kérte a bíróságot, hogy szerezzék be Méhely svábellenes rasszista indíttatásból írt cikkei- t, bizonyítandó védenecének „izzó németgyűlöletét”.²³ Az uszítás- nak a népbírósági eljárások lefolyását figyelemmel kísérő *Nép- bírósági közlöny* is nyíltan teret adott. A német megszállás alatti időszakot a lap egyszerűen *Sváb világ* című rovatában dolgozta fel,²⁴ de volt, ahol egyszerűen csak „500 ezer hazaáruló svábról”

írt a Volksbund kapcsán.²⁵ Máshol a lap fontosnak tartotta meg- említeni, hogy a honvédelmi minisztérium dolgozóinak (ellen- őrizhetetlen adatok szerint) 40 százaléka sváb volt.²⁶ A lap 1946 októberétől *Ítélet* címmel jelent meg, s bár a népbírósági eljárá- sok ritkulásával hasábjain a szerelmi pletykák és a bulvár is teret kapott, a németellenesség csak fokozódott: a *Sváb világ* című rovat helyére a *Gyilkosok népe* került.²⁷

Amiképpen az eljárások, úgy maguk az ítéletek is komoly eltéréseket mutattak országszerte. Valami kétségkívül megva- lósult az első népbírósági rendeletet előkészítő Réczei László jogász által megfogalmazott aggályból, miszerint „attól félek [...]”, az lesz, hogy ugyanazért a bűncselekményért, amiért valaki Bat- tonyán 30 napot kap, Székesfehérváron halálra ítélik”.²⁸ Pohl Sán- dor kassai polgármester a teljes magyar zsidóság deportálásá- nak felügyeléséért – hiszen szinte minden vonat az ő városán haladt át – mindössze egy évet kapott.²⁹ Ehhez képest Dövényi Nagy Lajos antiszemita regényírót első fokon halálra ítélték *Tar- nopolból indult el...* című könyvéért, amelyet végül életfogytig tartó kényszerszolgára (kőfejtésre) változtattak. Dövényi Nagy könyve egyértelműen uszító munka volt: a regény egy galíciai zsidó, Branstein Júda történetét meséli el, aki Magyarországra vándorolva teljesen kiforgat a vagyonából egy keresztény magyar családot. Az írás azonban aligha ért életfogytiglani kényszerszun- kát, halálbüntetést pedig végképp nem. A népbírósági tanúk val- lomásai, miszerint látták, hogy a velük kegyetlenkedő tisztek zse- béből „kilógtak” Dövényi Nagy cikkei, egyetlen épkezláb eljárás során sem bizonyítottak volna semmit.³⁰

Ha egyes magyarországi népbíróságok előtt kevésbé számít- hattak tisztességes eljárásra a magyar közszolgák, úgy a szom- szédos államok esetében még annyira sem. Bethlen Bélát pél- dául nem kímélte a román népbíróság: bár a főispán lemondott a német megszállást követően, részt vett Észak-Erdély admi-

nisztrációjában, így Románia „szétzilálásáért” továbbra is felelt. Bethlent három év kényszermunkára ítélték, a börtön után pedig egyszerű munkásemberként élt.³¹ Wass Albert, a neves erdélyi író és édesapja, Endre esetében a román népbíróság ítélete a mondat közepén Albertről Endrére váltott, vagyis a testület lényegében azt sem tudta – és valószínűleg nem is különösebben érdekelte –, ki felett hoz ítéletet.³² A leginkább megdöbbenő azonban az ellenálló Bács-Bodrog vármegyei főispán, Deák Leó esete volt. A zsidóbarát és a Gestapo által fogva tartott Deákot budapesti lakásáról hurcolták el jugoszláv partizánok, majd Újvidéken bíróság elé állították, s végül 1945 novemberében kivégezték. A Deák Leót a Gestapónak átadó kollaboráns főispán, Piukovich József ezzel szemben mindössze tíz év fegyházat kapott saját hazájában.

A koncepciózus ítéletek bizonyos esetekben az egyébként nyilvánvalóan bűnös egyének perében is hiteltelenítették a népbíróságok eljárását. Hajnácskőy László ezredes, a pécsi csendőrkörület vezetője egyike volt a magyar holokauszt legszélsőségebb hajtóelemeinek: nem csupán szervilis volt, de saját indíttatásból deportáltatta a déli határsáv zsidóságát, megfenyegette akadékoskodó alkalmazottait, szóbeli utasítást adott a zsidók kínzására, majd szerepet vállalt a nyilas-hungarista hatalomra kerülésben is, ráadásul a fentieket szinte teljes egészében be is vallotta. A népbíróságnak az ő esetében elég lett volna megállapítani a tényeket, ám nem tudták megállni, hogy ne mondjanak ítéletet az egész „ellenforradalmi” korszak felett. A Sztójay-kormányt a korábbi kormányokkal, illetve a Szálasi-rendszerrel összemosó verdikt szerint Hajnácskőy „15 éven át követte el bűncselekményeit”.³³ A megannyi lehetséges indoklás közül ez éppenséggel nem volt igaz. Toldy Árpádnak, aki Sztójay alatt lett székesfehérvári főispán, hasonlóan számos dolgot fel lehetett róni, ám azt, hogy „a Fejérmegyei Napló Kft. létre-

hozásával nagymértékben elősegítette a Szálasi-féle puccs sikerét”, bizonyosan nem.³⁴

Hajnácskőy esetében egyértelmű volt, hogy a teljes Horthy-rendszert össze akarták mosni az annak részét már csak vitathatóan képező Sztójay-időszakkal és a hozzá határozottan nem tartozó Szálasi-érával is. A népbíróságok ezért kapva kaptak az olyan figurákon, mint a fehérterrorban, majd a nyilas kormányban is részt vevő Kovarcz Emil: a hozzá hasonló a Szegedtől a nyilas korszakig, 1919-től 1945-ig tartó kontinuitás bizonyításának tökéletes alanyai voltak.³⁵ Ahogyan Marosán György népügyész mondta a Szálasi-perben: „Az út [...] egyenes, állítom, Horthytól Sztójayn keresztül Szálasiig”, „[Horthy] gyermekei ülnek itt a vádlottak padján”.³⁶ A koncepciózusság beszédes bizonyítékai a népbíróság belső iratai: egy ügyészszégi megjegyzés szerint a propagandaminisztérium egyik perbe fogott alkalmazottjának „még társai is lehetnek, akiket fel kell göngyölíteni, máskülönben észrevétlen karmaiban maradunk a fasiszta reakciónak”. Igen nyílt beismerése volt ez annak a ténynek, miszerint a népbíróság nem az igazságot akarta megismerni, hanem a közéletet akarta megtisztítani.³⁷ A már említett Óriás Oszkár népbírósági ügyével kapcsolatban el is hangzott, hogy „a vádlottak padján csak egy fiatal rendőrfoglalmazó foglal helyet, de *láthatatlanul mellette ül egy egész rendszer*”.³⁸ Egyesek még ennél is jobban elragadtatták magukat. Az erdélyi cionista aktivistából népbíróvá avanzsált Dán Dezső még a revízió során visszanyert területek újbóli elvesztését is Endre és Baky fejére olvasta: „Önök felelősek ezért, hogy az ország így néz ki ma”. Igaz, Dán a vádlottak bűnlistáját meglehetősen tág kontextusban értelmezte: „*Mindenért* Önök és az Önök szelleme felelős”.³⁹

Más esetekben a népbíróságok deklaráltan ellenséges hangulata arra ösztökölte a hazatérő zsidókat, hogy befolyásolni pró-

bálják az eljárások eredményét. A nagybányai zsidó közösség például beadványban próbálta súlyosbítani a nagybányai polgármester ítéletét, azzal érvelve, hogy máshol – Miskolcon, Nagyváradon vagy Szegeden – emberséges gettók voltak.⁴⁰ A valóság azonban az, hogy ezekben a gettóban a kegyetlenkedések kiemelkedően gyakoriak voltak. Igaz, ellenkező példa is ismert: Schmidt Imre szászrégeni polgármester népbíróági eljárásakor a zsidó túlélők egy része is kiállt mellette, mondván, hogy elítélte a gettót, és csak „felsőbb rendelkezésre” engedélyezte azt. Mindez Schmidt sorsán nem változtatott, és a román népbíró-ság tíz év börtönbüntetésre ítélte.⁴¹

Ennek ellenére se szeri, se száma az olyan pereknek, ahol túlélő zsidók hallomás alapján festettek le kollaboránsokként olyan egyéneket, akik nemhogy elkövetők lettek volna, de egyenesen zsidókat mentettek.⁴² Határozottan volt valamennyi igazság Apli Verona felsőbányai szülésznő kifakadásában, miszerint a hazatérő túlélők a valós elkövetők távolléte miatt vették elő őt: „Most egyes zsidó nők, bizonyára azért, mert mást nem találtak itthon, aki ellen vádat emelhetnének, énrajtam akarnak bosszút állni az elszenvedett sérelmekért”.⁴³ Erről a gyakorlatról Lévai Jenő holokauszt-túlélő és történész is beszámolt: „Hogy kik voltak az informátoraim? Mindenki, akivel az ember csak szót váltott. Az akkori idők tömeg-pszichózisa, amely a pincékből éppen csak feljött és súlyos eseményeket átélt, családjukat vesztett, agyonkeseredett, éhhalállal küzdő embereket eltöltötte, mindenfajta gyanúsításnak tág teret engedett”.⁴⁴ Az effajta karaktergyilkosságok még a zsidó közösség tagjait sem kímélték. Hasonló vádaskodók miatt kellett vesszőfutáson átmennie az embermentő Berend Béla cionista rabbinak is, illetve ítélték el – majd lőtték le Tel-Avivban, a nyílt utcán – Kasztner Rezső cionista ügyvédet, a grandiózus embermentő akciók szervezőjét.⁴⁵ Egy budapesti ház légóparancsnokának felmentő ítéleté-

ben meg is állapította a népbíró-ság, hogy feloldhatatlan az őt zsidómentőnek, illetve nyilas besúgónak beállító vallomások közötti ellentét. Ezért a népbíró-ság arra jutott, hogy bizonyos zsidó tanúk „nem csak, hogy elfogultnak, hanem rút[an] hálátlan[nak] is tekinthető[k]”.⁴⁶

Egyes kommunista irányítású hatóságok egyenesen nem szívesen látták a hazatérő zsidókat. A Muravidékre hazatérő zsidókat a szocialista Jugoszláviában egy államrendőrségi jelentés „politikailag az USA-ra támaszkodó”, a volt Horthy-rendszert „minden téren támogató” réteggként írta le, egyben azt is fejtegetve, hogy a zsidó származású keresztényeket zsidó faji lojalitás köti a hithű zsidókhoz.⁴⁷ A népbíró-ságok egyébként is nagyon igyekeztek elkerülni a vádat, miszerint ők a „zsidó bosszú” képviselői lennének. A Szálasi-perben Marosán néppügyész tisztázta, hogy „félreértés ne legyen, ez nem zsidó per”, majd azt kezdte fejtegetni, hogy a nagybirtokosokat végig támogatta a tőkés zsidóság, „kezet fogtak az Esterházy hercegek Krausz Simon [híres konzervatív zsidó bankárral], hogy [...] mindig a legkisebbet üssék fejbe, a kis zsidót, a munkást és a parasztot”, „ebben aztán teljesen egyetértettek”.⁴⁸ Dövényi Nagy Lajos perében még az is elhangzott a néppügyész részéről, hogy „a [*Tarnopolból indult el...* című] regényben szereplő és valóban élő alakok, pl. Krausz Simon nagymértékben fokozták a történet valósághitelét”.⁴⁹ Berend rabbi ügyét a cionizmus és a fasizmus eszmei kapcsolatának marxista bizonyítására használták fel – a korabeli karikatúrák SS-egyenruhában ábrázolták a szigetvári rabbit⁵⁰ –, másutt pedig a népbíró-ság különös hangsúlyt fektetett arra, hogy bebizonyítsa: Festetics Sándor gróf, nácibarát politikus ereiben zsidó vér is csörgedezett.⁵¹ Az Imrédy elleni vádirat része volt, hogy a volt miniszterelnök szövetséget kötött a zsidó tőkésékkal.⁵² A háború utáni baloldali számonkérés sem volt mentes tehát az antiszemitizmustól.

Azzal kapcsolatban is igen eltérő vélemények alakultak ki a népbírósi gyakorlatban, hogy mikor szűnt meg Magyarország szuverenitása – mondhatni, a történeti értékelést az adott per igényeihez igazították. A Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) úgy vélte, hogy a nyilas hatalomátvétel „erőszakos úton és a jogfolytonosság megszakításával jött létre”, ezért a vádlottakat nem illeti meg az 1848. évi III. törvénycikkben kifejtett, minisztereknek járó különleges eljárás. A NOT lényegében tehát arra jutott, hogy Magyarország szuverenitása október 15-én szűnt meg, és a nyilas kormányban miniszteri állást vállalni bűncselekmény volt.⁵³ Mindez akár konzekvens álláspont is lehetett volna, ám Endre László belügyi államtitkárnak már azt rótták fel, hogy miért vállalt szerepet a Sztójay-kormányban, amikor Magyarországon március 19-e után „gauszerú állapotok uralkodtak”. A *Gau* a meghódított náci területekre használt kifejezés volt, azaz a népbíróság ebben a perben határozottan német vazallusállamnak minősítette a megszállás utáni Magyarországot.⁵⁴ Horváth György kassai rendőrkapitányt ehhez hasonlóan azért ítélték el, mert noha a belügytől utasítást kapott a deportálások felügyeletére, a rendelkezés „akkor is jogilag érvénytelen lett volna, mert 1944. március 19. napján az ország szuverenitását elvesztette, a Sztójay-kormányt a kormányzó kényszer hatása alatt nevezte ki”, „a zsidók elleni agressziók német nyomás hatása alatt történtek, tehát nélkülözték a nép szabad elhatározásának megnyilvánulását, és így közjogilag érvénytelenek [voltak]”.⁵⁵ A népbíróságok történelmi értelmezésében tehát az ország hol szuverén volt március 19-e után, hol pedig vazallusállam – attól függően, hogy éppen ki ült a vádlottak padján.

A vádlottak részéről természetesen kétélű fegyver volt azzal érvelni, hogy az ország március 19-e után elvesztette szuverenitását. Horváth Ödön, aki 1944 áprilisától kecskeméti főispán volt, érthetetlen módon maga vallotta a népbíróság előtt,

hogy márciustól „bábkormány” működött az országban. Arra a logikus kérdésre, miszerint akkor mégis milyen okból vállalta el új állását, a jelek szerint nem reflektált.⁵⁶ Ennek az állításnak ugyanakkor a komplett antitézise is elhangzott. Hain Péter, a politikai rendészeti osztály németekkel napi szinten együttműködő vezetője azt vallotta, hogy „annak ellenére, hogy március 19-i napokban tudomásom volt arról, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endrét a németek őrizetbe vették, és hogy német rendőrtisztek a magyar rendőrség vezetőit magukhoz rendelték, *nem voltam tisztában avval, hogy a németek megszállták Magyarországot*, és elvállaltam a magyar politikai rendőrség vezetését”.⁵⁷ Hain minden bizonnyal arra a következtetésre jutott, hogy ha teljesen naivnak tette magát, akkor cselekedetei nem számítanak majd kollaborációnak. A népbíróság azonban 1946 májusában halálra ítélte, és egy hónappal később kivégezték. Bizonnyos esetekben a szuverenitás egész problémakörét félretették. Benczúr-Ürmössy Gábor a belügy polgári védelmi osztályának vezetője volt március 19-e előtt, és a német megszállást követően felmentését kérte. Ez azonban az igazolóbizottságot vajmi kevésbé érdekelte: „[Bár] a Sztójay-rendszerrel ellentétes véleményen volt, de ez nem jelenti, hogy demokratikus felfogású egyén lett volna, hiszen az 1944. március 19-e előtti kormány tagjainak egy része is szemben állott a Sztójay- és Szálasi-társasággal, mégsem állítható, hogy háborús felelősségük ezáltal bárminemű korlátozást szenvedne”. Benczúr-Ürmössyt internálták.⁵⁸

Ennek tükrében ironikus, hogy a holokauszt során elkövetett rémtettekkel kapcsolatos szigorú ítéletekért nem kell a magyar népbíróságok eljárásaihoz, de még a magyarellenes nézetek által is befolyásolt román vagy jugoszláv népbíróságok döntéseihez sem nyúlni. Teljességgel megfelel az az 1944. január 22-i ítélet, melyet Grassy József és társai ügyében hoztak, és amely a legke-

vésbé sem vádolható kommunista elfogultsággal, lévén a Magyar Királyi Honvédség hadbíróága hozta azt, nem sokkal a német megszállás előtt. A bíróság az újvidéki zsidóellenes vérengzésben részt vett csendőrök és honvédtisztek felett ítélt, és lényegében minden, a felelősséget hárító vagy kisebbítő védekezést lesöpört az asztalról. Külön is érdemes megvizsgálni Zöldi Márton csendőr százados, Báthory Géza csendőr alezredes és a hírhedt Képíró Sándor csendőr százados védekezését. Zöldi azzal védekezett, hogy parancsot teljesített, ám a hadbíróság ezt nem fogadta el, mondván, a kapott eligazításnak nem volt parancsjellege, illetve azt meg sem kapta írásban, így nem kellett volna magára kötelező érvényűnek vennie. Báthory azzal védekezett, hogy polgárháborús hangulat volt a Délvidéken. A hadbíróság szerint azonban ez nem felelt meg a valóságnak, sőt, a vádlottnak egyéni felelőssége volt abban is, hogy végignézte az atrocitásokat: „Szeme láttára folytak le a jogtalan megtorlások, nem akadályozta meg [azokat]”, „napirendre tér[t] 464 emberrel szemben jogtalanul alkalmazott halálos kimenetelű fegyverhasználat felett, mégpedig szokatlan közönnyel”. „Ha nem értett volna egyet – vélte a hadbíróság –, egymaga is megakadályozhatta volna az atrocitásokat”. Végül pedig Képíró is azzal próbálkozott, hogy „parancsra csinált mindent”, és hozzátette, hogy ő legalább írásban is kérte az utasítást. Ám ez sem hatotta meg a hadbíróságot: „Nem volt kötelezve szabálytalan razziára, nem tagadta meg, nem jegyezte fel a kivégzettek személyi adatait sem. Hiába kérte írásban a parancsot, ezzel csak azt bizonyítja, hogy tisztában volt az ügy törvénytelen mivoltával”.⁵⁹

A Horthy-kori hadbíróság tehát voltaképpen kíméletlenebb volt, mint számos háború utáni népbíróság. Ez nem azt jelenti, hogy koncepciózus lett volna, hanem azt, hogy a felsorolt kifogásokat szigorúbban utasította el, mint a népbíróságok. A Horthy-kori hadbíróági ítélet szerint egy magyar csendőrnek, aki-

nek szolgálati területén gyilkos atrocitások érték a zsidóságot 1. nem lett volna szabad nem írásban kapott és nem kifejezetten parancsjellegű utasításokat parancsként kezelnie; 2. még ha írásban kapta volna is a parancsot az atrocitásokban való részvételre, akkor is meg kellett volna tagadnia azt; 3. meg kellett volna próbálnia megakadályozni az atrocitásokat; és 4. még a kivégzettek személyi adatait is fel kellett volna jegyeznie. Ilyen szigorú listát az elkövetőkkel vagy akár a passzív szemlélőkkel szemben egyetlen háború utáni bírósági ítélet sem hozott fel. Még a legszigorúbb vélemények is megálltak ott, hogy az adott közigazgatási alkalmazottnak fel kellett volna mondania, azaz elkövetőből vagy tettestársból passzív szemlélővé kellett volna válnia. Senkitől sem várták el, hogy aktívan tennie kellett volna az üldözöttekért.

A védekező stratégiákat a következőképpen foglalhatjuk össze: a közigazgatás képviselői szerint ők csupán utasításokat követtek, amiképpen azt a német megszállás előtt is tették, mások pedig azt állították, hogy erőszakos nyomás alatt álltak, vagy a kollaboráns kormány, vagy a németek részéről. A leggyakoribb érv az volt, hogy „parancsra cselekedtem”. Sánta Miklós karcagi polgármester így vallott: „Mint polgármester, utasítást kaptam, és azt teljesítettem”.⁶⁰ Horváth György kassai rendőrkapitány ehhez hasonlóan azzal védekezett, hogy „ő igyekezett a kapott parancsokat 100%-ig teljesíteni, de ezen túlmenően nem intézkedett”.⁶¹ Volt, aki egyenesen azt állította, hogy „akarat nélküli báb volt felettesei kezében”.⁶² Az effajta védekezést a népbíróságok általában nem fogadták el – mint látni fogjuk, elsősorban az ország szuverenitásának megszűntével, vagyis a parancsok illegitim voltával érvelve. Horváth György védője egyenesen azzal a kitéttel élt, hogy „a németek döntöttek, és a magyarok engedelmeskedtek”.⁶³ A *Népbírósági közlöny* 1946. április 13-ai, a népbírósági gyakorlatot bemutató cikké-

nek címe azonban egyértelműen fogalmazott: „Magyar alezredes nem mentheti magát a német hadnagytól kapott parancsral”.⁶⁴ A Paksy-Kiss Tibor csendőr ezredes ügyében hozott ítélet ki is tért arra, hogy ha elfogadná a bíróság, hogy a végrehajtó felsőbb utasításra cselekedett, „az azt jelentené, hogy ezen embertelen büntettekért esetleg csak Hitler és vezérkara volna felelőssé tehető, holott kétségtelen, hogy a magas állású végrehajtó szervek gerinctelen magatartása nagyban megkönnyítette ezen az emberi történelemben szinte páratlanul álló bűncselekménysorozat zavartalan lebonyolítását”.⁶⁵

A „parancsot követtem” típusú érvelésnek egyik válfaja volt a „mindig is ezt csináltam” kezdetű magyarázkodás. Maros Antal esztergomi főszolgabíró kijelentette, hogy „a Belügyminisztérium utasításait mindég végrehajtottam”.⁶⁶ Mattyasovszky Kamill főszolgabíró sajátos módon azt fejtegette, hogy már a német megszállás előtt is internáltatott: „Az internálásokkal kapcsolatban kértem, volt-e az országban olyan rendőrhatalóság, amelyik az elmúlt 25 év alatt senkit sem internált volna?”⁶⁷ Nem valószínű ugyanakkor, hogy a baloldaliak internálásának német megszállás előtti gyakorlata meglágyította volna a népbírók szívét. Marsall Ferenc békési főszolgabíró azzal érvelt, hogy Márky Barna alispán minden utasítását végre kellett hajtania: „Beismerem azt, hogy a vármegye alispánja részéről kiadott rendelkezéseket a leggondosabban és feltétlenül végrehajtottam. Azt, hogy az alispán által kiadott rendelkezés népellenes vagy sem, nem tettem és nem tehettem bírálat tárgyává. Egyszerűen végrehajtottam a rendelkezéseket”.⁶⁸ Az igazság azonban az, hogy Marsall a hátramaradt zsidók deportálásáért is kezéskedett – hogy ebben nem járt sikerrel, az nem rajta múlt.

Miközben a közszolgák azzal érveltek – és azért kaptak büntetést – mert „tették a kötelességüket”, addig a népbíróság érdekes módon azt róta fel Hess Pál volt újpesti polgármesternek,

hogy „minden cselekedetével a felelősségtől való húzódást árulta el”, és Endre László emberére, Bakó Oszkár tanácsnokra bízta a zsidóügyeket. Azaz: *nem tette a kötelességét*. A népbíróság ugyanakkor rámutatott, hogy egy alkalommal, amikor a zsidók kiköltöztetésének esetében mégis értekezletet hívott össze, sikeresen engedményeket ért el a zsidók számára. Ez a népbíróság szerint azt árulta el, hogy ha akart volna, igenis tehetett volna a zsidókért. Még érdekesebb azonban az ítélet záró sora: „Ha mindig így helytállt volna az újpesti zsidókérdésben Bakóval szemben, akkor sokkal emberségesebben hajtották volna végre Újpesten a zsidótörvényt”. A népbíróság láthatóan nem is feltételezte, hogy Hess bármilyen szinten megakadályozhatta volna a deportálást: a vád csupán annyi volt, hogy a deportálás lehett volna *emberségesebb* is.⁶⁹

Utaltunk már rá, hogy a kollaboráns vezetés viselkedésének, a bizalmasan osztott rendeleteknek volt egyfajta konspiratív jellege. A szatmárnémeti deportálási értekezleten Endre László el is mondta, hogy „elvárja a tisztviselői kartól, és általában a közreműködő egyénektől, hogy ezen *talán majd csak a következő nemzedék által értékelt munkában* becsületesen működik közre”.⁷⁰ A kiemelt rész azt a benyomást kelti, mintha Endre tisztában lett volna vele: az akkori generáció lázadózott volna a tömeggyilkosság gondolata ellen, ha tudta volna, mi történik a zsidókkal. A minisztertanácsi jegyzőkönyvek szerint Sztójay szintén attól félt, hogy a nyílt színen történő zsidóellenes atrocitások esetleg „az ország lakosságánál egy filozofikus hangulatot fognak teremteni”.⁷¹ Ugyanakkor a szövetségesek számos alkalommal figyelmeztették az ország lakosságát arra, hogy ha nem tesznek valamit, bűnrészesként fogják kezelni őket. Erre utalt Winston Churchill is egyik rádióbeszédében,⁷² és a Budapestre repülőkkal szórt röplapokon ugyanez szerepelt: „Cselekedjete [...] Budapest népe [...], hogy *hivatkozhatatok*

reá, hogy ti is segítettek!”⁷³ Az elkövetők tehát tudhatták, hogy bűnt követnek el. Oláh György publicista így foglalta ezt össze: „Üstökön kell ragadni a nagy alkalmat! Ki kell használnunk a tűnő korszakot! Rövid úton meg kell oldanunk [...] a zsidókérdés végleges rendezését”.⁷⁴ Sorai úgy hangzanak, mintha egy betörő sürgetné társát, mert már tudja, hogy úton vannak a hatóságok. Érdekes módon ezzel még Veessenmayer is tisztában volt: egy nem sokkal a nyilas-hungarista hatalomra kerülés előtt írt jelentésében úgy fogalmazott, hogy „a magyarok nyilván azért nem teljesítették ígéreteiket a budapesti zsidókérdés magyar nemzeti lépésként való megoldására, hogy egy esetleges bukást követően *alibijük* legyen”.⁷⁵

Jogosan állapította meg tehát a népbíróság Horváth György rendőrkapitány ügyében, hogy „teljes az anarchia, ahol még ily »törvénytelen rendeletek« sem voltak, hanem egy vagy több hatalmon lévő őrült vagy gazember egyszerű gombnyomására az állami gépezet részei automatikusan működtek közre egy állampolgár-csoport kiirtására”.⁷⁶ A népbíróság Paksy-Kiss Tibor csendőr ezredes esetében is úgy vélte: a törvénytelenység légkörét teremtette meg a tény, hogy „a kormányzat egy része titokban, a jogszabályhozatal alakításainak mellőzésével” adott ki rendeleteket.⁷⁷ Barai Gyula kispesti városházi tisztviselő igen tömören fogalmazta ezt meg Molnár József polgármester perében: „Lehet, hogy ezeket az intézkedéseket [nevezetesen Endre László díszpolgárrá választását] felülről kapta, mindenesetre törvényellenesek voltak”.⁷⁸ Palkó István szombathelyi városi javadalmi főnök a jogkörén túllépve enyhített ugyan a csendőrök motozási gyakorlatán, ám a népbíróság ennél jóval többet várt el tőle: „A köztisztviselőnek kell annyi gerincének lenni, hogy hivatalfőnöke törvénytelen utasításainak teljesítését megtagadja”.⁷⁹ Palkó a motozásokhoz való asszisztálása miatt végül 12 év kényszermunkát kapott.

Ha a népbíróságok szabálytalan parancsteljesítésre bukkan-
tak a közszolgák ügyeiben, az újabb buktatóul szolgálhatott. Sánta Miklós karcagi polgármestert például azért is megróttá a népbíróság, mert a gettósítási rendelet őt, nem pedig az alispánt jelölte meg a gettó lehetséges felállítójaként, így nem lett volna szabad tartania magát az alispán szigorító intézkedéseihez.⁸⁰ Jánossy Gyula békéscsabai polgármester szintúgy a bizalmasan kapott parancsokra hivatkozott, amikor arra kellett válaszolnia, hogy miért hozott létre gettót a városban, és miért deportáltatta a keresztény házastárssal rendelkező zsidókat is. A népbíróság erre elsősorban azzal a logikus érveléssel válaszolt, hogy szóban kapott parancsokat nem lett volna szabad teljesítenie, másrészt viszont azért is megróttá Jánossyt, mert nem teljesítette a hatályos belügyi rendeletet a keresztény házastárssal rendelkező zsidók mentesítésével kapcsolatban. A békéscsabai népbíróság gyakorlata szerint tehát a kollaboráns kormány által hozott, akkor hatályos törvényeket be kellett volna tartani, ha azok a zsidók helyzetét mérsékeltek – és ezzel átvitt módon némi legitimitást is adott az akkori rendszernek.⁸¹ A népbíróság Molnár József kispesti polgármester perében is felhozta, hogy a vádlott jogvégzett ember volt, s így tudhatta, hogy amit tesz, az jogtalan.⁸²

Pohl Sándor volt kassai polgármester ellen mesterien megszövegezett ítéletet állított össze a népbíróság. Pohl a szokásos módon azzal érvelt, hogy utasítást teljesített, amikor gyűjtőtáborhozott létre Kassán. (Ezek a gyűjtőtáborok vagy „naggettók” olyan gettók voltak, ahová a deportálások előtt összetel-
relték a környék zsidóságát). A népbíróság azonban elutasította ezt az érvelést, mondván, hogy az április 7-ei, gyűjtőtáborok felállítására vonatkozó rendelet a *vármegyei* törvényhatóságok vezetőinek szólt – Pohl azonban a *városi* törvényhatóság vezetője volt. A népbíróság arra is felhívta a figyelmet, hogy a munkácsi bizalmas deportálási értekezlet, amelyre Pohl hivat-

kozott, még csak nem is rendelkezett rendeletalkotási joggal. Érdekes módon, míg Hess Pálnál az volt az érv, hogy lehetett volna emberségesebb is a deportálás kivitelezése, addig Pohnál már így érvelt a népbíróság: „Az a körülmény, hogy a zsidók gettóba gyűjtését a vádlott a gettó kijelölés megtagadásával nem tudta volna megakadályozni, a bűnösség megállapítása szempontjából közömbös”, ha ugyanis legalább nemet mondott volna, akkor a módszer „nélkülözte volna a törvényhatóság tisztviselőjének erkölcsi támogatását”. A népbíróság azt is megállapította, hogy a lemondás mellett Pohl akár beteget is jelenthetett volna. Mindezek ellenére Pohlt igen enyhe, egyéves börtönbüntetésre ítélték.⁸³

Érdekesekek voltak az olyan esetek, amikor az elkövetők a felsőbb tényezők láttamozására hivatkoztak. Ferenczy László csendőr alezredes úgy fogalmazott, hogy „én, aki beosztott voltam, abban a hiszemben lehettem, hogy [a deportálás] helyes”.⁸⁴ Ferenczy állítása tehát lényegében az volt, hogy nem tudta magától eldönteni a deportálás helyes vagy helytelen mivoltát, ezért felettesekre hagyatkozott. Érdekes módon az effajta védekezéseket esetenként azzal a – kevésbé jogi, inkább erkölcsi – érveléssel utasították el, hogy minden embernek eleve tudnia kell, hogy ölni helytelen. A Horváth György kassai rendőrkapitány ügyében eljáró népbírók egyenesen azt állították, hogy a parancsot még csak nem is jogi passzusok alapján kellett volna értelmezni, hanem a természeti törvények jegyében. Tehát „az ország egyes állampolgárainak legelemibb, az élethez és a személyes szabadsághoz való jogát sértő rendelkezések mind alaptörvényeinkkel, mind az erkölcs és a vallás tanításával ellentétesek [voltak]”.⁸⁵ Hasonló ítélet született Paksy-Kiss Tibor csendőr ezredes, a kolozsvári csendőrkerület parancsnoka ügyében: a népbíróság arra jutott, hogy a kapott parancs és a „szankcionált alárendeltségi helyzet” nem számít, ugyanis

Paksy-Kiss „a szó lelki vonatkozásában” bizonyosan bűnös. „Az utasítás tartalmi törvényellenessége, [...] a minden ember lelkébe a természet erejével belevéselt emberiség eszméjével való kifejezett ellentétes[sége okán] vádlottnak a kapott utasítás [...] megtagadása [...] jogi és erkölcsi kötelessége lett volna”.⁸⁶

További kézenfekvő érv volt a vádlottak részéről az erőszakos nyomásra való hivatkozás. Egyes közszolgák állításuk szerint csak azért működtek együtt, mert az életüket vagy a biztonságukat féltették. Ferenczy László csendőr alezredes érvei közt is elhangzott, hogy „a kormány intézkedéseit nem tagadhattam meg. [...] Háborúban voltunk, amikor az engedelmeség megtagadása agyonlövetéssel járt”. A népbíróság Ferenczynek ezt a védekezését sem fogadta el: mint ítéletében érveltek, „életét veszélyeztető szükség nélkül” kollaborált, ráadásul egy csendőrnek „éppen az lett volna a feladata, hogy a magyar állampolgárok személy- és vagyonbiztonságát különbségre tekintet nélkül, ha kell, élete kockáztatásával is megvédje”.⁸⁷ Mint előző fejezetünkben bemutattuk, egyetlen csendőr vagy rendőr sem kockáztatta életét a szabotálással vagy a parancsmegtagadással, kivéve talán a délvidéki határsáv gettósításában részt vevőket. De még ha kockáztatta volna is: az ország ekkor már közel negyedszázada a szóban hangoztatott keresztény tanításokon nevelkedett. És nem az evangélium írja, hogy „Nincsen senki-ben nagyobb szeretet annál, mintha valaki életét adja az ő barátaiért”? (János 15:13)

Érdekes módon azonban előfordult, hogy a népbíróság elfogadott ennél gyengébb lábakon álló érvelést is. Schmidt József baranyai Volksbund-tagot például felmentették: állítása szerint ő csupán azért kollaborált, mert felettese kirúgással fenyegették, s ez „gazdasági létalapjában való megtámadást” jelentett rá nézve.⁸⁸ A valóságban ugyanakkor komoly fizikai fenyegetések egyedül a nyilas-hungarista hatalomra kerülést követően érték

a közszolgákat. Mattyasovszky Kamill salgótarjáni főszolgabíró sértetten meg is jegyezte a népbíróági igazolási eljárásán, hogy a levették bevonulását igenis akadályozta, a kiürítési parancsot nem hajtotta végre, és még az állatállományt is az erdőbe hajtatta, pedig „ilyen rendelkezésekért 1944 év végén nem dicséret, hanem hadbírói eljárás járt”.⁸⁹ Sánta Miklós karcagi polgármester ítéletében ennek ellenére meghökkentő módon az hangzott el, hogy amikor a nyugatra való kitelepülés utasítását teljesítette, „az akkori helyzetben a vádlott semmiféle felettes hatósága nem gyakorolt kényszert és nem is gyakorolhatott arra, hogy a rendeletet végrehajtsa”.⁹⁰ Az igazság ezzel szemben az, hogy a kitelepítést a nyilasok erőszakkal végrehajtották, a megtagadókat alkalmanként internálták, besorozták vagy főbelövással fenyegették.⁹¹ Erre remekül rámutat Farkas Pál rendőrtanácsosnak, a kőszegi kapitányság nyilas vezetőjének ügye is. Farkast azért vették elő, mert egy kitelepülni nem akaró detektívfelügyelővel közölte, hogy „ha nem települ ki [...] úgy fogják tekinteni, mint hazaárulót, és hadbíróság elé állítják, ezt azonban a rendelet ismertetéseként mondták [...] tehát csak parancsot teljesített”. Különös módon Farkas fenti védekezését végül elfogadták, és a népbíróság arra jutott, hogy csak az a köztisztviselő volt fasiszta, aki folyamatosan „fasiszta” lelkületet tanúsított, nem pedig az, aki csak egy-egy tetteiben támogatta a rendszert: „A következetes népellenes, fasisztabarát hivatali működés a lelki *dispositio* állandóságából származó folyamatos és állandó hivatali működést jelent, tehát az a közalkalmazott bűnös, akinek gondolkozásmódja és abból folyó tettei következetesen a népe ellen irányultak és fasisztabarát érzelmeiről volt közismert”.⁹²

Takács József szolnoki polgármestert – aki 1944. szeptember 1-jétől töltötte be hivatalát – nem csupán felmentették, de még állásában is meghagyták: „Demokratikus gondolkodású egyén

volt, szobája mindenki előtt nyitva volt, nem tett különbséget ember és ember között, szíven viselte a város érdekeit, és ha normális viszonyok között kerül a polgármesteri székbe, igenis jó polgármester vált volna belőle”. Takács egyébként a nyilas éra alatt is megtartotta állását, és a nyugatra való kiürítést is teljesítette. Ez utóbbit – amely szinte minden más, itt vizsgált perben automatikusan elítélést vont maga után – a szolnoki népbíróság nem róta fel Takácsnak: „Mivel felsőbb parancsra ürített ki, így a kiürítéssel kapcsolatos intézkedései nem róhatók a terhére”.⁹³ Az ilyesfajta ítélezésbeli ingadozásnak hasonlóan jó példája Pethő János volt zombori polgármester igazolási ügye. Pethőt először megfeddésben részesítették, mert „személyére nézve egyénileg jelentkező kényszerhelyzet fennforgása nélkül” nyugatra távozott. Ezt aztán rövidesen felülírták, „mert igazolás alá vont kitelepülésével kapcsolatban a kényszernek egy meglehetősen nagyobb fokát észlelt[ük]”. Az új álláspont szerint „kényszerhelyzetben, de nem abszolút kényszerhelyzetben hagyta el az ország területét”, és a helyi zsidótanács elnöke, Vas Miklós is azt vallotta, hogy munkaszolgálatosokat mentesített.⁹⁴

Egyes közigazgatási alkalmazottak nagyon igyekeztek bebizonyítani, hogy német nyomás alatt álltak, ám szavaikkal gyakorta saját maguk ellen vallottak. Endrődi Barnabás például beismerte, hogy hatáskörében állt a szatmárnémeti Gestapo parancsnokát kilakoltatni ötszobás villájából, és helyette egy kétszobás lakást adni neki. Azt is elmondta, hogy Pirkler Ernő nyugalmazott városi tanácsost kiszabadíthatta a Gestapo fogásából.⁹⁵ Endrődi tehát vélhetően igen nagy mozgásterrel rendelkezett, hiszen a helyi német titkosrendőrségnek többször is keresztbe tett. Rajnay Károly nagyváradi főispán és városparancsnok beismerte, hogy a nagyváradi Gestapo főnökével csupán háromnegyed órát beszélgetett, és a nevére sem emlékezett.⁹⁶ Ha valakit akarata ellenére kényszerít bele egy másik

fél egy népirtásban való részvételre, akkor annak a másik félnek minden bizonnyal megjegyezte volna a nevét. Barcza Béla letenyei főszolgabíró azzal indokolta a zsidók rádióinak beszedését, hogy a németek elhurcolással fenyegették, erre azonban semmilyen bizonyítékot nem hozott fel.⁹⁷ Sánta Miklós karcagi polgármester pedig arról beszélt a városházi pénzügyigazgatónak, hogy a németek elfoglalták a zsidó boltokat, és „ez ellen nem lehetett tenni semmit sem”.⁹⁸ Lehet, hogy ezt helyi szinten így látta, ám az általános tapasztalatok mást mutattak.

Más közszolgák annak szofisztikált körülírásával gondolták menteni magukat, hogy bár helyükön maradtak, „űgysem tehettek semmit”. Méhes Géza, Horváth György kassai rendőrkapitány védője úgy vélte, hogy a zsidóellenességgel szemben „sokkal hatalmasabb emberek sem tehettek semmit”.⁹⁹ Ezzel a „sokkal hatalmasabbak” is egyetértettek. Márai Sándor fel is jegyezte naplójában, hogy egy főispánnál megkísérelt közbenjárni zsidó ismerőseért, ám a válasz az volt, hogy a főispán nem tehet semmit. (Ez egyébként az országos gyakorlatot ismerve bizonyára nem volt igaz.) Az író megjegyzése – „De ha nem tehet semmit, miért nem mond le?”¹⁰⁰ – vélhetően sokak fejében megfordult még rajta kívül. Márai kérdése valós problémára mutat rá: láttuk, hogy ha valaki úgy érezte, nem tudja vállalni a kollaboráns kormány zsidóellenes politikáját, akkor lemondhatott. Éppen ezért ellentmondásos volt Szathmáry Lajos egykori somogyi főispán védekezése is a népbíróság előtt. Mint mondta, „egyetlen akkori főispánnak sem volt módja a kínok áradatát csak egy milliméterrel is apasztani”. Lehet, hogy ezt akkor így látta, ám arra bizonyosan lett volna módja, hogy a „kínok áradatát” ne dagassza tovább. Szathmáry a Pécsre tervezett – és Niko-lits főispán által megtagadott – deportálási konferenciát június 22-én megtartotta Siófokon,¹⁰¹ egy hónappal később pedig külön levélben szólította fel vármegyéjének alispánját és főszolgabí-

rót, hogy ügyeljenek a Horvátország irányába menekülő zsidók elfogására.¹⁰² Mindezek ellenére a népbíróság másodfokon elfogadta állítását, miszerint nem volt hatása a deportálásokra, és azokban csak „passzívan vett részt”, és az elsőfokon tízéves kényszerszolgát öt év börtönre mérsékeltek. Esetében bizonyosan egy olyan főispánról beszélhetünk, aki valós bűne – a deportálásokban való proaktív részvétele – ellenére viszonylag enyhe büntetéssel megúszta.¹⁰³ Az összetett Horthy-korbeli társadalmi viszonyokat mutatja egyébként, hogy Szathmáry temesvári fiataalként az ottani izraelita elemi iskolában tanult, dacára annak, hogy nem volt zsidó.

A gondolat, miszerint „semmit nem lehetett tenni”, nem csupán a népbíróságok előtt került elő. Számos zsidó számolt be arról, hogy településükön akadtak ugyan tisztességes közszolgák, ám azok mozgásterüket túl szűknek fogták fel ahhoz, hogy segítsenek a zsidókon. Ilyen volt például Alsókalocsán egy bizonyos Zoltán nevű közjegyző, aki „jóindulatú volt, de azt mondta, hogy nem tud az érdekünkben semmit csinálni, mert ez a parancs, és ő ellene nem tehet semmit”. Ugyanerről számolt be a mátészalkai zsidótanács vezetője.¹⁰⁴ Valójában azonban a legegyszerűbb emberek is mutathattak bátorságot és tiszteséget a veszély dacára. Egy nagymegyeri zsidó visszaemlékezése szerint, amikor kiszökött a csendőrmenetből és véletlenül beesett egy paraszt kamrájába, a tulaj nem zavarta el onnan, hanem menedéket adott neki. Amikor elhagyta rejtékhelyét, az egyszerű vidéki ember ezzel búcsúztatta: „Örültem, hogy segíthettem. Kérem a Jóistent, hogy vigyázzon rátok”.¹⁰⁵ Az elesettek megsegítése teljesen magától értetődő volt a csillaghegyi embermentő Endre Lászlónak is: „Én, mint családapa, beleképzeltem magam a helyükbe, vajon hogyan esne nekem, ha az én gyermekeimmel bálnának ilyen embertelenül”.¹⁰⁶ Radványi Imre alezredes, számos munkaszolgálatos megmen-

tője pedig így hárította a neki hálálkodókat: „Nekem is van egy katona fiam a fronton, imádkozzanak érte!”¹⁰⁷

Szirmai Rezső újságíró a börtönben tette fel a kérdést Ferenczy László csendőr alezredesnek, hogy nem akarta-e otthagyni az állását. Ferenczy azt felelte, hogy „sokszor gondoltam erre, de háborúban nehéz elhagyni az őrhelyet, ahová állítják az embert”.¹⁰⁸ Ez a kérdés a népbíróságokat is foglalkoztatta. Mérey László Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei főispán perében többször is megkérdezték Vörös Jánost, az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi miniszterét, hogy véleménye szerint Mérey valóban mindent megtett-e az ellenállásért. 7. kérdés: „Ha történetesen nem vádlott lett volna Pestvármegye főispánja, hanem például Görgey Vince [Endre László bizalmasa], tudott-e volna tanú eredményesebben közreműködni különösen a német túlkapások leküzdésében, mint vádlottal?” Vörös válasza szerint az volt a különbség, hogy Görgey németbérenc volt. 8. kérdés: „Tehetett-e akkori időkben egy főispán többet, mint hogy a legjobb esetben szabotálta azokat a kormány-intézkedéseket, amelyeket hazafias magyar érzésével összeegyeztethetőnek nem tartott?” Válasz: „Azzal, hogy lemondott volna”.¹⁰⁹ A lemondást – vagy a kinevezések el nem fogadását – nemcsak közszolgáktól várták el. Benedek Rezsőt például a nyilasok nevezték ki a *Zalai Közlöny* főszerkesztőjének. A pozíció elfogadásáért két év börtön járt neki (kétszer annyi, mint amennyit Pohl Sándor kassai polgármester a teljes vidéki zsidóság deportálásának közvetett felügyeletéért kapott).¹¹⁰

A kérdésre, miszerint egyes közszolgák miért nem mondtak le, többfajta válasz is érkezhett, és ezeket a válaszokat a népbíróságok részletekbe menően és kritikusan vizsgálták. Hess Pál volt újpesti polgármester úgy érvelt, hogy lemondását „a város érdeke nem engedte meg”, amire a népbíróság azzal felelt, hogy egy kollaboráns polgármester helyén maradása szintúgy nem volt Újpest

érdeke.¹¹¹ Rosner István nagybányai alpolgármester azzal védekezett a gettósítási értekezleten való részvétele miatt, hogy ha nincs jelen, akkor leváltják, márpedig ő „hatalmas munkaerőt képviselt”, aminek a város ez esetben híján lett volna. Szavai azonban különösen üresen csengtek, mivel a város polgármestere eleve a gettósítással szembeni tiltakozásképp mondott le, és pozícióját nem a „hatalmas munkaerőt képviselő” Rosnerrel, hanem Boér Endre alispánnal töltötték be. Rosner láthatóan nélkülözhető lett volna, mégis a helyén maradt.¹¹² A népbíróság Hajnácskőy László csendőr ezredes esetében is megállapította, hogy bármikor elhagyhatta volna állását,¹¹³ Gálffy Lőrinc pápai detektívet pedig azért ítélte el a győri népbíróság, mert nem öltött polgári ruhát és menekült el, amikor a nyilasok kitelepítették a közigazgatást. Esete bizonyos értelemben egyike volt a legszigorúbb népbírósági ítéleteknek: a népbíróság ez esetben részletesen körülírta, hogyan is kellett volna Gálfynak kijátszania a rendszert, végig abból indulva ki, hogy detektívként ehhez kellő szabadsággal rendelkezett.¹¹⁴

Külön kérdést képezett a csendőrök és a rendőrök elbírálása. Egy 1947-es áttekintő cikk szerint 25 000 csendőrből mindössze 270-et igazoltak.¹¹⁵ A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) gyűjteményében szereplő és a csendőröket említő zsidó visszaemlékezőknek is csupán elenyésző töredéke említi őket pozitív kontextusban.¹¹⁶ Egy 1950-es adat szerint 2473 csendőr ellen hoztak elmarasztaló ítéletet, ekkorra azonban már 2331 szabadlábon is volt közülük. 1951 februárjáig összesen 9 csendőrt végeztek ki Magyarországon háborús bűnök miatt.¹¹⁷ A háborús főbűnösök között 31 csendőr volt, akik közül azonban mindössze egyet ítéltek el a deportálások miatt; nagy részük (25 fő) az újvidéki pogrom okán, a többi pedig nyilas tevékenysége vagy egyéni politikai tevékenysége miatt kapott büntetést.¹¹⁸ Ennek ellenére a *Népbírósi közlöny* nem hazudott, amikor azt írta, hogy „a közvélemény egyöntetű állásfoglalása”, hogy

a csendőröket kell a legalaposabban igazoltatni. A csendőrök egyébként nem is fellebbezhetek az igazolási eljárások eredménye ellen, és az egyszer már felmentett csendőröket bármikor újabb igazolási eljárás alá lehetett vonni.¹¹⁹

A rendőrség elbírálása összességében pozitívabb volt, s mint korábban utaltunk rá, nevük nem mocskolódott be úgy, mint a csendőrségé, és a többség nem azonosította a rendőröket a deportálásokkal. A *Népbírósi közlöny* meg is állapította, hogy „a tapasztalat valóban az volt, hogy a rendőrök nagy része nem szimpatizált a nyilasokkal, és ha nyíltan nem is mert ellenszegülni, sokszor csak ímmel-ámmal, vonakodva teljesítette a parancsokat”. A lap szerint Kubissy Béla rendőrfelügyelő-helyettes perének során – aki a rendőrök szovjet erők elleni bevetéséért felelt a főváros ostromakor – a hallgatóság meg is éljenezte a rendőröket, hiszen kiderült, hogy a rendőrök egy jelentős része ekkorra civilbe öltözött és elmenekült.¹²⁰ Mindez egyébként azt is jelzi, hogy még a legszigorúbb büntetések kilátásba helyezésekor is otthagyhatták őrhelyüket a magyar rendvédelem alkalmazottai, s megfogadhatták a Budapest ostromakor számukra osztogatott röpiratok intelmét: „Csendőrök! Rendőrök! Ne harcoljatok a német ellenség oldalán!”¹²¹

A háború után számos rendőrségi vezető sikerrel számolt el tevékenységével. Papp Géza kolozsvári kapitányhelyettesnek közel 200 zsidót sikerült a városban tartania, a kiűritéskor „szélnek eresztette” embereit, ő maga pedig beteget jelentett. Pintér Arnold rendőrtanácsos a sárga csillag nem viseléséért behozott zsidókat elengedte, a nyilas időszak alatt pedig szintén beteget jelentett. „Bírodalmi némettel keztem sem fogtam, köptem, ha német utazási iroda propaganda-kirakatai előtt haladtam el” – állította az igazolóbizottság előtt, és el is engedték, akárcsak a budapesti rendőrség számos fontos vezetőjét. Egy korabeli újságcikk szerint igazolták az I., II., III., IV., V., VII., X., XII. és

a XIV. kerületi kapitányságok vezetőit is. Hasonlóan igazoltak számos rendőrkapitányt és tanácsost, illetve a politikai osztály egyik vezetőjét. (A lap azonban sajnos nem tért ki rá, hogy a személyek milyen időszakban töltötték be tisztségüket).¹²² A korabeli sajtóhírek ezen pozitív példáit könnyebb lenne maradéktalanul elhinnie a történésznek, ha a X. kerületi kapitány nem lett volna egyébként ismert antiszemita és kollaboráns.

A rendőrök jobb hírneve kétségkívül befolyásolta a tárgyalások menetét is. Érdekes módon az egyik felmentett rendőrnek – a miskolci Vesza Ambrusnak – elfogadták, hogy parancsot teljesített, amikor igazoltatott egy szököfélben lévő zsidó családot. Mint megállapították, „köztudomású tény, hogy a vádbeli időben a rendőrök parancsot kaptak, hogy az elutazni szándékozó zsidónak tekintendő személyeket igazoltassák le. Vádolt ezen parancsot ténykedésével nem haladta túl. Emberbaráti szempontból módjába állhatott volna vádlottnak, hogy az igazoltatás elkerülésével lehetőséget nyújtson a zsidó család elutazásához, ám a Népbírósi megítélése szerint ezt vádlott csak a saját veszélyére tehetné volna meg”. Bár az is kiderült, hogy Vesza más zsidókat nem igazoltatott, sőt óvatosságra intett, mégis megdöbbenően jóindulatúnak bizonyult vele a népbírósi megítélés: semmifajta bizonyítékot nem kellett felhoznia arra, hogy testi épségét kockáztatta volna az igazolástól való eltekintéssel, és lényegében elengedték azzal, hogy csak tette a kötelességét.¹²³ Prókai János békéscsabai csendőr hadnagynak ezzel szemben nem fogadták el, hogy családja ellátása miatt maradt állásában, s bár „a gettózással nem értettem egyet, nem tehettem mást, mint a fogamat összeszorítottam és teljesítettem a parancsot”. Prókai életfogytig tartó fegyházat kapott.¹²⁴

Egyesek azt próbálták bebizonyítani, hogy nem tudtak Auschwitzról és a gyilkos náci zsidópolitikáról. Basch Ferenc Volksbund-vezető állította, hogy csak a háború után tudta meg

a rádióból, mi történt a koncentrációs táborokban. A népbíróság azonban – Basch balszerencséjére – rendelkezett azokkal a beszédeivel, amelyekben a zsidók „kiirtását” követelte.¹²⁵ A közigazgatásban dolgozók ilyesfajta kifogásait még könnyebb volt elhárítani. A népbíróság okkal érvelt úgy Hajnácskőy László csendőr ezredes esetében, hogy ha vádlott „még nem is ismerte volna a németeknek Európa olyan részeiben már korábban alkalmazott módszereit, ahol a nemzeti ellenállás nem volt jelentős és ahol a gettósítást mindjárt nyomon követte a deportálás, majd megsemmisítés, *de tudnia kellett azt, hogy a barcsi malom kis területén 3000 ember huzamosabb időn át nem helyezhető el*”.¹²⁶

Kevesen próbálták azzal menteni magukat, hogy azt állították: „magánkörben” elítélték a zsidó atrocitásokat, ám erre is akadt példa. Különös módon például éppen Endre László volt az, aki ezzel próbálkozott, ám amikor az egyik népbíró megkérdezte, hogy mégis „mivel tudná ezt bizonyítani”, Endre hosszas hallgatást követően csak annyit felelt, hogy „nem kívánom bizonyítani”.¹²⁷ A népbíróság egyébként sem fogadta el kifogásként, ha valaki „sajnálkozott” a zsidóság szenvedésein, „amikor az rá nézve az akkori helyzetben *veszélyt nem jelentett*”.¹²⁸ Egyes esetekben talán jelenthetett valamekkora veszélyt, ám valóban kevés olyan esetet ismerünk, amikor valakit csupán a „sajnálkozás” miatt retorzió ért, és ezek a retorziók sem voltak súlyosak. Okkal hangzott el az érv az Endre-Baky-Jaross-perben, hogy ha valaki nem helyeselte a deportálásokat, az minden bizonnyal nem vállalta volna el a neki szánt szerepkört.¹²⁹ A magyar belügy fő tisztviselőit – Jarost, Endrét és Bakyt – halálra ítélték és kivégezték, akárcsak a kollaboráns miniszterelnököket, Sztójay Dömét.

Számos vádlott próbálkozott ellenben a deklaráltan baloldali népbíróságok tagjainak szocialista retorikával való elérzé-

kenyítésével. Ferenczy László a népbíróság elé tárt életrajzában a zsidókat „meggyötört proletároknak” nevezte, akikkel gyakorta találkozott vidéki szolgálati éve során, s akiket igencsak szánt.¹³⁰ A népbíróság nem vette figyelembe a szegény zsidók iránti „szimpátiáját”, és halálra ítélte Ferenczyt. Rajnay Károly nagyváradi főispán és várossparancsnok azzal érvelt, hogy a zsidó vagyon elvételét „az osztó igazság szellemében”, azaz a baloldal számára szimpatikus társadalmi igazság jegyében vezényelte le,¹³¹ Orbán Imre rettegő bíró a román népbíróság szocialista szimpátiáira próbált hatni: „Követtem el kisebb-nagyobb hibákat de [...] *gyűlölve gyűlölöm az én életemet és sok millió ember életét tönkretevő kapitalista pénzrendszert!*”¹³² Sánta Miklós közölte, hogy „szerintem a kapitalista nagybirtok nem helyes, helyesebb a szocializmus”,¹³³ Uzdóczy-Zadravecz páter egyenesen „kommunistának” nevezte magát – mondván, a ferences rendben nincsen magántulajdon –,¹³⁴ Mérey László pedig bejelentette, hogy a kommunizmust „helyesnek tartotta”, majd nagyvonalúan hozzátette, hogy kész volt „ismerkedni” az „orosz rendszerrel”.¹³⁵ Piukovich József ügyvédje visszaigényelte az ügyészségtől a védencétől elkobzott orosz szótárat.¹³⁶ A legelső népbíróági per vádlottja, Rotyis Péter, az egyik munkaszolgálatos század keretlegénye azonban eltúlozta baloldaliságának bizonygatását. Rotyis nem állt meg ott, hogy magára munkásemberként utalt, s hogy ismerte az *Internacionálé* szövegét, hanem a népbíró kérdésére is, miszerint „felébredt-e benne [akár] egyszer a lelkiismerete, hogy az egész munkásosztályt árulja el”, lelkes „igennel” felelt.¹³⁷

Bár – mint azt említettük – a népbíróságok erősen igyekeztek bizonygatni, hogy tevékenységük nem egyfajta „zsidó ítélkezést” jelent a múlt rendszer felett, a vádlottak maguk gyakran érezték úgy, hogy zsidó barátaik vagy rokonaik felemlítésével jobb elbánásban részesülhetnek. Ez hol kimondott, hol kimon-

datlan igyekezet volt. Sánta Miklós csak zárójelben tett utalást arra, hogy az általa beidézésre javasolt Gáti Dániel eredetileg „Grosz” volt.¹³⁸ Apáthy Imre tizedes, munkaszolgálatosok mellé beosztott keretlegény ellenben már szövegkiemeléssel tájékoztatta a népbíróságot arról, hogy családjában beházasodva van egy „zsidó nő”.¹³⁹ Tarr Kázmér, a kolozsvári zsidók vagyonának összeírásáért felelős hivatalnok is valami hasonlóra tett kísérletet a kolozsvári népbíróság előtt: „Lehet-e valaki antidemokrata és faji kizárólagossággal vére helyezkedő fasiszta, amikor édesanyja román?”¹⁴⁰ A román népbíróság láthatóan arra jutott, hogy lehet, és Tarrt tíz év szigorított börtönbüntetésre ítélte. Ferenczy László váltig állította, hogy sosem volt antiszemita,¹⁴¹ és Lulay Leó csendőr százados is hasonlóan érvelt, sajátos módon még „tanút” is megadva antiszemitizmusa nemlétének bizonyítására: „Antiszemita nem voltam. Tanú: Ujváry Sándor zsidó író”.¹⁴² Jóval hajmeresztőbb érveléssel próbálkozott meg az imént is említett Rajnay Károly: magát nem csupán „világnézetileg kozmopolita világpolgárként” írta le, de azon reflektálások alapján, amelyeket Rajnay vallomására adott Jaross Andor (és amelyek megmaradtak Rajnay hiányos népbírósági iratai között), a volt nagyváradai főispán egyenesen zsidó származásúnak vallotta magát. Jaross ugyanis úgy fogalmazott, hogy „ha Rajnay állítása szerint zsidóvallású lett volna, úgy neki elsősorban erkölcsi kötelessége is lett volna főispáni székéről lemondani, és azt el is fogadtam volna”.¹⁴³ Rajnay valószínűleg arra a pletykára utalt vissza, amelyet még főispánsága alatt terjesztettek róla rosszakarói, s amelyet akkor egy nyilvános rendezvényen tagadtott: ekkor – állítólag nejének legnagyobb pironkodására – felszólította a jelenlévőket, hogy kérdezzék meg a feleségétől, valóban zsidó-e.¹⁴⁴ Nem tudunk róla, hogy a népbíróságot meghatották volna a minden bizonnyal csak kitalált zsidó felmenők (Rajnay eredeti családneve Rainer volt, ami zsidóknál és németeknél is

gyakori név). Ennél radikálisabb megoldásra csak Szarvas László és Jerabitz Imre nyilas pártszolgálatosok szánták el magukat, akik az egyik budapesti zsidó kórházban körülmétkedtek, és megkíséreltek kivándorolni Palesztinába. Mind a ketten lebuktak, s mindkettőjüket népbíróság elé állították.¹⁴⁵

A közszolgák egyes esetekben a nyílt hazugságig elmentek tevékenységükkel kapcsolatban. Rajnay nemcsak zsidó felmenőket talált ki, de azt is állította, hogy Jaross Andor előtt a nagyváradai gettót „a város szégyenének” nevezte. A valóságban a május 19-ei törvényhatósági bizottsági ülésen Rajnay elégedetten közölte, hogy „nálunk a legszigorúbb” a gettósítás.¹⁴⁶ Marnó Béla ugoicsai főispán, Baky László titkára egyértelműen ideológiai meggyőződésekkel rendelkező ember volt, mégis azt vallotta a népbíróság előtt, hogy „meggyőződéseim szerint kinevezésem alapjául előző szolgálatom [a német megszállás előtt a belügyi Tűzrendészeti Osztály titkára volt] szolgált”. Az ugoicsai vármegyei közgyűlés jegyzőkönyvei szerint ugyanakkor Marnó arról beszélt 1944 augusztusában, hogy Szent István példáját kell követni a németekkel való teljes együttműködésben: „Ellenük dolgozni egyenlő lenne az öngyilkossággal”, és a kollaboráció egy „szükséges rossz” – vélte. Marnó ezek mellett antiszemitizmusáról is bizonyosságot tett.¹⁴⁷ De Baky Lászlót is ellentmondáson kapta a népbíróság elnöke a tárgyalás során. A volt belügyi államtitkár szerint ő lemondott volna, ha nem helyeselte volna a deportálásokat. A népbíró erre feltette a logikus kérdést: „Tehát helyeselte?” Baky azt felelte erre, hogy ő katona volt. A népbíró azonban rámutatott a tényre, hogy nem katona volt, hanem államtitkár. Erre a jegyzőkönyv már csak annyit jegyzett fel Baky válaszáként: „Hallgat”.¹⁴⁸

A valótlanságokat tartalmazó vallomásoknak ennél bonyolultabb eseteire is akad példa: Andor Elek budafoki rendőrkapitány érdekes módon többet vallott be, mint amennyit elköve-

tett. (Ez utóbbi régóta nehezen kezelhető dilemma a történészek számára¹⁴⁹). Állítása szerint „a fennálló törvényes rendelkezések szellemében jár[tam] el”, ugyanakkor tudjuk, hogy a zsidók gettósítását – amelyben a rendőrségnek is részt kellett volna vennie – Andor egyszerűen szabotálta.¹⁵⁰ Elképzelhető, hogy Andor egyszerűen elfelejtette, mi történt, vagy egyszerűen arra jutott, hogy az ellenálló „szerepnél” biztonságosabb egyszerűen engedelmes közszolgaként feltüntetni magát. A népbíró-ságon mindenesetre végül nem nehezítette meg saját dolgát, ugyanis a zsidó tanúk vallomásai alapján Andort felmentették. Hasonló eset volt Mérey László főispán, aki úgy vallott: mentalitása a németekkel szemben az volt, hogy „egy jótányival se adjunk nekik többet, mint amennyit ők tőlünk követelhetnek”. Ha Mérey valóban csak ennyit tett volna, az nem segített volna az ügyén, hiszen mindaz, amit a magyar közigazgatás nyújtott a németeknek, bőségesen elég volt a holokauszt kivitelezéséhez. Mérey ráadásul még azt is hozzátette, hogy „nem állott módomban” a zsidótörvények végrehajtása ellen tenni, hiszen főispánként éppen az volt a dolga, hogy az aktuális kormány – a deportálásokat végző Sztójay-kabinet – politikai programjának megvalósítását kérje számon a közigazgatáson. „Minden tiltakozás természetesen eredménytelen lett volna”. A főispán ilyenén vallomása érthetetlen, hiszen igenis tett a deportálások ellen: bújtatott zsidókat, fellépett a német csendőrség ellen, számon kérte az alispánt, és tiltakozott a belügynél, sőt magánál Horthynál is. Mérey végül hasonlóan nem ártott saját magának, ugyanis a népbíró-ság másodfokon felmentette.¹⁵¹

A fent említett példák mellett még számos különös, bizonyos esetekben meghökkentő ítéletet hoztak a népbíró-ságok. Nagy Gábor szolnoki detektív esetében például nem vizsgálták, hogy követett-e el túlkapásokat a zsidók cukorgyári motozása-kor: mivel a zsidók elleni erőszakos fellépést a népbíró-ság eleve

erkölcstelennek ítélte, ezért a többi részlet már nem különö-sebben érdekelte.¹⁵² Így végül senki sem hánytorgatta fel neki, hogy a szolnoki cukorgyárban a túlélők visszaemlékezése sze-rint a vallató detektívek szöveget vertek a gazdagnak vélt zsidók körme alá.¹⁵³ Ellentmondásos volt, hogy akadtak olyan csend-őrök, akiknek „túlzott és szolgálai”, „rendszerkiszolgáló” jel-lemét rótták fel, ám éppen azzal kapcsolatban, mert nem tel-jesítették a kiugrási parancsot.¹⁵⁴ Ha a népbíró-ságok pontosak akartak volna lenni, akkor itt éppenséggel Horthy utasításá-nak megszegéséért róhatták volna meg a csendőröket, hiszen a kormányzóhoz eskü kötötte a rendvédelmi szervek képvi-selőit. Buzás Béla keszthelyi főszolgabírónak érdekes módon a szombathelyi népbíró-ság elfogadta, hogy egy kitért zsidó ital-mérési engedélyének megvonását annak nemzeti szempontból való megbízhatatlanságával indokolta, hiszen az akkor hatá-lyos jogszabályok szerint járt el.¹⁵⁵ Ismert egy miskolci csendőr esete, aki korábban óvatosságra intett menekülő zsidókat, és nem is igazoltatta őket, később azonban mégis elkezdte az őr-sre szállítani a szökésben lévő zsidó családokat. Mint népbíró-sági perében kiderült, ennek oka egy helyi nő nyomása volt, aki megfenyegette, „hogy amennyiben nem igazoltatják a zsidó-kat, a csendőröket a tiszteknél fogja feljelenteni”.¹⁵⁶ A népbí-ró-ságoknak azzal a dilemmával is meg kellett küzdeniük, hogy alkalmanként bevallottan antiszemita egyének segítettek zsi-dók mentésében, vagy maguk is üldözötteket bújtattak. Ilyen eset volt például Pettykó János egyetemi főtanácsos, aki annak ellenére, hogy hangosan részt vett az antiszemita propagan-dában, ő maga közel 100 zsidó beteg elszállítását akadályozta meg egy budapesti klinikáról. „Antiszemita-e, aki zsidózott?” – tette fel a kérdést a *Népbíró-sági közlöny*, és az ítélet megadta rá a választ: „Aki valóban antiszemita beállítottságú, az nem ment meg saját kezdeményezése alapján és saját személyének

veszélyeztetése mellett száz zsidót”. A retorikát tehát a tettek alá rendelték, és felmentették Pettykót.¹⁵⁷

A népbíróságok végső soron nemcsak szigorúan vett jogi passzusok, de morális dilemmák felett is kénytelenek voltak ítélni: „Lelkek állnak *scrupolosus* [alapos] vizsgálat előtt” – állapította meg egy népbíróági tudósító.¹⁵⁸ Bár a *népiirtás* fogalmát ekkor még nem alkották meg (helyette a háborús és népellenes bűnök kategóriáit használták), a népbírókat foglalkoztattak olyasfajta kérdések, miszerint milyen lelki alkat volt a vádlott, vagy hogy miképp válhat egy átlagos magyar közszolga népiirtóvá. Noha a példa a munkaszolgálatos-perekből származik, szemléletes a kérdés, amely Muray Lipót alezredes, a nagykáptai munkaszolgálatos század parancsnokának perében hangzott el arra vonatkozólag, hogy mégis mi volt az oka egyesek brutális viselkedésének. Felsőbb utasítás? Vagy „egyszerűen egy ezred parancsnoka megőrül?” A vak parancskövetés megdöbbentő esetei kerültek elő a század keretlegényeinek vallomásaiban: Az egyik keretlegény tárgyalásának jegyzőkönyvében például az a kérdés és válasz szerepel összefoglalva, hogy „vajon ha Haynal [Alajos vezérőrnagy]tól azt az utasítást kapta volna, hogy Tiszarovits [József hadnagy]ot (felettesét) is lője agyon, ezt is megtette volna, mire vádlott igennel felel”.¹⁵⁹ Ám amíg a munkaszolgálatosok elleni atrocitások esetében bizonyos értelemben „könnyű” volt kimutatni a szadista viselkedést vagy a különös kegyetlenséget, addig a népiirtásban való bürokratikus részvételnél, az irodai gyilkosoknál ez már jóval nehezebb volt. A népbíróságokat is foglalkoztatta az a kérdés, vajon milyen jellemre van szükség ahhoz, hogy valaki egymagában tízezrek, százezrek halálba küldésében vegyen részt.

A Sztójay-kormány tagjai ellen hozott ítéletben elhangzott, hogy az elítélteknek nem voltak bűnöző hajlamaik.¹⁶⁰ Ugyanakkor a közigazgatás alsóbb, nem kormányzati szintjein dolgo-

zóinak esetében még ennyit sem lehetett elmondani. Ők nem csupán nem voltak bűnöző hajlamúak, de még csak nem is voltak különösebben érdekes emberek. Egy Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei polgármester ítéletében okkal szerepelt a mondat, hogy „25 év közszereplői” „gerinctelen, meggyőződés nélküli emberek” voltak.¹⁶¹ Tarr Kázmér kolozsvári városi hivatalnok is „az elmúlt rendszer hivatali szellemére” fogta szervilizmusát.¹⁶² Mohay Gyula, Budapest nyilas főpolgármestere népbíróági tárgyalásán többször sírógörcsöt kapott, és azt ismételtette, hogy ő csak egy báb volt: „Beregffy [Károly nyilas honvédelmi miniszter] a bűnös, ő a bűnös mindenért, engem hagyjanak ki mindenből, én egyszerű öregember vagyok”. Mohay persze mindezzel nyilván csak magát akarta mentetetni, ám volt kollégái valóban „szürke, jelentéktelen”, „középszerű kispolgárnak” tartották.¹⁶³ Hess Pált, mint azt bevezetőnkben már idéztük, ismerősei „gerinctelen, akarat nélküli”, „puha”, „jóindulatú, de könnyen befolyásolható”, „paragrafusokhoz ragaszkodó, szorgalmas tisztviselőként” írták le, „minden nagyobb vezetői talentum nélkül”.¹⁶⁴ Brandt Vilmos volt főispánt kollégái „opportunistának”, „szürke embernek” nevezték.¹⁶⁵ Szabó Ferenc szolnoki polgármestert „tehetetlen”, „bátortalan”, „udvarias” emberként jellemezték perének tanúi.¹⁶⁶ Székely József bánffyhungyadi polgármester periratai szerint „bűnösen gyenge jellem” volt.¹⁶⁷ Pályi Pál helyettes főszolgabíró saját kezű vallomásából meglehetősen egyszerű gondolkodásmód világlik ki: „Fiatal, 36 éves tisztviselő vagyok, aki a közigazgatást választotta élethivatásul. Tíz éve szolgálom szülővármegyémbe a közigazgatást, azért kérem, igazolásom kimondásával tétessék nekem lehetővé, hogy szaktudásomat az ország újjáépítésének szolgálatába állíthassam”.¹⁶⁸ Nem tudhatjuk, vajon mennyire gondolta komolyan, hogy a helyi zsidóság deportálásában való szervező részvételét követően szerepet vállalhat a szocializmus építésében, ám tény,

hogy Óriás Oszkár is maga kérte igazolását, és rendszeresen érdeklődött a hatóságoknál, hogy hol tart az ügye, ugyanis dolgozni akar.¹⁶⁹ A balassagyarmati zsidókkal kegyetlenkedő rendőrfogalmazó minden jel szerint meg volt róla győződve, hogy semmi rosszat nem tett, s hogy rövidesen ismét munkába állhat.

Szintén idéztük már bevezetőnkben azokat a vallomásokat, amelyeket kollégái tettek Molnár József kispesti polgármesterre. Esetében azonban külön érdekfeszítő, hogy nemcsak gyenge jellemnek, de még baloldalinak is ismerték. Városszerte ismert tény volt, hogy 1921-ben még eljárás is zajlott Molnár ellen, ugyanis a Tanácsköztársaság alatt kommunista volt.¹⁷⁰ Itt most nem idézzük a megannyi kiugrott szocialistából nyilassá avanszált közszereplőt, hiszen elsősorban a Sztójay-kormány új, illetve „örökölt” közszolgái állnak vizsgálódásunk középpontjában. Megdöbbenő tény viszont, hogy a Horthy-rendszer alkonyán, de még a Sztójay-féle „őrségváltást” követően is akadtak baloldali közszolgák, sőt a holokauszt elkövetői között is akadtak ilyenek. Kathona Mihály volt kiskunhalasi polgármester „felfogásában demokratikus”, baloldali volt, és egyes zsidókkal szemben „emberségesen viselkedett”, ezért állásában végül meghagyták.¹⁷¹ A tények felett, miszerint Kathona már 1939-től jeleskedett a zsidók közéleti kiszorításában, az általa felállított, drótkerítéssel körülvett gettónak pedig még az ablakait is bedeszkázták, elegánsan átlépett a népbíróság.¹⁷²

A hangoztatott elvek nem mindig adnak támpontot egy közszolga véleményéről. Szarka Gyula törökszentmiklósi főszolgabíró zsidóbarát, anglofil ember volt (korábban Oxfordban folytatott tanulmányokat), tartotta a kapcsolatot az ellenállókkal, és zsidókat is mentesített. Tevékenységéért Jaross Andor számon kérte, mire válaszul Szarka hosszasán bizonygatta antiszemita pedigréjét.¹⁷³ A zsidóellenes megnyilvánulások itt kétségkívül alibiként szolgáltak. Kanabé Sándor, a Magyar Megújulás Párt-

jának kolozsvári tagja a helyi baloldali ellenállók szerint csak kémkedő céllal lépett a pártba: a Nemzeti Ellenállásban Résztvettek Szövetsége a román népbíróság elé beadványt terjesztett, amely szerint Kanabé „az ellenállási mozgalom sikerének érdekében ellenkező beállítottságot volt kénytelen vállalni, mint amilyent a látszat mutatott”.¹⁷⁴ A kissé zavaros mondat értelme valószínűleg az volt, hogy Kanabé csak tette a Horthy-rendszer, majd a Sztójay-kormány iránti szimpátiáját. Az esetek egy részében viszont szó sem volt baloldali háttérrel, csak elvtelenségről. Kiss Mihály karcagi orvos úgy vélte, felettesei nem voltak jobboldaliak, hanem „a mindenkori rendszert szolgálták ki maradéktalanul”.¹⁷⁵

Bemutatva a népbírósági ítéletek – gyakran ellentmondásos – gyakorlatait, és feltárva a magyar közigazgatás tagjainak számonkérés előtt nyújtott – igencsak ingatag – védekezését, szólni kell még az állami és nemzeti felelősség utólagos megítéléséről is. A magyarországi holokauszt, *ahogyan az megtörtént*, kétségkívül elképzelhetetlen lett volna a magyar közigazgatás széles körű együttműködése nélkül. Ezzel együtt feltételezhető, hogy a magyar közigazgatás aktív közreműködése nélkül is részskereket érhetek volna el a német megszállók, a magyar zsidóságra nézve hasonlóan tragikus eredményekkel. A magyar közigazgatást ugyanakkor könnyű volt megtörni: elég volt néhány fenyegetés és néhány – valós vagy nem valós – atrocitás hírének elterjesztése a közszolgák irányba állításához. Ráadásul, mint bemutattuk, az egyéni ellenállás önmagában nem sokat ért.

A két félnek – a zsidókat akár a gyilkolás árán is kitelepíteni akaró kollaboráns magyar, illetve a teljes zsidó nép kiirtására törekvő náci német kormánynak – szüksége volt egymásra. Mi sem érzékelteti ezt jobban, mint Veessenmayer két megállapítása. 1944 júliusában, amikor Horthy a Gestapo kivonását követelte az országból, a német birodalmi követ úgy felelt neki, hogy

„az SS és az SD csakis a közös katonai akciókra mérsékeltek tevékenységüket, és kivételesen hozzájárultak a rend helyreállításához Magyarországon. Ugyanez vonatkozik a zsidó[ellenes] akcióra, amelyet Magyarország végez el, ám amely *gyakorlatilag sosem oldódott volna meg a segítségünk nélkül*”.¹⁷⁶ 1961-ben Eichmann így fogalmazott jeruzsálemi peréhez adott vallomásaiban: „A magyarok aktív részvétele nélkül *lehetetlen lett volna végbevinni a zsidóellenes akciókat*”.¹⁷⁷ Egyik oldal felelősségének leírásánál sem szabad tehát túlozni vagy kisebbiteni „nemzeti” szempontok alapján.

A negyedik fejezetben elemeztük azokat az állításokat, amelyek szerint „a magyarok rosszabbak voltak, mint a németek”, s szoltunk ezen kollektív ítélet egyéb variánsairól is. A tétel, miszerint egy elkövető vagy kollaboráns „rosszabb volt, mint a németek”, gyakran elhangzó, túlzó érv volt a túlélők vagy a vádlók részéről. A gyakori vád gyökere alapvetően filozófiai eredetű, ténylegesen azonban nem sok mindent jelent. A holokausz egy a modernitás eszközeivel megvalósított, soha korábban nem látott méretű és kegyetlenségű népirtás volt a korábban felvilágosultnak és demokratikusnak hitt Európa szívében. A progresszió egyenesen emelkedő ívében hívő emberek világképében súlyos törést jelentettek a történetek. A feldolgozás egyik módszere volt, hogy a holokauszot egyfajta misztikus, természetfeletti jelleggel ruházták fel: a nácik e felfogás szerint az isteni harag, esetleg az érthetetlen, sátáni brutalitás, az *abszolút rossz* megtestesítői voltak. Mindenki csak hozzájuk képest lehetett jó vagy rossz, így a magyar kollaboránsok kegyetlenségének kifejezésénél is csak a németek lehettek a viszonyítás alapjai. Az ilyesfajta – voltaképpen Auschwitz borzalmait és a nácik bűneit súlyosan relativizáló – vallomások tömegével lelhetők fel. Hogy csak párat idézzünk: egy ungvári túlélő szerint „a csendőrök még rosszabbak voltak, mint a németek”.¹⁷⁸

Ugyanezt vallotta egy munkácsi nő.¹⁷⁹ Egy Karcagról alijázott izraeli túlélő még nyomatékosította is: történetét, miszerint az egyik német tiszt megfenyegette a csendőröket, hogy adjanak nekik enni, „csak azért beszélem el, hogy bizonyítsam, hogy a magyar csendőröknél még a németek is emberségesebbek voltak”.¹⁸⁰ Egyes zsidó visszaemlékezők pedig a szolnoki cukorgyárról vagy éppen a monori internálótáborról emlékeztek meg úgy, hogy még Auschwitznál is rosszabbak voltak.¹⁸¹

A probléma ezekkel az állításokkal egyrészt az, hogy nincs valóságos jelentésük. Hiszen hogy lehetett volna a monori tábor vagy szolnoki cukorgyár – azoknak minden embertelenségével, kínzásával és mocskával együtt – rosszabb, mint *megfulladni egy gázkamrában*? Vagy mennyire minősíti az SS teljes egészét az, hogy a részükről állítólag nem történtek atrocitások egy vidéki magyar gettóban? Másrészt, az ilyesfajta szubjektív nézetek mérges kollektív ítéleteknek adnak teret – voltaképpen bárkivel szemben, akit éppen rossz színben akartak feltüntetni a gyászoló túlélők. Az ukránok kegyetlenebbek voltak, mint a németek – így egy vallomás.¹⁸² Mások szerint viszont a moldávok voltak „rosszabbak, mint az SS”.¹⁸³ Ha pedig azt hinnénk, hogy a demokratikus elkötelezettség hiánya volt az antiszemitizmus oka, akkor idézhetnénk egyes belga túlélőket, akik szerint a flamandok rosszabbak voltak, mint a nácik.¹⁸⁴ Megint mások szerint viszont a litvánok ölték lelkesebben a zsidókat, mint a németek.¹⁸⁵ A náci elkövetőknek ez a fajta bizarr felmentése egyes zsidó túlélőknél a zsidótanácsok és a zsidó rendőrök méltatlan vádlásához is elvezetett. A transzdnyeszteri zsidó rendőrök egy túlélő szerint „rosszabbak voltak”, mint a németek.¹⁸⁶ Lax Chájim máramarosszigeti zsidó, a dörnhauai láger egyik zsidó előjárója „felülmúlta az SS-t is, hihetetlen módon kínoztta és verte az ott lévő deportáltakat” – vallotta róla Moldován Samu túlélő.¹⁸⁷ Egy holland zsidó nő szerint pedig még

a Gestapo is jobb volt, mint az amszterdami zsidótanács.¹⁸⁸ Ezek a sértett nézetek sajátosan rímelve a nácik önfelmentő vallomásaira. Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer is készséggel állította – attól függően, hogy éppen melyik országgal kapcsolatban kellett kisebbitenie a felelősséget –, hogy a hollandok, a szlovákok, a románok vagy a magyarok is rosszabbak voltak, mint ők maguk, de még a zsidó kollaboránsok is lelkesen adták német kézre zsidó társaikat.¹⁸⁹ Utóbbi állításokat Christopher Browning történész megállapításainak fényében kell kezelnünk, aki számos náci vallomást idézett, amelyek szerint a lengyelek jobban gyűlölték a zsidókat, mint ők: „Pszichológiai szempontból komoly felszabadító erő volt a bűnösség lengyelekkel való megosztásban”.¹⁹⁰ A vádak értelmetlen etnicizálása ráadásul bármikor megfordítható: egy munkácsi túlélő szerint a sváb rendőrök kegyetlenek voltak, míg egy másik rendes volt vele, mert az „normális volt és magyar”.¹⁹¹

Szölkünk már a magyar holokausztot kollektív ítéletekkel, a „magyarság” antiszemitizmusával magyarázó ítéletekről is. Pedig a magyarországi holokauszt egyik központi kérdése egyáltalán nem az, hogy a tragikus esemény miképpen volt beágyazott a magyar történeti tradícióba, hanem sokkal inkább az, hogy miképp történhetett meg valami, ami *nem* volt a része a magyar történeti tradíciónak. De nem csupán a magyar történeti tradíció, hanem a magyar közigazgatás tradíciója is más képet mutat: Rajnay Károly nagyváradi főispánnak feltették a kérdést: nem gondolta-e, hogy az 1848/49-es szabadságharc leverését követő Bach-korszakhoz hasonló ellenállást kellett volna tanúsítania. Rajnay azt felelte, hogy a Bach-korszak alatti passzív ellenállást „részben ismertem”, ám ennél részletesebb véleményt sajnos nem fogalmazott meg a kérdésben.¹⁹² A kérdés olyan szempontból nem utólagos okoskodás volt, hogy a moszkvai Kossuth rádió már 1944. március 23-án figyelmeztette a magyar közigaz-

gatás tagjait, hogy viselkedjenek úgy, mint őseik a Bach-korszakban.¹⁹³ Sajnos a magyarországi holokauszt történetét ez idáig senki sem kísérelte meg az egyedi magyar népi viszonyok keretében helyezni (dacára annak, hogy a kollektív ítéleteknek egyébként tág tere van a holokauszt-irodalomban: a németek „precízek”, a hollandok „engedelmesek”, a magyarok pedig „vadak és antiszemiták”). Ha már történeti tradíciót keresünk, érdemes kezünkbe venni Karácsony Sándor *Magyar észjárását*: a magyar mentalitásról írt eddigi legalaposabb munka szerint a magyar mentalitásban nem bűn a nem cselekvés, s innen ered a passzív rezisztencia hagyománya. A magyar mentalitásban „nem lehet cselekedni”, hanem a viharokat átvészelni kell. Ennek tükrében megdöbbenő az a gyors tempó, amellyel a magyarországi deportálásokat levezényelték. A „patópáloskodásnak”, az „ej, ráérünk arra még” mentalitásának nyoma sem volt.¹⁹⁴

Az ítéleteknek egyénieknek kell lenniük. A kollektív ítéletek csakis visszatetszővé és befogadhatatlanná teszik a holokauszt morális leckéit. Moralitás nélkül pedig nincsen holokauszt-kutatás. Ahogy Claude Lanzmann, megannyi holokauszt-dokumentumfilm híres készítője mondta: „a holokauszt-történelem tárgyalása során a morális kérdések megvitatása elkerülhetetlen”.¹⁹⁵ Sander H. Lee amerikai filozófusprofesszornak a kollaboráció megítélése témájában írt fontos tanulmánya arra biztatja a történészeket, hogy ne féljenek ítéletet mondani ebben a kényes kérdésben. Lee felfogása szerint „a hagyományos nyugati erkölcsi gondolkodás talaján állva”, azaz a kanti vagy az utilitárius filozófiára alapozva két módon ítéletük meg a nácikkal való kooperációt: vagy az indíttatás, vagy pedig az eredmények terén.¹⁹⁶

Az indíttatás terén való megítélés jóval nehezebb, mint az eredmények terén történő ítélethozás. Noha egyetlen társadalom sincsen híján gyilkosoknak – vagy háborús körülmé-

nyek között: kollaboránsoknak, esetleg tömeggyilkosoknak –, mégis felmerül a dilemma, amit Pauk Anna is megfogalmazott a magyar rendőrrel szóló versében: ugyanolyan szív dobog az elkövetőben, mint bárki másban? Vagy ahogyan Christopher Browning feltette a kérdést: „Ha a 101-es tartalékos rendőr zászlóalj tagjai”, akiket „teljesen normális embereknek” ismert meg kutatása során, „gyilkosokká válhattak”, „akkor hol az az ember, aki nem válhat gyilkossá?”¹⁹⁷ Kutatásunk során eddig erre a kérdésre próbáltunk meg választ adni. Mint ahogyan azt bevezetőnkben már említettük: a magyar bürokrata ugyan különleges képzésben részesültek, ám – Raul Hilberg német bürokrataira vonatkozó sorait¹⁹⁸ parafrázálva – „a magyar bürokrata nem valamifajta »különleges ember« volt”. Ezt onnan tudhatjuk, hogy elméletileg bárkiből lehetett rendőr vagy csendőr, és bármelyik rendőr vagy csendőr feljuthatott a ranglétra tetejére. Bármelyik jogászból lehetett jegyző vagy alispán, és bárkiből lehetett főispán. A magyar közigazgatás tagjai teljesen átlagos emberek voltak, és teljesen átlagos motivációk vezérelték őket: gyávaság, megfelelési kényszer, szakmai előrehaladás, esetleg harag vagy gyűlölet. Tetteik indoklásakor – akár az események során, akár utólagos kifogásaikban – emberi gyarlóságukról, nem pedig tömeggyilkos meggyőződéseikről adtak tanúbizonyságot.

Az elkövetők tehát átlagemberek voltak. James Waller amerikai holokauszt-kutató arra a megállapításra jutott, hogy „az átlagemberek nem szoktak kiemelkedően gonosz cselekedeteket elkövetni, ha csak nem sikerül maguk előtt morálisan igazolni tetteiket”.¹⁹⁹ A népiirtások során azért is mozgósíthatók tömegek a rémtettek végrehajtására, mert az elkövetők újradefiniálják önnön moralitásukat: ha „mindenki” csinálja, akkor gyilkolni – vagy részt venni az áldozatok vesztőhelyre szállításában – nem csak elfogadható, de muszáj is.²⁰⁰ Ervin Staub

amerikai pszichológiai professzora szerint, aki számos munkát közölt a holokauszt elkövetőinek szellemiségéről, ennek a folyamatnak – amely az áldozatok teljes elembertelenítésével, illetve a moralitás teljes megfordításával jár – a végére akár az is megtörténhet, hogy a gyilkolás válik „helyessé”.²⁰¹ A Staub által idézett náci példája, aki a zsidók kiirtását a világ számára tett szolgálatként kezelte, ijesztően egybecseng Endre László belügyi államtitkár már idézett szavaival, miszerint a magyar zsidók deportálása „*talán majd csak a következő nemzedék által értékelte munka*”.²⁰²

De vajon megtörtént-e a moralitás újradefiniálása? „Oly korban éltem én a földön, / mikor besúgni érdem volt s a gyilkos, / az áruló, a rabló volt a hős” – írta Radnóti Miklós május 19-ei *Töredékében*, s szavai kétségtávolú igazak voltak a korabeli közélet mentalitására. Mint azt a magyar közigazgatás és a rendvédelmi szervek szerepét leíró fejezeteinkben láthattuk, 1944 tavaszára-nyarára az erkölcsi korlátok teljesen leomlottak Magyarországon. Egyes tisztviselők és bizonyos csendőrök, rendőrök „atyáúristent” játszottak, és az elesettek fölött hatalmaskodtak. Egyedül az állam önnön érdeke szabhatott határt annak, hogy mikor kit volt szabad kifosztani vagy megölni. A szavakat ellentétes jelentéssel ruházták fel: a lopott vagyon feletti örökösödéshez kerestek „erkölcsös” embereket. Aki elrejtette szomszédjai vagyonát, az „erkölcstelennek” számított. A bűntudatos és az embermentő „üldözendő bűnöző” volt, a feljelentő pedig „becsületes állampolgár”. Mindez azonban korántsem menti fel a magyar közszolgálatot. Az erkölcsi tételek újrafogalmazása eleve azért történhetett meg, mert a köztisztviselőknek bűntudatuk volt; nem álltak volna elő az ebben a fejezetben leírtakhoz hasonló, cizellált védekezésekkel a népbíróóságokon, ha nem lettek volna tisztában bűnös mivoltukkal. Bethlen Béla nem hivatkozott a kapott parancsra vagy önnön tehetetlenség-

gére; mégpedig azért nem, mert használta morális mércéjét, és nem vett részt a deportálásokban.

Az eredmények terén való ítélethozás ennél jóval egyszerűbb feladat. A magyar közigazgatás együttműködési hajlandóságával a holokauszt történetének egyik leggyorsabb és leggyilkosabb fejezetét produkálta: cirka három hónap alatt félmillió embert deportáltak Magyarországról. Bármilyen taktikát követtek is a helyükön maradt közszolgák, a népirtás részeseivé váltak. Az a néhány személy, aki igyekezett tenni valamit a zsidók érdekében, nem tudott különösebb eredményt elérni. Csakis a tömeges ellenállásnak lett volna értelme, ennek azonban még a nyilas-hungarista hatalomra jutást követően sem volt semmi jele. A magyar közigazgatás utilitárius értékelése teljességgel negatív.

Maradt-e egyéb módszer a magyar közszolgák holokausztban játszott szerepének megítélésére? A jogi értelmezést bemutattuk, s akár a Horthy-rendszer, akár a kommunista rendszer értelmezését nézzük, azok alapján a közszolgák bűnösök voltak. Napjaink jogi alapú történészi értelmezései közül érdemes kiemelni az ENSZ exjugoszláv büntető törvényszékének ítéleteit, amelyek a népirtásnak tekintett boszniai vérengzések elkövetőit vizsgálták. Az ítéletek különbséget tettek 1. fő tettesek (olyan egyének, akik népirtó szándékkal elkövetik vagy kitervelik a népirtást), 2. fő tette társak (népirtó szándékú egyének, ám nem a fő tettesek), 3. bűnrészesek (a népirtáshoz fontos hozzájárulást tevő egyének), 4. és segítők (a népirtást valamilyen egyéb, kevésbé fontos módon segítő egyének) között.²⁰³ Ezen modern historiográfia és ítéltetés által bevett fogalomrendszer ironikus módon a leginkább megengedő ítéletet hozná a magyar közigazgatás felett: mivel a népirtó szándék – Christian Gerlach szerint minden népirtás-definíció alapja²⁰⁴ – a magyar közigazgatás kevés tagjánál bizonyítható, ezért döntő többségüket csak a 3. vagy 4. kategóriába lehetne sorolni. Egy ilyen ítéletet azon-

ban a természeti törvény talaján álló konzervatív történész eleve elutasít. Ráadásul teljesen felmentő ítéletet ez a gyakorlat sem hozna: utóbbi kategóriákba bőven beilleszthető a magyar közigazgatás legalsóbb szintű képviselője is.

Vallásos szemszögből bizonyos értelemben a kollaboráció megítélése egyszerűbb. A judaizmus szerint, aki egy zsidó életet megment, az a világot mentette meg.²⁰⁵ A magyar közszolgák azonban keresztények voltak, s az általuk szolgált rendszer is „keresztényi” mivoltát hangoztatta – bármit is jelentett ez akkoriban. A kereszténység szerint azonban a bűn mindig egyéni döntés: senkinek sem *kell* bűnt elkövetnie, s még a leglehetetlenebb helyzetekben is van szabad döntési lehetősége az embernek. A katolikus katekizmus a „nagyobb jóért” való bűn elkövetésének – az önáltatás gyakori módjának – kérdésében is egyértelmű: az ember sosem követhet el bűnt azért, hogy jó célt szolgáljon vele.²⁰⁶ A Szentírás a gyilkossághoz való hozzájárulás terén sem megengedő: „Hallottátok, hogy megmondatott a régieknek: Ne ölj! Mert aki öl, méltó arra, hogy ítéltessenek felette. Én pedig azt mondom nektek, hogy aki haragszik atyjafiára, méltó arra, hogy ítéltessenek felette”. (Máté 5:21-22)

Egyetlen olyan filozófiai, jogi vagy vallási iskola sincs tehát, amely alapján a magyar közszolgák felmenthetők lennének a holokausztban való felelősségük alól. A magyar közigazgatás, a magyar állam maradék szuverenitásának akkori kollaboráns képviselői bűnösök voltak. Maguk is tisztában voltak ezzel: ezt mutatják az eredmények, ezt mutatja a jog, és – ami talán a legfontosabb egy konzervatív ember szempontjából – ezt mutatja a Szentírás. A kevés ellenállót, a bátrakat és a hősokeket emberi teljesítményüknek megfelelően kell emlékeztetnünkbe vésnünk. Az elkövetők bűneit ismernünk kell. Nem lehet megspórolni a vidéki levéltárakban végzett alapos kutatómunkát: hatalmas munka áll a magyar történészek előtt, míg meg nem ismerjük

pontosan minden település zsidóságának elpusztításában közreműködő személy nevét és szerepét. Az eddigi elcsépzelt és általánosító ítéletek nem állják meg a helyüket. A bűnös közszolgák azonban, akik azzal próbálták tisztásra mosni lelkiismeretüket, hogy csupán egy íróasztalnál ültek egy irodában, nem részesülhetnek felmentő ítéletben. Lehet, hogy nem ők tuszkolták be félmillió honfitársukat a gázkamrába, de ők válogatták ki, fosztották meg jogaiktól és vagyonuktól, zárták gettóba, kínozták meg, majd rakták vonatra őket. Nem számít, hogy csupán irodai munkát végeztek.

Tettes társak voltak egy népi társasban.

9. KONKLÚZIÓ

Könyvemben a magyar közigazgatás német megszállás alatti történetét és holokauszttal való kapcsolatát vizsgáltam. Az 1944-es gettósítások és deportálások során mintegy félszáz nap alatt közel félmillió magyar állampolgárt deportáltak, túlnyomó többségüket Auschwitz-Birkenaubá. Mindez fontos kérdéseket vet föl, hiszen a magyar közigazgatás mindig is híres volt lassúságáról és inkompetenciájáról. Kutatásom során megkíséreltem megválaszolni azon fontos kérdéseket, miszerint hogyan lehetett ilyen eredményes a magyar közigazgatás a deportálások során; miért működött együtt a magyar közigazgatás a német megszállókkal; mi történt azokkal, akik megtagadták a kollaborációt; és mekkora mozgástérük lehetett a közigazgatás tagjainak.

A bürokrácia szerepének megértése kulcsfontosságú a népi társaságok kutatásában. A magyar közigazgatás jellegét tekintve a *dunai*, avagy *mediterrán* közigazgatásokhoz tartozott, amely kevésbé volt gyors és hatékony, mint a porosz közigazgatás, ám hasonlóan személytelen és rugalmatlan volt. Működésére jellemző volt, hogy a familiaritás és a korrupció fontos szerepet játszottak benne. A felülről érkező utasításokat gondolkodás nélkül teljesítették, míg az alulról érkező panaszokat könnyen figyelmen kívül hagyták. A szilárd ideológiai meggyőződés kevésbé

jellemezte a közszolgákat. Ennek tükrében tévesnek tűnnek az olyan jelzők, amelyeket a magyar közigazgatásra használtak a történetírásban („precíz”, „túlbugzó”, vagy „népirtásra kondicionált”). A magyar közigazgatás holokauszt alatti működése voltaképpen számos, ezen jelzőkkel ellentétes példát mutat fel már 1944 előtt: adminisztratív ellenállást az 1941-es deportálások és az 1942-es pogrom során, illetve számos ellenállási kísérletet a szakirodalomban „antiszemita mintavármegyeként” kezelt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből. Eddig kevésbé vizsgált levéltári iratok tükrében elmondható, hogy a magyar közigazgatás az eddig elképzeltnél kevésbé állt készen a népirtásra 1944 tavaszán.

Kutatásaim szerint az 1944. március 19-ei német megszállás kiemelkedően fontos esemény volt az ország közéletében. A megvizsgált források tükrében a társadalom valamennyi rétege, politikai nézetektől függetlenül konstataálta a megszállás *megszállás-mivoltát* és az ország szuverenitásának sérülését. Az ország életét az eddig gondoltnál nagyobb mértékben korlátozta a megszállás. A belső, egykorú német források ugyan- ezt a képet mutatják. Ugyanakkor az általánosságban ismertnél több példája is volt a fegyveres ellenállásnak vagy az arra irányuló szervezkedésnek. Mindez azonban éppen azt tanúsítja, hogy a magyar közigazgatás tagjai egyértelmű választás előtt álltak: vagy felismerték a megszállás egyenes konzekvenciáit és lemondtak, vagy a helyükön maradtak és kollaboránssá váltak.

A megszállást követően az új rezsimhez hű sajtó is egyértelművé tette, hogy politikai fordulat történt az ország életében („rendszerváltás”, „örségváltás”). Számos forrás utal rá, hogy a rendszerváltást a közigazgatásban is kellően konstataál- ták. A radikális elemek folyamatos pressziót gyakoroltak a kormány irányába, hogy maradéktalanul távolítsák el az előző rendszer híveit a közéletből. Ennek tükrében a korábbi rendszer

kevés követőjének maradhatott kétsége afelől, hogy érdemes-e a helyén maradnia. Számos polgármester és főispán mondott le, míg mások fontolgatták a lemondásukat, ám végül a helyükön maradtak, így kísérelve meg mérsékelni a megszállás következményeit. Nem mindenkinek sikerült zökkenőmentesen feladnia korábbi állását, míg másokat, bár maradni akartak, végül lemondásra kényszerítettek. Egyesek éppen a lehetőséget látták meg a megszállásban, és egyéni előretörési vágyukból kerestek maguknak pozíciót. Számos vezető esetében a németek nem elégedtek meg a lemondással: több mint 350 nem zsidó közszereplőt tartóztattak le a megszállást követően.

Az „örségváltást” kinevezések és áthelyezések sorozata követte. A források – korántsem teljes – vizsgálata alapján ekkor több száz új közszolgát neveztek ki. A lista teljes feltárásra még várat magára. Egyes szervezetek élén mélyreható változások történtek, míg például a csendőrség élén nem történt változás. Amennyiben nem lehetett valaki lemondani, távol eső vidékekre helyezték át. Ebben a Belügyminisztérium alkalmanként átlépte hatáskörét. A közigazgatás megtisztításának első hulláma március végén indult, és júliusra már nagyrészt befejeződött. Az új közigazgatás felállításának ideológiai alapja ismert: elsősorban a Baky- és Imrédy-pártokhoz köthető személyeket neveztek ki. Előnyt élveztek a helyismerettel rendelkező egyének is. A német források arról tanúskodnak, hogy náci nyomás elsősorban a főispánok lecserélésére mutatkozott, ám alkalmanként alacsonyabb beosztású közszolgáknál is közbeléptek a németek. Az eltávolításoknak, lemondásoknak vagy kinevezéseknek nem mindig volt köze a világnézethez: bizonyos esetekben olyan közszolgákat neveztek ki, akik később ellenállást szerveztek, néha pedig lemondattak ismert antiszemitákat is. Munkámnak talán egyik leglényegibb megállapítása, hogy a kollaboráció többcényszerző jelenség volt, amelyben szerepet játszott

a németbarátság, a szovjetellenesség, a szervilizmus, a karrierizmus és az antiszemitizmus is.

Ami az ország vezetését illeti, elmondható, hogy a hivatalosan március 22-én felosztatott Kállay-kormányt olyan kabinet váltotta, amelynek miniszterelnöke, illetve Belügyminisztériuma (elsősorban belügyi államtitkárai) meggyőződéses antiszemitaak voltak, akik el akarták távolítani az ország zsidóságát. A holokauszt eseményeiben komoly adminisztratív szerepet vállaló Zsidókérdést Kutató Intézet már április végén memorandumot fogalmazott meg, amelyben egyértelműen „értéktelennek” nevezett 400 ezer zsidót, akiket német segítséggel tervezett eltávolítani. A magyar kollaboráns államvezetés egy része tehát egyértelműen a zsidóság elpusztítására tört, míg egy másik része szervilisen együttműködött a deportálásokban. Horthy egyik kategóriába sem illett pontosan bele, ugyanis nagyrészt passzívan viseltetett a holokauszttal szemben, esetenként azonban maga is beleegyezett deportálásokba, míg máskor felfüggesztette (majd újra engedélyezte) azokat. A források tükrében egyértelmű, hogy a németek maguk is követeltek deportálást, ám logikusnak tűnik az a feltételezés is, hogy a németek valamivel kevesebb zsidóval is beérték volna. Az ország a kifejezés szórtári értelmében nem volt szuverén, ám egyes részterületeken – így a zsidókérdés terén – kiemelkedő önjárást gyakorolt.

A gettósítások és a deportálások a helyi források tükrében a lokális adminisztráció teljes egészét (több mint 200 000 fő) lekötötték. Bár a magyar közigazgatás szigorúan lefektetett jogszabályok alapján működött, ezeket az egyéni viszonyok rendre felülírták. S bár az adminisztráció részleges lecserélésének kivitelezése során rendre áthágták a törvényeket, a hazai közigazgatás végig kollaboráns magyar kezekben maradt. Amiképpen a magyar lakosságot, úgy a magyar közigazgatást is számos nyilvános figyelmeztetés érte, hogy működjenek együtt az új

rezsimmal a zsidóellenes intézkedések terén. A lapok többször is hírt adtak az ellenszegülők elleni – igaz, sosem halálos – büntetésekről.

Szélsőségesen antiszemita körök ennek ellenére gyakorta panaszkodtak, hogy nem elég együttműködő a lakosság vagy a közigazgatás, és panaszaik mögött gyakran valós tények álltak. Az ungvári közigazgatás kiváló példája volt a magyar–zsidó együttélés és az antiszemitizmus, illetve a tisztességes közszolgák és a meggyőződéses zsidógyűlölők helyi szintű keveredésének: a város forrásai zsidómentőket és szélsőséges antiszemitaakat, együttérző lakosokról szóló emlékeztetéseket és a deportált zsidókon gúnyolódó helyiekről szóló beszámolókat is megőriztek. Logikusnak tűnik, hogy a deportálásokban való jogi felelősségét minden közhivatalnok érezhette, még akkor is, ha magáról Auschwitzról nem feltétlenül tudott. Bár a leginkább egyértelmű hírek akkor jelentek meg, amikor a deportálások már befejeződtek, az illegális sajtóból explicit forrásokat lehetett szerezni a holokausztról. A magyar állampolgárokat védő jog alkalmazásával szemben igen nyíltan bátorították a közszolgákat: egyfajta újmorál volt érvényben, ahol a zsidók életének tönkretétele – és végső soron elvétele – erénynek számított.

A magyar közigazgatás dunai jellegéből fakadóan azonban a hazai közszolgáknak kiemelkedően széles mozgástere volt a zsidóellenes intézkedések megtagadására. Ez vonatkozott a baloldali elemek internálására, a sárga csillag bevezetésére, a zsidók összeírására, a zárt gettók kialakítására, a deportálási egyeztetések összehívására és a zsidó nők motozására is. Ezen intézkedések megtagadása nem vont maga után számottevő retorziót. A közhivatalnokok ezen túl dönthettek úgy is, hogy lemondanak, vagy a helyükön maradván enyhítik a gettósítás és a deportálás körülményeit. (Igaz, utóbbival csupán valamivel kevésbé borzalmassá tudták tenni a népiirtás első lépé-

seit). Egyes közhivatalnokok továbbá zsidókat is bújattak, vagy figyelmeztették a zsidó közösséget a közelgő deportálásokra. Megint mások feletteseiknél tettek panaszt a gettósítás borzalmas körülményei miatt. A magyar vasutasok különösen kreatív módszereket találtak ki a szabotázsra, ám összességében talán ők tudták a legkevésbé hátráltatni a deportálásokat. A mozgástér azonban azt is jelentette, hogy egyesek további, mentesített zsidók deportálására, a gettók helyzetének rontására vagy egyéni kegyetlenkedésre használták fel lehetőségeiket. Erre okot adhattott egyes köztisztviselők szélsőséges antiszemitizmusa.

A magyar rendvédelmi szervezetekben szolgálókat – a körülbelül 25 000 csendőrt és 14 600 rendőrt – tekintve elmondható, hogy az utólagos emlékezet elsősorban a csendőrökhöz köti a holokauszt eseményeit, noha mind a két szerv megkerülhetetlen szerepet játszott a zsidóság szeparálásában és eltávolításában. Bár egyes belügyi források utalnak rá, hogy történtek súrlódások a német megszállók és a magyar rendvédelmi szervek között, ezek sosem akadályozták a deportálások lebonyolítását. Megint más források szerint egyes rendőrök és csendőrök megpróbáltak fellépni a zsidóellenes atrocitásokkal szemben, ám az esetek többségében nem értek el sikereket. Nem elhanyagolható, hogy a németellenes vagy zsidóbarát kijelentésekért több rendvédelemben szolgáló személyt is ért – mérsékelt – retorzió. A magyar ellenállók és a menekülő zsidók letartóztatásában a rendőrség és a csendőrség is meghatározó szerepet vállalt. Számos forrás utal arra, hogy a józan eszűket használó rendőrök és csendőrök fel foghatták: alkotmányellenes módon használják őket arra, hogy a zsidó állampolgárok életére törjenek. A csendőrök kegyetlenkedéseinek oka lehetett többek között az egyes csendőrök szélsőséges antiszemitizmusa, az idegen településekről érkező csendőrök bevetése, a kilengők vezetőik részéről történő megóvása és a háborús brutalizáció is. A kínzásokra történő utasításokra

azonban nem lehetett mondani – már amennyiben az adott rendvédelmi alkalmazott érzékelt a moralitás és a törvényes rend fokozatos erodálódását. Egyes rendvédelemben szolgáló személyek részt vettek zsidók mentésében is. Másokat – ismét mérsékelt – retorziók értek ugyanezért. Az egyéni ellenállás példái azonban ritkák voltak, és a teljes képet tekintve vajmi kevésé akadályozták a magyarországi holokauszt lebonyolítását.

Komparatív perspektívában – egy hasonló helyzetben lévő (megszállt) országgal, Hollandiával összehasonlítva, amely hasonlóan szélsőséges módon együttműködött a németekkel a holokauszt alatt – elmondható, hogy a magyar közigazgatás tagjait kiemelkedő mértékben cserélték le a megszállást követően. Igaz, ez nem kibővíti a korabeli magyar állam felelősségét, hiszen még így is csak a közigazgatás töredékéről volt szó. A magyar közigazgatásnak ugyanakkor nemzetközi kitekintésben is nagy mozgástere volt, hiszen például nem járt deportálás a zsidók segítségért (mint Hollandiában) vagy halálbüntetés (mint a megszállt Lengyelországban). A magyarországi holokauszt eseményei nem voltak erőszakosabbak, mint a nyugati országokban, ám a gettókban történő vallatások kiemelkedő helyet biztosítanak az erőszakos elkövetők „porondján” a magyar csendőrségnek.

A második világháborút követően közel 50 ezer népbíró-sági per zajlott Magyarországon, nem beszélve a szomszéd államokról. A népbíróságok kiemelten foglalkoztak a zsidótörvények közszolgák általi végrehajtása és a kollaboráció kérdéseivel. A közszolgák többszörös jogi felelősséggel tartoztak a rájuk bízott állampolgárokért. A népbíróságok azonban számos hibát vagy törvénysértést is elkövettek eljárásaik során. Az eljárások sokszor téves híresztelésekre épülve indultak, vagy éppen koncepciózusak voltak. A szomszédos államoktól eltérően kollektív ítéleteket nem hoztak Magyarországon – egyedül a svábokat érte

rasszista diszkrimináció a népbíróságokon. Az eljárások ugyanakkor súlyos eltéréseket mutattak: megesett, hogy egy, a deportálásban központi szerepet járó közszolga egy évet kapott, míg egy antiszemita újságíró életfogytiglani kényszerszolgát. Egyes népügyészek kísérlete, hogy a teljes Horthy-rendszert összemossák az 1944 márciusa utáni időszakkal, hiteltelenítette a valóban bűnös személyek elleni eljárásokat is. A zsidótanácsok és a kooperációra kényszerített zsidók esetei hasonlóan ellentmondásosak voltak. Szemben egyes népbíróságok ítéleteivel – és egyes történészek utólagos véleményével –, a zsidótanács-tagok és a cionista aktivisták akaratuk ellenére együttműködésre kényszerített áldozatok voltak.

A közigazgatás tagjainak védekező stratégiái a következőkben foglalhatók össze: a perbe fogott vádlottak vagy azt állították, hogy csupán utasításokat követtek, és azt a munkát végezték, amit a német megszállás előtt is, vagy erőszakos nyomásra hivatkoztak. A népbíróságok az esetek jelentős részében igen éles szemmel találták meg az ellentmondásokat ezekben a védekezésekben, ám egyik háború utáni népbíróság sem volt olyan szigorú a magyarországi holokauszt felelőseivel szemben, mint a megszállás előtti hadbíróság, amely még a Kállay-kormány alatt, 1944 januárjában hozott ítéletet a délvidéki vérengzés felelősei felett. Egyes népbíróságok részletes érveléssel támadták azon közszolgák védekezését, akik feletteseik jóváhagyására hivatkoztak: mint fogalmaztak, minden ember rendelkezik a jó és rossz megkülönböztetésének képességével. A népbíróságok hasonlóan nem fogadták el a kényszerítésre való hivatkozást sem, és azokkal szemben is kritikusak voltak, akik úgy érveltek, hogy nem volt lehetőségük elhagyni állásukat. Azt azonban a népbíróságoknak is be kellett látniuk, hogy az elítéltek többsége meggyőződés nélkül követte feletteseinek parancsait.

Könyvem végén sorra vettem a lehetséges jogi és filozófiai iskolákat, amelyek alapján megítélhetőnek látom a magyar közigazgatás alkalmazottainak holokauszt alatti viselkedését. Konklúzióm pedig az volt, hogy a magyar közigazgatás holokausztban érintett alkalmazottjai tettetársak voltak egy népiértásban.

FELHASZNÁLT LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Arhiv Republike Slovenije (Ljubljana)
Budapest Főváros Levéltára
Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (<http://www.degob.hu/>)
Dunamelléki Református Egyházkerület
Ráday Levéltára
Hadtörténeti Levéltár
Israel State Archives (Jeruzsálem)
Kárpátaljai Területi Állami Levéltár
(Beregszász)
Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei
Levéltára
Magyar Nemzeti Levéltár Országos
Levéltára
Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei
Levéltára

Magyar Zsidó Levéltár
Muzej Vojvodine (Újvidék)
NIOD Instituut voor Oorlogs-,
Holocaust- en Genocidestudies
(Amszterdam)
Politikatörténeti Intézet Levéltára
Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes
(Berlin)
Serviciul Județean al Arhivelor Naționale,
Tribunalul Poporului din Cluj
(A kolozsvári népirozság iratai)
Štátny archív v Košiciach (Kassa)
United States Holocaust Memorial
Museum (Washington, D. C.)
Wiener Library (London)
Yad Vashem Archives (Jeruzsálem)

BIBLIOGRÁFIA

- A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája.* Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Park, 2007.
- A magyarországi holokauszt bibliográfiája.* Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Park, 2010.
- A Wilhelmstrasse és Magyarország: német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* Szerk. Ránki György, Budapest, Kossuth, 1968.
- Az Endre-Baky-Jaross per.* Szerk. Karsai László – Molnár Judit, Budapest, Cse-repfalvi, 1994.
- A. Sajti Enikő: *Délvidék, 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája.* Budapest, Kossuth, 1987.
- Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély, 1940–1944.* Budapest, Jaffa, 2011.
- Acélné Weitzenfeld Éva: Kiskunlacházától Bergen-Belsenig. In: *Mondjátok el, mi történt! A magyarországi holokauszt-ról. Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések.* Vál. és szerk. Rákos Imre, Szita Szabolcs és Verő Gábor, Budapest, Ex Libris Kiadó, 2004, 391–415.
- Ádámné Porcsalmy Éva: A II. világháború lengyel sajtója a magyarországi lengyel menekültekről. In: *Tanulmányok a magyarországi lengyel emigráció történetéből, 1939–1945.* Szerk. Lagzi István, Budapest–Szeged, Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ, 1979, 59–68.
- Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei.* Budapest, Európa, 1992.
- Arendt, Hannah: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil.* New York, Viking, 1964.
- Arendt, Hannah: *On Violence.* New York, Houghton Mifflin Harcourt, 1970.
- Baki Attila: Bars és Hont k. e. e. vármegye zsidósága és a holokauszt, 1938–1945. In: *Tanulmányok a holokausztról VI.* Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Múlt és Jövő, 2014, 143–210.
- Bartha Ákos: „El voltam szánva a halálra”. Bajcsy-Zsilinszky Endre első börtönlevele (1944. március 25.) *ArchívNet*, 2018/1.
- Bauman, Zygmunt: *Modernity and the Holocaust.* Ithaca–New York, Cornell University Press, 1995.
- Beliczey Miklós: *Elvitte az ördög. Főispán voltam és kubikos.* Gyoma, Kner, 2015.
- Bensman, Joseph: Mediterranean and Total Bureaucracies: Some Additions to the Weberian Theory of Bureaucracy.

- International Journal of Politics, Culture, and Society*. 1/1 (1987. ősz) 62–78.
- Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Budapest, Zrínyi, 1989.
- Bibó István: A magyar közigazgatásról. In: *Uő.: Válogatott tanulmányok II. 1945–1949*. Budapest, Magvető, 1986, 469–484.
- Biss, André: *A Million Jews to Save. Check to the Final Solution*. New York, A. S. Barnes and Company, 1975.
- Blomqvist, Anders E. B.: Local Motives for Deporting Jews. Economic Nationalizing in Szatmárnémeti in 1944. *Hungarian Historical Review*, 2015/3, 673–704.
- Bloxham, Donald: Organized Mass Murder: Structure, Participation, and Motivation in Comparative Perspective. *Holocaust and Genocide Studies*, 22/2 (2008. október) 203–245.
- Blum, Lawrence A.: The Holocaust and Moral Education. *Philosophy and Public Policy Quarterly*, 15/2–3 (1995), 12–16.
- Bódy Zsombor: A második világháború magyar társadalmi egy önéletrajz tapasztalati horizontján. In: *1944/1945: társadalom a háborúban*. Folytonosság és változás Magyarországon. Szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor, Budapest, MTA BTK TTI, 2015, 15–34.
- Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*. Budapest, Kossuth, 1982.
- Botos János: A budapesti mentők tevékenységéről. In: *Helytállás. Embermentő orvosok és egészségügyiek 1944–1945*. Szerk. Szabó Éva, Budapest, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, 1996, 152–154.
- Braham, Randolph L.: A magyarországi holokauszt börtöni vizsgálata: az okok egy lehetséges magyarázata. In: *Tanulmányok a holokausztról VI*. Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Múlt és Jövő, 2014, 359–376.
- Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. New York, Columbia University Press, 1981.
- Breton, Albert – Wintrobe, Ronald: The Bureaucracy of Murder Revisited. *Journal of Political Economy*, 94/5 (1986. október), 905–926.
- Browning, Christopher: *The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland 1940–43*. New York–London, Holmes and Meier, 1978.
- Browning, Christopher: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. London, Penguin, 2001.
- Buchinger Manó: *Gestapo-banditák bűnhalmazata. Tizennégy hónap a hitleri koncentrációs táborban*. Budapest, Szerzői kiadás, 1945.
- Cesarani, David: *Eichmann élete és bűnei*. Debrecen, Gold, 2004.
- Cohen, Michael J.: The Truth About Churchill and the Jews. *Ha'aretz*, 2017. január 27. <https://www.haaretz.com/opinion/premium-the-truth-about-churchill-and-the-jews-1.5491166>. Utolsó letöltés: 2018. november 4.
- Cole, Tim: Ebenen der „Kollaboration”. Ungarn 1944. In: *Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*. 19. (2003), 55–77.
- Czégé Petra: Utasítottak. A deportálás elkövetőinek védekezési stratégiái a népbírói perek alapján. In: *A holokauszt Békés megyei történetéből*. Szerk. Erdész Ádám – Kovács Tamás, Gyula, MNL Békés Megyei Levéltára, 2014, 117–132.
- Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbírósg elött.
- Szerk. Molnár Judit, Budapest: Scolar-ÁBTL, 2014.
- Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
- Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, Akadémiai, 1976.
- Csizmadia Ervin: *Makkai János. Ösztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között*. Budapest, Új Mandátum, 2001.
- Csőszt László: *Tettesek, szemtanúk, áldozatok. A vészidőszak Jász-Nagykunszolgok megyében*, Szegedi Tudományegyetem PhD, 2010.
- Csőszt László: *Konfliktusok és kölcsönhatások: zsidók Jász-Nagykunszolgok megye történelmében*. Szolnok, MNL Jász-Nagykunszolgok Megyei Levéltára, 2014.
- Deák István: *Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II*. Boulder, Colorado, Westview Press, 2015.
- Deák István: Végzetes kompromisszum? *Magyar Tudomány*, 1998/10, 1175–1182.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Békés Megyei Levéltárból*. Szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárból*. Szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Csongrád Megyei Levéltárból*. Szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Győr-Ménson-Sopron Megyei Levéltárból*. Szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Komárom-Esztergom Megyei Levéltárból*. Szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Somogy Megyei Levéltárból*. Szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárból*. Szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. *Iratok a Vas Megyei Levéltárból*. Szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- Dr. Viczián István főispáni székhelyi beszéde. Elmondta Pest vármegye 1941. november 29-én tartott díszközgyűlésén. Budapest, Stádium, 1941.
- Dumitru, Diana: *The State, Antisemitism and Collaboration in the Holocaust. The Borderlands of Romania and the Soviet Union*. New York, Cambridge University Press, 2016.
- Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945. Szerk. Németh László – Paksy Zoltán, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2004.
- Elvett illúziók. Drodzy Győző emlékiratai. Szerk. Paksy Zoltán, Budapest, Kossuth, 2007.
- Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóság üldöztetésének történetéhez 1938–1945.

- Szerk. Katona Csaba [et al.], Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2004.
- Fehér István: *Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944–1946 között*. Budapest, Akadémiai, 1972.
- Fitzgibbon, Constantine: Again the Issue of German Guilt. *New York Times Magazine*, 1963. augusztus 18., 17
- Fóris Ákos: *Bizony Emil népbíróági ítélete* (kézirat)
- Források Budapest történetéhez III. 1919–1945. Szerk. Szekeres József, Budapest, BFL, 1972.
- Fritz Regina: Inside the Ghetto: Everyday Life in Hungarian Ghettos. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 606–640.
- Gellért Ádám: A népbíróági jog hálójában. Perújítási eljárás Hóman Bálint ügyében. *MTA Law Working Papers*, 2016/5.
- Gellért Ádám – Gellért János: Az 1941. évi körösmezei deportálások. http://www.betekinto.hu/2012_2_gellert_gellert. Utolsó letöltés: 2018. március 22.
- Genocide. A Reader*. Szerk. Jens Meierhenrich, Oxford, Oxford University Press, 2014.
- Gergely Anna: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája (1938–1944)*. Budapest, Vince, 2003.
- Gerlach, Christian – Aly, Götz: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók leglyukolása, 1944/1945*. Budapest, Noran, 2005.
- Gerlach, Christian: *Extremely Violent Societies: Mass Violence in the Twentieth-Century World*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- Gerő András: Kommentárok és megfontolások egy diskurzushoz. *Élet és Irodalom*, 2012. szeptember 14.
- Gidó Attila: The Hungarian Bureaucracy and the Administrative Costs of the Holocaust in Northern Transylvania. *Hungarian Historical Review*, 4/3 (2015). 641–672.
- Glatz Ferenc: Németbarátság, kollaboráció, megszállás. Hóman Bálint 1944. március 19-ről. In: *Az 1944. év históriája*. Szerk. Glatz Ferenc, Budapest, História, 1984, 30–38.
- Goldhagen, Daniel J.: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. London, Little Brown, 1996.
- Gróf Edelsheim Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség, 1918–1944*. Budapest, Európa, 2001.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztétörténet*. Budapest, Osiris, 2001.
- Halmos Sándor: *Adatok Bereg és Szabolcs vármegye zsidósága történetéhez a letelepedéstől napjainkig*. Budapest, Barankovics István Alapítvány–Gondolat, 2009.
- Harari, Yuval Noah: *Sapiens. Az emberiség rövid története*. Budapest, Animus, 2017.
- Haraszti György: Az égő titok – Az auschwitzi jegyzőkönyv(ek)ről 60 év elteltével. In: *Auschwitzi jegyzőkönyv*. Szerk. Haraszti György, Budapest, Múlt és Jövő, 2005.
- Hass, Aaron: *The Aftermath. Living with the Holocaust*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
- Heijden, Chris van der: *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam, Contact, 2001.
- Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. New York, Holmes and Meier, 1985.
- Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. I. kötet. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfakkal. Szerk. Ránki György, Budapest, Magvető, 1983.
- Híven, becsülettel, vitézül! II., youtube. [com/watch?v=bn1OAodiEtLA](http://www.youtube.com/watch?v=bn1OAodiEtLA). Utolsó letöltés: 2017. szeptember 2.
- Hoffmann Tamás: Post-Second World War Hungarian Criminal Justice and International Law: The Legacy of the People's Tribunals. In: *Historical Origins of International Criminal Law*. Szerk. Cheah Wui Ling. Brussels, Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014, 735–763.
- Hollósi Gábor: *Dr. vitéz ákosfalvi Szilágyi László belügyminiszteri tanácsos visszaemlékezése az 1944-es mentesítésekre*. Budapest, Veritas–Magyar Napló, 2016.
- Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós – Szűcs László, Budapest, Kosuth, 1963.
- Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, Európa, 2011.
- Houwink ten Cate, Johannes: The Enlargement of the Circle of Perpetrators of the Holocaust. *Jewish Political Studies Review*, 20/3–4 (2008. ősz), 51–72.
- Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Budapest, Napvilág, 2000.
- K. Farkas Claudia: *Zsidósors Mohácson 1944-ben*. Pécs, PTE FEEK, 2015.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944*. Budapest, Jaffa, 2013.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest, Könyv Káté, 2017.
- Kállai Gyula: *A Magyar Front*. Budapest, Kossuth, 1984.
- Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. Budapest, Európa, 2012.
- Karácsony Sándor: *A magyar észjárás*. Budapest, Széphalom, 1939.
- Károlyi Mihály levelezése IV. 1930–1944. Szerk. Hajdu Tibor – Litván György, Budapest, Napvilág, 2015.
- Karsai Elek: *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon 1942–1945*. Budapest, MIOK, 1962.
- Karsai Elek: Deportation and Administration in Hungary. In: *The Holocaust in Hungary Forty Years Later*. Szerk. Randolph L. Braham – Bela Vago, New York, Social Science Monographs, 1985, 107–127.
- Karsai László: Válogatás Endre László levelesládájából. *Múlt és Jövő*, 1989/2, 94–97.
- Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Budapest, Cserépfalvi, 1992.
- Karsai László: Ellenállni a gonoszoknak. Zsidók és magyarok a Soá idején. In: *Magyar megfontolások a Soáról*. Szerk. Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 111–123.
- Karsai László: *Holokauszt*. Budapest, Panonica, 2001.
- Karsai László – Molnár Judit: *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt*. Budapest, 1956-os KHT, 2004.
- Karsai László: Zsidó hétköznapiak Endre László alispán vármegyéjében, 1938–1943. In: *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátorszában 1939–1945*. Szerk. Gyarmati György – Pihurik Judit, Budapest–Pécs, MTT-ÁBTL, 2015, 91–98.
- Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő, Attraktor, 2012.
- Keresztes Csaba: *A láthatatlan tábornok*. Rajnay Károly címzetes vezérőrnagy

- élete. *Sóskúti Füzetek*, 2., Szerzői kiadás, 2011.
- Kismama sárga csillaggal. Egy fiatalasszony naplója a német megszállástól 1945 júliusáig. Szerk. Huhák Heléna – Szécsényi András – Szívós Erika, Budapest, Jaffa, 2015.
- Klacsman Borbála: „It Was More Horrible than in Auschwitz”. The Comparative Analysis of the Transit Camps of Monor and Budakalász (kézirat).
- Klacsman Borbála: A holokauszt Gödöllőn. In: *A nagypolitikától a hétköznapiakig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Szerk. Molnár Judit, Budapest, Balassi, 2016, 289–304.
- Kocka, Jürgen: *Industrial Culture and Bourgeois Society. Business, Labour and Bureaucracy in Modern Germany*. New York–Oxford, Berghahn, 1999.
- Kosztó Gyula: A német megszállás és politikai következményei Kárpátján (kézirat).
- Kosztó Gyula: Az ungvári zsidóság a vészkorszakban. Gettósítás, deportálás és a zsidó vagyon sorsa 1944-ben. *Betekintő*, 2016/4. 1–32.
- Kovács András: A magyar intencionalizmus. Új irányok a magyar holokauszt történetírásában. In: *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Szerk. Randolph L. Braham – Kovács András, Budapest, Múlt és Jövő, 2015, 13–38.
- Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*. Budapest, Libri, 2015.
- Kovács János: A debreceni szociáldemokrata mozgalom a német megszállás és a felszabadulás hónapjaiban. In: *Korok, emberek. Visszaemlékezések a Hajdú-Bihar megyei munkásmozgalom történetéből 1900–1948*. Szerk. Fehér András, Debrecen, Alföldi, 1976, 262–267.
- Kovács Szabolcs: *A kolozsvári népbíróság névmutatója* (kézirat).
- Kovács Tamás: A Belügyminisztérium rendészeti és karhatalmi feladatai 1920–1944 között. In: Gaál Gyula–Hautzinger Zoltán (szerk.): *Tanulmányok „A rendszet kultúrája – kulturált rendszet” című tudományos konferenciáról*. Pécs, Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoport, 2009, 151–161.
- Kovács Tamás: A Nemzeti Számokérő Különítmény. *Múltunk*, 2006/3, 71–100.
- Kovács Tamás: *Embermentő közszolgák a holokauszt idején*. Budapest, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, 2014.
- Kovács Tamás: Gettósítás Kaposváron. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit, Budapest, Balassi, 2005, 497–513.
- Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon*. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár, 2001.
- Kovács Zoltán András: Csendőrsors Magyarországon 1945 után. In: Okvát Imre (szerk.): *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958*. Budapest, Történeti Hivatal, 2001, 103–140.
- Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. Band IV, Erster Halbband*. Szerk. Percy Ernst Schram, Frankfurt am Main, Bernard & Graef, 1961.
- Kun József: Magyarország német megszállása és a katonai ellenállás lehetősége. In: *Fegyverrel a fasizmus ellen. Tanulmányok a magyar ellenállás és a partizánharcok történetéből*. Szerk. Gazsi József – Pintér István, Budapest, Zrínyi, 1968, 75–101.
- Laczó Ferenc: *The Radicalization of Hungarian anti-Semitism until 1941* (2018, kézirat).
- Lee, Sander H.: Primo Levi's Gray Zone: Implications for Post-Holocaust Ethics. *Holocaust and Genocide Studies*, 30/2 (2016. ősz), 276–297.
- Leibovici, Martine: *Hannah Arendt, une juive: Expérience, politique et histoire*. Paris, Desclée de Brouwer, 1998.
- Lemkin, Raphaël: *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Proposals for Redress*. Washington, D. C., Carnegie Endowment for International Peace, 1944.
- Lozowick, Yaacov: *Hüler's Bureaucrats. The Nazi Security Policy and the Banality of Evil*. London–New York, Continuum, 2002.
- Löb, Ladislaus: *Megvásárolt életek. Kasztnér Rezső vakmerő mentőakciója. Egy túlélő története*. Budapest, Athenaeum, 2009.
- Löwy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai. A nagyvárad zsidóság története*. Budapest, MUEME, 2015.
- Lustig, Josef: Az „újpesti Anna Frank”. Pesti Éva naplója. *Újpesti Helytörténeti Értesítő*, 9/2 (2004), 13.
- Magyar alkotmánytörténet*. Szerk. Mezey Barna, Budapest, Osiris, 2003.
- Magyar történelmi fogalomtár*. Szerk. Bán Péter, Budapest, Gondolat, 1989.
- Magyarország a XX. században*. Szerk. Kollega Tarsoly István, Szekszárd, Babits, 1998.
- Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai*. Szerk. Sipos Péter, Budapest, Palatinus, 1999.
- Magyary Zoltán: *Magyar Közigazgatás*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942.
- Makkai János: *Szép közélet*. Budapest, Singer–Wolfner, 1941.
- Makkai János: *Urambátyám országa*. Budapest, Singer–Wolfner, 1942.
- Megfigyelés alatt... Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből (1920–1944)*. Szerk. Beránné Nemes Éva – Hollós Ervin, Budapest, Akadémiai, 1977.
- Michman, Joseph: The Controversy Surrounding the Jewish Council of Amsterdam. In: *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933–1945. Proceedings of the Third Yad Vashem International Historical Conference. Jerusalem, April, 4–7, 1977*. Szerk. Yisrael Gutman, Jeruzsálem, Yad Vashem, 1979, 235–257.
- Milland, Gabriel: The BBC Hungarian Service and the Final Solution in Hungary. *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 18/3 (1998), 353–373.
- Milotay István: *Az ismeretlen Magyarország*. Budapest, Genius, 1930.
- Molnár Judit: Az embertelenség precizítása. In: *Tanulmányok a holokausztról X*. Szerk. Randolph L. Braham, Budapest: Múlt és Jövő, 2019, 119–146, 133.
- Molnár Judit: „Ürügy a deportálás”. A csendőrok felelősségre vonása 1945 után. In: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk. Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József, Pécs–Budapest, Kronosz–MTT–ÁBTI, 2013, 332–349.
- Molnár Judit: Csak ürügy a deportálás. *Népszabadság*, 1998. december 21.
- Molnár Judit: Csendőrok, rendőrok, hivatalkók a Soá idején. In: *Magyar megfontolások a Soáról*. Szerk. Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László, Budapest, Balassi, 1999, 124–133.
- Molnár Judit: Zsidók és csendőrok a gettókban, gyűjtőtáborokban 1944-ben. In: *Háborús hétköznapiak hadszínté-*

- ren, *hátszágban 1939–1945*. Szerk. Gyarmati György – Pihurik Judit, Budapest–Pécs, MTT–ÁBTL, 2015, 229–242.
- Molnár Judit: Zsidótlanítás a déli határsávban 1944-ben. In: *Tanulmányok a holokausztról VIII*. Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Balassi, 2017, 31–64.
- Móricz Zsigmond: *Úri muri*. Budapest, Athenaeum, 1928.
- Mózes Teréz: *Váradai zsidók*. Nagyvárad, Literator, 1995.
- Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és adalékok a magyar zsidóság tragédiájához*. Budapest, Renaissance, 1947.
- Munkácsi Krisztina: Berend Béla főbb bírói pere. *Századok*, 130/6 (1996), 1525–1552.
- Nachmias, David – Rosebloom, David H.: Bureaucracy and Ethnicity. *American Journal of Sociology*, 83/4 (1978. január), 967–974.
- Newbury, David: Understanding Genocide. *African Studies Review*, 41/1 (1998. április), 73–97.
- Oláh András Pál: A magyarországi légiháború és a magyar zsidók deportálásának kapcsolatai a II. világháború idején. *Belvedere Meridionale*, 2018/2, 69–87.
- Ölvedi Ignác: *Az 1. magyar hadsereg története. 1944. január 6-ától október 17-éig*. Budapest, Zrínyi, 1989.
- Paksa Rudolf: Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon. *Múltunk*, 63/1 (2018), 4–49.
- Pálgi, Joél: *...és jött a fergeteg*, Tel-Aviv, Alexander, é. n.
- Parádi József: A polgári magyar állam rendőrségei 1867–1945. *Rendvédelem-történeti füzetek*, 20/23 (2011), 124–143.
- Pelle János: A Magyar Államvasutak és a holokauszt történetéhez. *Hitel*, 2016/4, 51–69.
- Pelle János: A Soá Debrecenben. *Valóság*, 2014/12, 40–72.
- Pető Andrea: Problems of Transitional Justice in Hungary: An Analysis of the People's Tribunals in Post-War Hungary and the Treatment of Female Perpetrators. *Zeitungsgeschichte* 34. (2007), 335–349.
- Pintér István: *A Magyar Front és az ellenállás. (1944. március 19.–1945. április 4.)* Budapest, Kossuth, 1970.
- Poór János: *Hajdúböszörmény a német megszállás és az új élet hajnalán. 1944 március–október*. Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum, 1985.
- Presser, Jacob: *The Destruction of Dutch Jews*. New York, E. P. Dutton, 1969.
- Ránki György: *Március 19. Magyarország német megszállása*. Budapest, Kossuth, 1978.
- Ravasz Éva: Ismeretlen német katonai dokumentumok a II. világháborúból. *Új Forrás*, 1975/1, 51–62.
- Rigó Máté: „Hétköznapi emberek” és a holokauszt. In: *1944/1945. Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon*. Szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor, Budapest, MTA BTK TTI, 2015, 93–118.
- Ságvári Ágnes: Parancsra tették? Közigazgatás, őrségváltás, törvénytisztelő állampolgárok 1944-ben. In: uő. (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből*. Budapest, Napvilág, 2002, 15–32.
- Ságvári György: Miféle történeti forrás a csendőrtávbeszélgetések könyve? In: *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján II*. Szerk. Marinovich Endre, Budapest, Veritas–Magyar Napló, 2016, 205–220.
- Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács*. Budapest, Minerva, 1990.
- Schmidt Mária: A vidéki rendőrkapitányok jelentik... Adalékok a magyar zsidóság történetéhez 1941 és 1944 között. *Valóság*, 37/6 (1994. június), 36–55.
- Sémelin, Jacques: *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide*. New York, Columbia University Press, 2007.
- Senkiföldjén. *Adatok, források a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról*. Szerk. Szederjesi Cecília, Thyekvicska Árpád, Balassagyarmat, Nógrád Megyei Levéltár, 2006.
- Shvoy Kálmán: *titkos naplója és emlékirata, 1918–1945*. Szerk. Perneki Mihály, Budapest, Kossuth, 1983.
- Sipos Péter: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, Osiris–BFL, 1999.
- Sipos Péter: *Legális és illegális munkásmozgalom 1919–1944*. Budapest, Gondolat, 1988.
- Sipos Péter: Rajniss Ferenc naplója. In: *Az 1944. év története*. Szerk. Glatz Ferenc, Budapest, História, 1984, 137–140.
- Smeulers, Alette: Perpetrators of International Crimes: Towards a Typology. In: *Supranational Criminology: Towards a Criminology of International Crimes*. Szerk. Alette Smeulers – Roelof Haveman, Antwerpen, Intersentia, 2008, 233–265.
- Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztése*. Budapest, MTA TTI, 1989.
- Staub, Ervin: Reconciliation after Genocide, Mass Killing, or Intractable Conflict: Understanding the Roots of Violence, Psychological Recovery, and Steps toward a General Theory. *Political Psychology*, 27/6 (2006. december), 867–894.
- Stone, Dan: Who is a Perpetrator? The Changing Construction and Interpretation over Time. [https://www.bpb.de/dokument/pdf/BLGDJB\[i\]_stone](https://www.bpb.de/dokument/pdf/BLGDJB[i]_stone). Utolsó letöltés: 2018. november 4.
- Sulyok Izabella: A „zsidókérdés megoldása” a III. (szombathelyi) csendőrkörletben lezajlott népbírói perekben. In: *Tanulmányok a holokausztról VI*. Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Múlt és Jövő, 2014, 377–412.
- Swaan, Abram de: *The Killing Compartments. The Mentality of Mass Murder*. New Haven–London, Yale University Press, 2015.
- Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Szeged, Lazi, 2011.
- Szakasits György: *Törvényen kívül. Naplójegyzetek a német megszállás idejéből*. Budapest, Forrás, 1948.
- Számvéber Norbert: *Magyarország a német megszállás időszakában* (kézirat).
- Szekér Nóra: *A Magyar Közösség története*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem PhD-értekezés, 2009.
- Szerencsés Károly: *Az élet: halál! Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt*. Budapest, Kairosz, 2009.
- Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945*. Budapest, Corvina, 2014.
- Takács Istvánné: *A dombóvári zsidóság története*. Dombóvár, DVVE, 2007.
- Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. *Hadtörténelmi közlemények*, 113/1 (2000), 35–78.
- Tomka Béla: A Horthy-rendszer mérlege vagy vádirata? *Múltunk*, 2018/1, 174–187.
- Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, Argumentum, 2011.
- Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, Napvilág, 2011.

- Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest, MTA BTK TTI, 2015.
- Ujváry Gábor: Változások a magyar politikai elitben 1944–1945. *Rubicon*, 25/11 (2014), 70–73.
- Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Budapest–Pécs, OSZK–Jelenkor, 2012.
- Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 2013.
- Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa. *Századok*, 2015/1, 3–32.
- Ungváry Krisztián: Milgram-kísérlet honvédekkel. A Nyugati Megszálló Csoport közreműködése a holokausztban. *Belügyi Szemle*, 2017/4, 5–33.
- Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. Szerk. Benoschofsky Ilona – Karsai Elek, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1958–1967.
- Varga László: *Veliünk éltek. A nagymegyeri zsidóság története*. Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség, 2010.
- Végjáték a határon. Kőszeg 1944–1945. Szerk. Horváth Ferenc – L. Kiss Csaba, Gencsapáti, Szülőföld, 2015.
- Végső István: Ceglédi zsidók sorsa a vész-korszakban. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit, Budapest, Balassi, 2005, 479–496.
- Végső István: Főispánok a népbíróság előtt. In: *Tanulmányok a holokausztról VI*. Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Balassi, 2014, 413–460.
- Veszprémy László Bernát: „Ne hagyjátok őket elcipelni!” Zadravec István és a holokauszt. *Sapientiana*, 2016/1, 78–91.
- Veszprémy László Bernát: „Istenjátszás”, embermentés. Kiket és miért mentett meg Kasztner Rezső? *Szombat*, 2017. március 2. <https://www.szombat.org/tortenelemlistenjatszas-embermentes-kiket-es-miert-mentett-meg-kasztner-rezso>. Utolsó letöltés: 2018. november 4.
- Veszprémy László Bernát: „Nyilas rabbi” vagy különös hős? Berend Béla rabbi emlékezete. *Szombat*, 2017. július 15. <https://www.szombat.org/politika/nyilas-rabbi-vagy-kulonos-hos-berend-bela-emlekezete>. Utolsó letöltés: 2018. november 4.
- Veszprémy László Bernát: Egy kisiklott falukutató. Oláh György szélsőjobboldali újságíró eszméi és publicisztikája (1927–1944). *Médiakutató*, 2017. ősz, 73–88.
- Veszprémy László Bernát: Népirtás és mozgástér. A magyar közigazgatás felelőssége az 1944-es deportálásokban és a nyilasterrorban. *ArchívNet*, 2018/1.
- Veszprémy László Bernát: „Ez a mi huszonegyedik óránk, de ti is meg fogtok dögni” – Így vették át a nyilasok a magyar közigazgatást. *Mandiner*, 2018. október 15. https://mandiner.hu/cikk/20181015_igy_vettek_at_a_nyilasok_a_magyar_kozigazgatast. Utolsó letöltés: 2019. augusztus 30.
- Veszprémy László Bernát: „Leszármazás szerinti állampolgárságát 90 napon belül igazolja!” Bepillantás a KEOKH kassai kirendeltségének működésébe (kézirat).
- Veszprémy László Bernát: *Amszterdam, Auschwitz, Budapest. A hollandiai és a magyarországi holokauszt komparatív perspektívában* (kézirat).
- Viczián István: *Életem és korom. Pest vármegye főispánjának emlékiratai*. Szerk. Ablonczy Balázs, Szentendre, Pest Megyei Múzeumi Füzetek 8., 2007.
- Vörös István Károly: Mohácsiak. Egy Duna menti kisváros zsidó lakosainak tragédiája. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról V*. Budapest, Balassi, 2011, 294–332.
- Waller, James: *Becoming Evil. How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford, Oxford University Press, 2002.
- Weber, Max: *A tudomány és politika mint hivatás*. Budapest, Medvetánc Füzetek, 1989.
- Weber, Max: *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom*. Budapest, Helikon Kiadó, 2009.
- Weichs vezértábornagy 1944-es naplója. In: *Légiveszély, Budapest!* Szerk. Gosztonyi Péter, Budapest, Népszava, 1989, 106–122.
- Weis István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1930.
- Zahava Szász Stessel: *Bor és tövisek Tokaj-Hegyalján. Zsidó élet Magyarországon – Abaujszántó zsidó közösségének története*. Budapest, Noran, 2013.
- Zinner Tibor – Róna Péter: *Szálasiék bilincsben. A Hűség Házától az Andrássy út 60-ig*. Budapest, Lapkiadó Vállalat, 1986.
- Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség. *A dualizmus korától napjainkig*. Szerk. Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel, Budapest, Aposztróf, 2013.

JEGYZETEK

1. ELŐSZÓ

- ¹ Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztesége*. Budapest, MTA TTI, 1989.
- ² A magyarországi bürokrácia szakirodalmához lásd: Magyar Zoltán: *Magyar Közigazgatás*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942; Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996; *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk. Mezey Barna, Budapest, Osiris, 2003. A bürokrácia általános leírásához lásd: Max Weber: *A tudomány és politika mint hivatás*. Budapest, Medvetánc Füzetek, 1989; Max Weber: *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom*. Budapest, Helikon Kiadó, 2009.
- ³ *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Park, 2010. A magyarországi kollaboráció kérdését páran firtatták ugyan, ám közel sem végeztek megfelelő kutatásokat a témában, részben azért, mert külföldi szerzőkről van szó. Lásd: Tim Cole: *Ebenen der „Kollaboration“*. Ungarn 1944. In: *Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*. 19. (2003), 55–77.; Deák István: *Végzetes kompromisszum? Magyar Tudomány*, 1998/10. 1175–1182.; Uő.: *Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II*. Boulder, Colorado, Westview Press, 2015.
- ⁴ A magyar politikai elit lecseréléséről ismeretterjesztő jelleggel, ám hiánypótlóan ír Ujváry Gábor: *Változások a magyar politikai elitben 1944–1945. Rubicon*, 25/11 (2014), 70–73.
- ⁵ Molnár Judit: *Zsidótlantás a déli határsávban 1944-ben*. In: *Tanulmányok a holokausztról VIII*. Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Balassi, 2017, 31–64.
- ⁶ Gergely Anna: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája (1938–1944)*. Budapest, Vince, 2003.
- ⁷ Gidó Attila: *The Hungarian Bureaucracy and the Administrative Costs of the Holocaust in Northern Transylvania. Hungarian Historical Review*, 4/3 (2015), 641–672.
- ⁸ Csósz László: *Konfliktusok és kölcsönhatások: zsidók Jász-Nagy-*

kun-Szolnok megye történelmében. Szolnok, MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2014.

⁹ Molnár Judit: Csendőrök, rendőrök, hivatalnokok a Soá idején. In: *Magyar megfontolások a Soáról*. Szerk. Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László, Budapest, Balassi, 1999, 124–133.

¹⁰ Végső István: Főispánok a népbíró-ság előtt. In: *Tanulmányok a holokausztról VI*. Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Balassi, 2014, 413–460.

¹¹ A népirtó antiszemitizmus fogalma elsősorban Daniel Jonah Goldhagen-hez kötődik: Daniel Jonah Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. London, Little Brown, 1996, 416–419; 425–428, 442–449. A népirtó szándék mint fogalom napjaink nemzetközi törvényeségein (ICTY stb.) a népirtásban való részvétel bizonyításának alapja. Lásd: Johannes Houwink ten Cate: The

Enlargement of the Circle of Perpetrators of the Holocaust. *Jewish Political Studies Review*, 20/3–4 (2008. ősz), 51–72, 55. Eredete az 1948-as ENSZ-egyezményhez köthető. Lásd: *Genocide. A Reader*. Szerk. Jens Meierhenrich, Oxford, Oxford University Press, 2014, 62–65.

¹² A hazai szélsőségesen intencionalista érveket (és a kérdésben alapvető terminológiát) bemutatja: Kovács András: A magyar intencionalizmus. Új irányok a magyar holokausztról történetírásában. In: *A holokausztr Magyarországon hetven év múltán*. Történelem és emlékezet. Szerk. Randolph L. Braham – Kovács András, Budapest, Múlt és Jövő, 2015, 13–38.

¹³ Constantine Fitzgibbon: Again the Issue of German Guilt. *New York Times Magazine*, 1963. augusztus 18. 17.

¹⁴ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmeförtenet*. Budapest, Osiris, 2001, hátlap.

2. „TELJESEN HÉTKÖZNAPI EMBEREK”.

BÜROKRÁCIA ÉS MODERN NÉPIRTÁS

¹ Yuval Noah Harari: *Sapiens. Az emberiség rövid története*. Budapest, Animus, 2017, 124.

² Zygmunt Bauman: *Modernity and the Holocaust*. Ithaca–New York, Cornell University Press, 1995, 102–104.

³ Jürgen Kocka: *Industrial Culture and Bourgeois Society. Business, Labour and Bureaucracy in Modern Germany*. New York–Oxford, Berg-hahn, 1999, 27–28.

⁴ Donald Bloxham: *Organized Mass Murder: Structure, Participation, and Motivation in Comparative Perspective. Holocaust and Genocide Studies*, 22/2 (2008. október) 203–245, 209.

⁵ Raphaël Lemkin: *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Washington, D. C., Carnegie Endowment for International Peace, 1944, 79.

⁶ Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. New York, Viking, 1964, 27–54.

⁷ David Cesarani: *Eichmann élete és bűnei*. Debrecen, Gold, 2004, 351–361.

⁸ Yaacov Lozowick: *Hitler's Bureaucrats. The Nazi Security Policy and the Banality of Evil*. London–New York, Continuum, 2002, 27, 38–39, 270, 272.

⁹ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa, 1992, 256.

¹⁰ Hannah Arendt: *On Violence*. New York, Houghton Mifflin Harcourt, 1970, 81.

¹¹ Martine Leibovici: *Hannah Arendt, une juive: Expérience, politique et histoire*. Paris, Desclée de Brouwer, 1998, 365–367. (Kiemelés tőlem – V. L. B.)

¹² Abram de Swaan: *The Killing Compartments. The Mentality of Mass Murder*. New Haven–London, Yale University Press, 2015, 19–21.

¹³ Christopher Browning: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. London, Penguin, 2001. Magyarul: *Átlagemberek. A 101-es tartalékos rendőrzászlóalj és a végső megoldás Lengyelországban*. Budapest, K.U.K. Kiadó, 2019.

¹⁴ Ungváry Krisztián: Milgram-kísérlet honvédekkel. A Nyugati Megszálló Csoport közreműködése a holokausztnál. *Belügyi Szemle*, 2017/4, 5–33.

¹⁵ Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners*. I. m.

¹⁶ Joseph Bensman: Mediterranean and Total Bureaucracies: Some Additions to the Weberian Theory of Bureaucracy. *International Journal of Politics, Culture, and Society*. 1/1 (1987. ősz) 62–78, 66–68.

¹⁷ David Nachmias – David H. Rosenbloom: Bureaucracy and Ethnicity. *American Journal of Sociology*, 83/4 (1978. január), 967–974, 973.

¹⁸ Albert Breton és Ronald Wintrobe: The Bureaucracy of Murder Revisited. *Journal of Political Economy*, 94/5 (1986. október), 905–926, itt 911–913. Illetve Alette Smeulers: Perpetrators of International Crimes: Towards a Typology. In: *Supranational Criminology: towards a criminology of international crimes*. Szerk. Alette Smeulers – Roelof Haveman

Antwerpen, Intersentia, 2008, 233–265, 253.

¹⁹ Veszprémy László Bernát: Egy kisiklott falukutató. Oláh György szélsőjobboldali újságíró eszméi és publicisztikája (1927–1944). *Médiakutató*, 2017. ősz. 73–88, 79. 39. sz. l.

²⁰ Weis István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1930.

²¹ Milotay István: *Az ismeretlen Magyarország*. Budapest, Genius, 1930.

²² Mórícz Zsigmond: *Úri muri*. Budapest, Athenaeum, 1928.

²³ Makkai János: *Szép közélet*. Budapest, Singer–Wolfner, 1941; Uő.: *Urambátyám országa*. Budapest, Singer–Wolfner, 1942.

²⁴ http://web.t-online.hu/mezossy777/irasok/WassA_FB1_Az_urszubei_leany.pdf. 22–23.

²⁵ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Szeged, Lazi, 2011, 158–159.

²⁶ Az intencionalista állásponthoz lásd a teljesség igénye nélkül: Laczó Ferenc: *The Radicalization of Hungarian anti-Semitism until 1941* (2018, kézirat); Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944*. Budapest, Jaffa, 2013, 256.; Ságvári Ágnes: *Parancsra tették? Közigazgatás, őrségváltás, törvényisztező állampolgárok 1944-ben*. In: uő.: *Tanulmányok a magyarországi holokausztról történetéből*. Budapest, Napvilág, 2002, 15–32, 17.; illetve *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Íratok a Komárom-Esztergom megyei levéltárból*. Szerk. Ságvári Ágnes, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994 (a továbbiakban: *Íratok*, illetve az adott megye neve), 8. (A magyar közigazgatás „pontos gépezet”). A „lelkes” jelző egy példájához lásd: Ránki György: *Március 19. Magyarország német megszállása*. Budapest, Kossuth, 1978, 256.

- ²⁷ Rigó Máté: „Hétköznapi emberek” és a holokauszt. In: *1944/1945. Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon*. Szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor, Budapest, MTA BTK TTI, 2015, 93–118, 117.
- ²⁸ Czégé Petra: Utasítottak. A deportálás elkövetőinek védekezési stratégiái a népbíróági perek alapján. In: *A holokauszt Békés megyei történetéből*. Szerk. Erdész Ádám – Kovács Tamás, Gyula, MNL Békés Megyei Levéltára, 2014, 117–132, 120.
- ²⁹ Végső: Főispánok a népbíróság előtt. I. m. 458–459.
- ³⁰ Csösz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 192–194, 207.
- ³¹ Jacques Sémelin: *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide*. New York, Columbia University Press, 2007, 47, 95, 145.
- ³² A Hollandiával való összehasonlításhoz lásd kéziratban lévő munkámat: Veszprémy László Bernát: *Amszterdam, Auschwitz, Budapest. A hollandiai és a magyarországi holokauszt komparatív perspektívában*, konklúzió.
- ³³ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), XXV.1.a.1945.1605. 166.
- ³⁴ Bibó István: A magyar közigazgatásról. In: *Uő.: Válogatott tanulmányok II., 1945–1949*. Budapest, Magvető, 1986, 469–484, 471, 484.
- ³⁵ Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, Argumentum, 2011, 83.
- ³⁶ A holokauszt-irodalomban lévő általánosításokra jó példák: Jacob Presser: *The Destruction of Dutch Jews*. New York, E. P. Dutton, 1969, 1, 22. (németek, hollandok); Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary II*. New York, Columbia University Press, 1981, 612. Utóbbi Dieter Wisliceny SS-tisztet idézi a magyarok „mon-
gol” jellegéről. Más magyar történet-szek is felültek a náci fajelméletnek, Adolf Eichmann idézve a magyar közigazgatás precizitására. Lásd például Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*. Budapest, Libri, 2015, 90.
- ³⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, XV.45/1. Márai György: A zsidók tragédiája Gyulán (gépirat, 1984). 37.
- ³⁸ Ezekhez lásd főleg: Kádár – Vági: *A végső döntés*. I. m. 127, 250.
- ³⁹ A kitértekel kapcsolatban ingadozó közigazgatáshoz lásd ezen könyv vonatkozó részeit, primer forrásait tekintve pedig a Zsidókérdést Kutató Intézet iratait a Magyar Zsidó Levéltárban.
- ⁴⁰ A deportálásokhoz lásd Gellért Ádám – Gellért János: Az 1941. évi körösmezei deportálások. http://www.betekinto.hu/2012_2_gellert_gellert (Utolsó letöltés: 2018. március 22.)
- ⁴¹ Az egyes felelősök informáltságához Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Budapest–Pécs, OSZK–Jelenkor, 2012, 500.
- ⁴² A polgármesterekhez Kovács Szabolcs: *A kolozsvári népbíróóság névmutatója* (kézirat – ezúton is köszönöm Kovács Szabolcsnak a szöveg átengedését), 11, 17.
- ⁴³ A rendőrökhöz és a putnoki főszolgabíró példáinak idézéséhez Kádár – Vági: *A végső döntés*. I. m. 127.
- ⁴⁴ Lukács Endréhez: BFL, XXV.2.b.1948.3848. 6, 10.
- ⁴⁵ Batizfalvyhoz: Csösz László: *Tettesek, szemtanúk, áldozatok. A vész-korszak Jász-Nagykun-Szolnok megyében*. Szegedi Tudományegyetem PhD, 2010, 32–33.
- ⁴⁶ A mentesítésekhez és a neves zsidó közéleti szereplők (Bródy Ernő, Eppler Sándorné, Ladányi Mór, Reiner Imre, Feldmann Ernő) vallomásaihoz lásd: BFL, XXV.1.a.1946.105. 15, 259, 436–437, 444, 457, 466, 474, 479, 483, 485, 491–492.
- ⁴⁷ Siménfalvy német megszállás alatti döntéseire lásd: *Muzej Vojvodine* (Újvidék, továbbiakban MV), 6/84 és 6/143.
- ⁴⁸ Kátaihoz lásd: BFL, XXV.1.a.1946.105. 284.
- ⁴⁹ MV, 31/1. 15, 28, 37. 1944. január 22.
- ⁵⁰ BFL, XXV.1.a.1945.5012. 42, 168.
- ⁵¹ Hadtörténeti Levéltár (továbbiakban HL), TGY 3257. 73–78, főleg 73–74.
- ⁵² A civil szféra kezdeményező-készségére: Tomka Béla: *A Horthy-rendszer mérlege vagy vádirata? Múltunk*, 2018/1, 174–187, 187.
- ⁵³ A szegedi javaslatához: Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*. I. m. 461–462.
- ⁵⁴ Méreyhez lásd: BFL, XXV.1.a.1945.1605. 13, 21.
- ⁵⁵ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye holokauszt-történetírásában kiemelt szerepéhez lásd: Kádár – Vági: *A végső döntés*. I. m. 145–146. A vármegye háttéréhez lásd: Karsai László: *Zsidó hétköznapiak Endre László alispán vármegyéjében, 1938–1943*. In: *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939–1945*. Szerk. Gyarmati György – Pihurik Judit, Budapest–Pécs, MTT–ÁBTL, 2015, 91–98.
- ⁵⁶ Méreyhez lásd: Veszprémy László Bernát: *Népirtás és mozgáster*. A magyar közigazgatás felelőssége az 1944-es deportálásokban és a nyilasterrorban. *ArchívNet*, 2018/1. (A német jelentésekben Bethlen Béla is szerepelt, ő azonban akkorra már lemondott).
- ⁵⁷ A gettósítás megtagadásához, a nyílt vagy elszórt gettók létesítéséhez lásd: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája II*. Szerk. Randolph L. Braham, Budapest: Park, 2007, 816–886. Csepelhez és Váchoz lásd: Kovács Tamás: *Embermentő közszolgák a holokauszt idején*. Budapest: Nemzeti Közzolgálati Egyetem, 2014, 59–60. Kispesthez lásd: Veszprémy: *Népirtás és mozgáster*. I. m.
- ⁵⁸ BFL, XXV.1.a.1946.4721. 7, 17, 25, 126 (Molnár jellemzése), 115, 8, 28, 35–36, 79. (díszpolgár). Géczi esetéhez hozzá kell fűzni, hogy közjegyzőként betölthette ugyan az alispán szerepkörét annak hiányában, ám felelősségre nem vonhatta volna Molnárt, ez ugyanis a főispán, esztünkben Mérey jogköre volt.
- ⁵⁹ BFL, XXV.1.a.1945/212. 16, 20–23 (Hess jelleme), 32, 93, 11, 14–15, 48, 55 (Bakó).
- ⁶⁰ BFL, XXV.1.a.1945/212. 7–9.
- ⁶¹ BFL, XXV.1.a.1945/212. 4.
- ⁶² BFL, XXV.1.a.1945/212. 59–61.
- ⁶³ BFL, XXV.1.a.1945.1605. 26, 84–85, 92.
- ⁶⁴ Viczián István: *Életem és korom. Pest vármegye főispánjának emlékiratai*. Szerk. Ablonczy Balázs, Szentendre, Pest Megyei Múzeumi Füzetek 8., 2007, 330. A kép összetettségét fokozandó Viczián beszédeiben rendre antiszemita toposzokkal élt. Lásd például: *Dr. Viczián István főispáni székfoglaló beszéde. Elmondta Pest vármegye 1941. november 29-én tartott díszközgyűlésén*. Budapest, Stádium, 1941.
- ⁶⁵ Endre egyes intézkedéseinek és Hess tejröndeleitnek visszavonásához lásd: BFL, XXV.1.a.1945/212. 19, 30, 48 és Karsai: *Zsidó hétköznapiak*. I. m. 96. 26. sz. lj.
- ⁶⁶ A Gestapo helyi jelenlétéhez: Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon, 1939–1945*. Budapest, Corvina, 2014, 82.
- ⁶⁷ Szentendréhez: *Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság* (<http://www.degob.hu>), a továbbiakban DEGOB), 3594.

3. „JÖNNEK A SÓGOROK”. MAGYARORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSA ÉS AZ ARRA ADOTT TÁRSADALMI VÁLASZOK

- ¹ Sipos Péter: Rajniss Ferenc naplója. In: *Az 1944. év története*. Szerk. Glatz Ferenc, Budapest, História, 1984, 137–140, 138.
- ² *Források Budapest történetéhez III. 1919–1945*. Szerk. Szekeres József, Budapest, BFL, 1972, 528. Keresztes-Fischerrel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy noha már 1939 elejétől fogva foglalkoztatta a magyar zsidóság kitelepítésének gondolata, mégis németellenes és a megszállásig a zsidó ellenállással (pl. Szilágyi Dénessel) kapcsolatot tartó miniszter volt. Mindez illusztrálja, hogy egy, a zsidóság valamilyen módon történő eltávolítását vagy kitelepítését támogató politikus sem volt feltétlenül németbarát, vagy akár a holokausztot támogató ember. Keresztes-Fischer nézeteihez lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL), K 27. 1940. április 12. 4–7. Az iratot tévesen április 17-ére datálja: Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*. I. m. 365.
- ³ Ránki: *Március 19*. I. m. 136.
- ⁴ A források gyűjtésének hiányáról: Kunt Gergely: A nyilasterror hatása egy kamaszlány előítéleteire. In: *1944/1945*. Szerk. Bódy – Horváth. I. m. 35–52, 35. A holland forrásokhoz: *NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies* (Amszterdam), naplógyűjtemény.
- ⁵ Bódy Zsombor: A második világháború magyar társadalma egy önéletrajz tapasztalati horizontján. In: *1944/1945*. Szerk. Bódy – Horváth. I. m. 15–34, 25.
- ⁶ A zsidó hölgyhöz F. V. Ö. hozzászólása a közösségi médiában, 2018. február 1. Képernyőfotó a szerző birtokában.
- ⁷ A marosvásárhelyi Gestapóhoz: Veszprémy: *Amszterdam, Auschwitz, Budapest*. I. m.
- ⁸ Ránki: *Március 19*. I. m. 129.
- ⁹ MV, 6176–77.
- ¹⁰ BFL, VI.13.a. Rendőrségi napirancsok, 91. kötet. 1944. március 20. 1–2. és 1944. március 21. 5.
- ¹¹ *Elvett illúziók. Drozdy Győző emlékiratai*. Szerk. Paksy Zoltán, Budapest, Kossuth, 2007, 244–245.
- ¹² BFL, VI.13.a. Rendőrségi napirancsok, 92. kötet. 1944. március 21. 4., 1944. március 24. 2. és 1944. április 13. 4.
- ¹³ DEGOB, 571, 2989, 3407, 3452, 3493.; *Kismama sárga csillaggal. Egy fiatalasszony naplója a német megszállástól 1945 júliusáig*. Szerk. Huhák Heléna – Szécsényi András – Szívós Erika, Budapest: Jaffa, 2015, 25, 36.
- ¹⁴ BFL, VI.13.a. Rendőrségi napirancsok, 92. kötet. 1944. március 21. 6–7. és 1944. április 6. 8.
- ¹⁵ Josef Lustig: Az „újpesti Anna Frank”: Pesti Éva naplója. *Újpesti Helytörténeti Értesítő*, 9/2 (2004), 13.
- ¹⁶ United States Holocaust Memorial Museum (Washington, D. C., a továbbiakban USHMM), RG-50.233*0117, 1992. február 12. O. n.
- ¹⁷ *Kismama sárga csillaggal*. Szerk. Huhák – Szécsényi – Szívós. I. m. 24.
- ¹⁸ DEGOB, 3562.
- ¹⁹ Yad Vashem Archives (Jeruzsálem, a továbbiakban YVA), O.33/4941. 5.
- ²⁰ YVA, O.84/259. 1.
- ²¹ HL, TGY 2831. 11–12.
- ²² HL, TGY 2875. 1.
- ²³ *Sbvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. Szerk. Pernecki Mihály, Budapest, Kossuth, 1983, 276.
- ²⁴ Kunt: Nyilasterror. I. m. 38, 41.
- ²⁵ Eichmann emlékezéséhez lásd: Kádár, Vági: *A végső döntés*. I. m. 151.
- ²⁶ Boberminhez: Wiener Library (London), 1655. Nuremberg Military Tribunal, 4:6013–6015. (Pohl Case).
- ²⁷ Weichs vezértábornagy 1944-es naplója. In: *Légiújság, Budapest!* Szerk. Gosztonyi Péter, Budapest, Népszava, 1989, 106–122, 113–114.
- ²⁸ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin, a továbbiakban PAAA), R100.892 2282.
- ²⁹ Sipos Péter: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, Osiris–BFL, 1999, 240.
- ³⁰ Glatz Ferenc: Németbarátság, kollaboráció, megszállás. Hóman Bálint 1944. március 19-ről. In: *1944. év története*. Szerk. Glatz. I. m. 30–38, itt 33.
- ³¹ HL, TGY 3372. 22.
- ³² Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Beregszász, a továbbiakban KTÁL), 258.1.872. 61.
- ³³ *Szigetvári Hírlap*, 1944. április. 29. 1.
- ³⁴ Gróf Edelsheim Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség 1918–1944. I. kötet*. Budapest, Európa, 2001, 228.
- ³⁵ Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944 II. kötet*. Budapest, Európa, 2012, 196.
- ³⁶ Budapesti zsidó emlékezésekhez vagy korabeli iratokhoz lásd: *Kismama sárga csillaggal*. Szerk. Huhák – Szécsényi – Szívós. I. m. 29.; Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács*. Budapest, Renaissance, 1990, 250.; Munkácsihoz: *Munkácsi Ernő: Hogyan történt? Adatok és adalékok a magyar zsidóság tragédiájához*. Budapest, Renaissance, 1947, 13. Kassa: YVA, O.84/221, 3. Nagyvárad: Löwy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai. A nagyváradi zsidóság története*. Budapest, MUEME, 2015, 295. Győr: YVA, O.33/2436. Haju kehlolt jehudiot be Győr (1989, Jeru-
- zsálem [ivrit]), 1944. március 19-ei bejegyzés. O. n.
- ³⁷ HL, TGY 2833. 2:63.
- ³⁸ *Végjáték a határon. Kőszeg 1944–1945*. Szerk. Horváth Ferenc – L. Kiss Csaba, Gencsapáti, Szülőföld, 2015, 38.
- ³⁹ MNL OL, K27. 1944. június 1. 2.
- ⁴⁰ PAAA, R100.892 2283. 1944. június 19-ei jelentés.
- ⁴¹ Ránki: *Március 19*. I. m. 196.
- ⁴² PAAA, R100.892 2283. 1944. május 26-ai jelentés.
- ⁴³ *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez I.* Szerk. Benoschofsky Ilona – Karsai Elek, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1958–1967, 41–42.
- ⁴⁴ Löwy: *Úri város zsidósága*. I. m. 295.
- ⁴⁵ Halmos Sándor: *Adatok Bereg és Szabolcs vármegye zsidósága történetéhez a letelepedéstől napjainkig*. Budapest, Barankovics István Alapítvány–Gondolat, 2009, 91.
- ⁴⁶ YVA, O.84/259. 1.
- ⁴⁷ Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriaabesnyő, Attraktor, 2012, 233–234.
- ⁴⁸ Ránki: *Március 19*. I. m. 55.
- ⁴⁹ Ránki: *Március 19*. I. m. 104, 107.
- ⁵⁰ *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. Band IV, Erster Halbband*. Szerk. Percy Ernst Schram, Frankfurt am Main, Bernard & Graefe, 1961, 234.
- ⁵¹ Számvéber Norbert: *Magyarország a német megszállás időszakában* (kézirat); HL, TGY 3092. 524.
- ⁵² Ezeket a példákat idézi: Kun József: *Magyarország német megszállása és a katonai ellenállás lehetősége*. In: *Fegyverrel a fasiszmus ellen. Tanulmányok a magyar ellenállás és a partizánbarcok történetéből*. Szerk. Gazsi József – Pintér István, Budapest, Zrínyi, 1968, 75–101, 91–92.

- ⁵³ Ölvedi Ignác: *Az 1. magyar hadsereg története. 1944. január 6-ától október 17-éig.* Budapest, Zrínyi, 1989, 42.
- ⁵⁴ HL, TGY 2714. 9, 11, 19, 12.
- ⁵⁵ HL, TGY 2668/15. 1-2.
- ⁵⁶ Ölvedi: *Az 1. magyar hadsereg története.* I. m. 41.
- ⁵⁷ HL, TGY 2875. 1.
- ⁵⁸ Ölvedi: *Az 1. magyar hadsereg története.* I. m. 42.
- ⁵⁹ HL, TGY 3267. 6.
- ⁶⁰ Fehér István: *Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944-1946 között.* Budapest, Akadémiai, 1972, 83.
- ⁶¹ HL, TGY 3941. 1.
- ⁶² HL, TGY 3942. 1-2.
- ⁶³ HL, TGY 3005. 3.
- ⁶⁴ HL, TGY 3092. 530.
- ⁶⁵ HL, TGY 3346. 1-2, 8.
- ⁶⁶ Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon.* Budapest, Hadtörténelmi Levéltár, 2001, 431.
- ⁶⁷ A tévképzethez lásd Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa. *Századok*, 2015/1. 3-32, 16.
- ⁶⁸ Erdélyhez lásd pl. Nagyvárad, ahol március 31-én jelent meg a Gestapo: Mózes Teréz: *Várad zsidók.* Nagyvárad, Literátor, 1995, 192-193.
- ⁶⁹ Pelle János: A Soá Debrecenben. *Valóság*, 2014/12. 40-72, 60-61.
- ⁷⁰ Poór János: *Hajdúböszörmény a német megszállás és az új élet hajnalán. 1944 március-október.* Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum, 1985, 35.
- ⁷¹ HL, TGY 3372. 19.
- ⁷² Kovács János: A debreceni szociáldemokrata mozgalom a német megszállás és a felszabadulás hónapjaiban. In: *Korok, emberek. Visszaemlékezések a Hajdú-Bihar megyei munkásmozgalom történetéből, 1900-1948.* Szerk. Fehér András, Debrecen, Alföldi, 1976, 262-267, 262.
- ⁷³ Beliczey Miklós: *Elvitte az ördög. Főispán voltam és kubikos.* Gyoma, Kner, 2015, 183.
- ⁷⁴ A legendához: Ungváry: Mesterterv? I. m. 16.
- ⁷⁵ A városokról szóló zsidó emlékezősekhez sorrendben: DEGOB 46, 180, 14, illetve *Földrajzi enciklopédia II.* Szerk. Braham. I. m. 1179.
- ⁷⁶ A német csapatok kárpátjai jelenlétéhez és szállásolásához lásd pl.: KTÁL, 47.1.404, 16.; 94.2.200. 10.; 129.2.13. 20.; 94.2.2408. 23.
- ⁷⁷ Ránki: *Március 19.* I. m. 153.
- ⁷⁸ A német csapatok országszerte való, májustól augusztusig látható jelenlétéhez lásd: KTÁL, 281.4.229. 30. (Nagydobrony); *Serviciul Județean al Arhivelor Naționale, Fondul Tribunalul Poporului din Cluj* (kolozsvári népiörökség iratai, a továbbiakban SJAN Cluj), Dos. 84/1946. 29. (Szatmárnémeti); Csósz: *Konfliktusok és kölcsönhatások.* I. m. 169. (Szolnok); K. Farkas Claudia: *Zsidósors Mohácson 1944-ben.* Pécs, PTE FEEK, 2015, 84.
- ⁷⁹ Szita: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon.* I. m. 84.
- ⁸⁰ Beliczey és a KEOKH mellett még a hadseregnél is tudunk iratok égetéséről: HL, TGY 2833 2:42.
- ⁸¹ Sipos: *Imrédy Béla a vádlottak padján.* I. m. 87.
- ⁸² BFL, XXV.1.b.1946.1045. 19.
- ⁸³ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 171.
- ⁸⁴ BFL, VII.5.e.1949.21044. 77, 85.
- ⁸⁵ *Források Budapest történetéhez III.* Szerk. Szekeres. I. m. 535.
- ⁸⁶ *Függetlenség*, 1944. május 9. 7.
- ⁸⁷ MV, 9/40. 1944. március 19-30.
- ⁸⁸ Ságvári György: Miféle történeti forrás a csendőr Távbeszélgetések könyve? In: *Historia est lux veritatis.* Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján II. Szerk. Marinovich Endre, Budapest, Veritas-Magyar Napló, 2016, 205-220.
- ⁸⁹ Csendőrök lefegyverzéséről és letartóztatásáról beszámol: HL, TGY 3346. 7.
- ⁹⁰ MV, 9/49.
- ⁹¹ MV, 9/79.
- ⁹² MV, 9/53.
- ⁹³ MV, 6/73.
- ⁹⁴ MV, 6/75.
- ⁹⁵ BFL, VI.13.a. Rendőrségi napiparancsok. 92. kötet. 1944. március 24. 2.
- ⁹⁶ BFL, VI.13.a. Rendőrségi napiparancsok. 92. kötet. 1944. április 1. 13.
- ⁹⁷ BFL, VI.13.a. Rendőrségi napiparancsok. 92. kötet. 1944. április 4. 1-2, 11. és 1944. április 9. 3-4.
- ⁹⁸ BFL, VI.13.a. Rendőrségi napiparancsok. 92. kötet. 1944. május 13. 1-2.
- ⁹⁹ BFL, VI.13.a. Rendőrségi napiparancsok. 92. kötet. 1944. május 13. 4. 1940-ben már igazolták a rendőrség tagjait, ám ekkor katonai iratokat is elfogadtak, 1944 májusában azonban már az eredeti iratokat követelték.
- ¹⁰⁰ BFL, VI.13.a. Rendőrségi napiparancsok. 92. kötet. 1944. május 13. 4.
- ¹⁰¹ BFL, VI.13.a. Rendőrségi napiparancsok. 92. kötet. 1944. május 18. 4.
- ¹⁰² BFL, VI.13.a. Rendőrségi napiparancsok. 92. kötet. 1944. május 20. 7.
- ¹⁰³ BFL, XXV.2.b.1946.4946. 4. 28.
- ¹⁰⁴ *Horthy Miklós titkos iratai.* Szerk. Szinai Miklós – Szűcs László, Budapest, Kossuth, 1963, 422-430.
- ¹⁰⁵ BFL, XXV.2.b.1946/4946. 16-17.
- ¹⁰⁶ BFL, XXV.2.b.1946/4946. 20.
- ¹⁰⁷ BFL, XXV.2.b.1946/4946. 23-25.
- ¹⁰⁸ BFL, XXV.2.b.1946/4946. 27.
- ¹⁰⁹ BFL, XXV.2.b.1946/4946. 29.
- ¹¹⁰ BFL, VI.13.a. Rendőrségi napiparancsok. 92. kötet. 1944. március 21. 4.
- ¹¹¹ *Magyarország a XX. században III.* Szerk. Kollega Tarsoly István, Szekszárd, Babits, 1998, 377-378. A nóta szövege (részben): „Ne higgy, magyar, a németnek, / Akármivel hitegetnek, [...] / Nincsen abban semmi virtus / Verje meg a Jézus Krisztus!”
- ¹¹² BFL, XXV.2.b.1946/4946. 31.
- ¹¹³ BFL, VII.5.e.1949.18167. 63.
- ¹¹⁴ BFL, XXV.2.b.1946/4946. 32.
- ¹¹⁵ Pelle János: A Magyar Államvasutak és a holokauszt történetéhez. *Hitel*, 2016/4. 51-69, itt 57. (rölap).
- ¹¹⁶ Oláh András Pál: A magyarországi légiháború és a magyar zsidók deportálásának kapcsolatai a II. világháború idején. *Belvedere Meridionale*, 2018/2. 69-87, itt 77. 46. sz. l.
- ¹¹⁷ BFL, VI.13.a. Rendőrségi napiparancsok. 92. kötet. 1944. május 4. 14.
- ¹¹⁸ *Shvoy Kálmán titkos naplója.* Szerk. Perneki. I. m. 276. (Kiemelés tőlem – V. L. B.)

4. „ISTEN VELED, ALADÁR!”

A KOLLABORÁNS KÖZIGAZGATÁS KIÉPÜLÉSE

- ¹ Karsai László – Molnár Judit: *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbírósg előtt.* Budapest, 1956-os KHT, 2004, 20.
- ² Israel State Archives (Jeruzsálem, a továbbiakban ISA), RG.51. Eichmann-per. 51:4.
- ³ PAAA, R99455 5721. 1944. július 28.
- ⁴ Kállay: *Magyarország miniszterelnöke voltam II.* I. m. 176-227; Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Budapest, Európa, 2011, 300-309.
- ⁵ HL, TGY 3092. 542.
- ⁶ *Függetlenség*, 1944. március 23. 1. (Kiemelés tőlem – V. L. B.)
- ⁷ *Függetlenség*, 1944. március 25. 3.
- ⁸ *Függetlenség*, 1944. május 20. 3.
- ⁹ KTÁL, 281.4.202. 7.
- ¹⁰ PAAA, R100.892 2282. 1944. május 19-i jelentés.
- ¹¹ Magyar Zsidó Levéltár (továbbiakban MZSL), XX-M-1. D10/3. 76.17.
- ¹² MV, 26/4.

- ¹³ BFL, XXV.1.a.293.1946. Szálasi-per. 2. sz. mikrofilmtékercs. 4889.
- ¹⁴ MZSL, XX-M-1. D10/3. 65.978.8.
- ¹⁵ BFL, XXV.1.a.1945.5126. 404.
- ¹⁶ BFL, VII.5.e.6737.1950. 57.
- ¹⁷ *Vádirat II.* Szerk. Karsai. I. m. 136.
- ¹⁸ *Egyedül Vagyunk*, 1944. május 5. 9.
- ¹⁹ *Függetlenség*, 1944. július 9. 3.
- ²⁰ MV, nyilas újságkivágások. (Érdemes megemlíteni, hogy egyikőjük nevében sem volt y! – V. L. B.).
- ²¹ Schmidt Mária: A vidéki rendőrkapitányok jelentik... Adalékok a magyar zsidóság történetéhez 1941 és 1944 között. *Valóság*, 37/6 (1994. június), 36–55, 50.
- ²² KTÁL, 47.1.407. 1–2.
- ²³ *Szigetvári Hírlap*, 1944. április 22. 1.
- ²⁴ MV, 25/53–54.
- ²⁵ MV, 25/61.
- ²⁶ MZSL, XX-C-2. D5/6. 65.1095.99.
- ²⁷ PAAA, R100.892 2283. 1944. május 28.
- ²⁸ MV, 25/71. 1, 2, 10. (Kiemelés tölem – V. L. B.).
- ²⁹ *Függetlenség*, 1944. május 14. 3.
- ³⁰ *Források Budapest történetéhez III.* Szerk. Szekeres. I. m. 539.
- ³¹ Mózes: *Várad zsidók*. I. m. 194–195.
- ³² *Források Budapest történetéhez III.* Szerk. Szekeres. I. m. 529.; Ránki: *Március 19*. I. m. 163.
- ³³ Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Budapest, Jaffa, 2011, 237–238. Inczédy-Joksmann kolozsvári főispánágáról a megszállást követően mondott le, Kolozs vármegyei tisztségét pedig szeptemberig tartotta meg. A zsidóellenes intézkedésekben nem vett részt. Lásd: Végső: Főispánok a népbíróság előtt. I. m. 435.
- ³⁴ Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Budapest, Zrínyi, 1989, 135.
- ³⁵ Ablonczy: *A visszatért Erdély*. I. m. 237–238. Örményi később a nyilas rendőrségben kapott – a zsidóságot nem érintő – szerepet, noha nem világos, hogy kényszerítették-e.
- ³⁶ Csősz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 194.; Czégé: Utasítottak. I. m. 129.
- ³⁷ BFL, XXV.2.b.1947.3518. 12.
- ³⁸ BFL, VII.5.e.1950.3166. 36, 38.
- ³⁹ BFL, VII.5.e.1949.18167. 86–87, 101.
- ⁴⁰ BFL, XXV.1.a.1946.4800. 8.
- ⁴¹ BFL, XXV.1.a.1946.841. 59.
- ⁴² KTÁL, 258.1.872. 31, 38, 41–42.
- ⁴³ BFL, XXV.1.a.1945.1605. 12, 16, 20.
- ⁴⁴ Csősz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 190.
- ⁴⁵ KTÁL, 94.2.1828. 38. skk.
- ⁴⁶ SJAN Cluj, Dos. 2122/1946. 55, 64.
- ⁴⁷ Végső: Főispánok a népbíróság előtt. I. m. 437.
- ⁴⁸ Csősz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 191–192.
- ⁴⁹ BFL, VII.5.e.18809.1949. 190.
- ⁵⁰ HL, TGY 2668/15. 5.
- ⁵¹ MNL OL, K27. 1944. április 19. 4.
- ⁵² A letartóztatások áttekintéséért lásd: http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=298:magyar-allampolgarsagu-fogolycsoportok-a-naci-lager-rendszerben-&catid=35:naci-fogoly-kartonok (Utolsó letöltés: 2018. december 21.) Illetve: Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest, Könyv Káté, 2017, 317.
- ⁵³ Csizmadia Ervin: *Makkai János. Ösztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között* (Budapest: Új Mandátum, 2001), 38.
- ⁵⁴ HL, TGY 3372. 27–28.
- ⁵⁵ Buchinger Manó: *Gestapo-banditák bűnhalmazata. Tizennégy hónap a hitleri koncentrációs táborban*. Budapest, Szerzői kiadás, 1945, 4.
- ⁵⁶ Polgármestert nem helyezhettek volna át, hiszen azt az adott város képviselőtestülete választotta, ennek ellenére több ilyen példa is ismert – ismét csak a német megszállást követő kaotikus helyzet illusztrálásaként.
- ⁵⁷ A rendőrség felépítéséhez lásd: *Rendőrségi zsebkönyv* 22. (1942), 57, 67.
- ⁵⁸ Molnár József volt kispesti polgármester népbíróági perében azt említette, hogy 91 polgármesterből 36-ot váltottak le Sztójayék, ám nem világos, hogy mire utalt a 91-es számmal. Polgármestere a megyei jogú városoknak lehetett, ezeknek száma 1944-ben a területgyarapodásokkal együtt 70 volt. Vallomásához lásd: BFL, XXV.1.a.1946.4721. 77.
- ⁵⁹ MNL OL, K27. 1944. május 3. 130–131, 61–66.
- ⁶⁰ Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. *Hadtörténelmi közlemények*, 113/1 (2000), 35–78, 60. Igmándy-Hegyessy ellenállásához lásd a család blogján közzétett primer dokumentumokat: <http://csendkavehaz.blogspot.com/p/vitez-igmandy-hegyessy-geza.html>. (Utolsó letöltés: 2018. november 20.)
- ⁶¹ Az összes itt idézett pozícióhoz lásd áttekintően: Ránki: *Március 19*. I. m. 164–167. A komparatív perspektívához lásd: Veszprémy: *Amszterdam, Auschwitz, Budapest*. I. m.
- ⁶² SJAN Cluj, Dos. 2122/1946. 67.
- ⁶³ *Függetlenség*, 1944. március 30. 2.
- ⁶⁴ *Források Budapest történetéhez III.* Szerk. Szekeres. I. m. 534.
- ⁶⁵ MV, 25/58.
- ⁶⁶ *Népbíróági közlöny*, 1946. június 20. 11.
- ⁶⁷ SJAN Cluj, Dos. 84/1946. 30.
- ⁶⁸ *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945*. Szerk. Németh László – Paksy Zoltán, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2004, 416–417. (Zala). Utóbbi iratban egyébként a szóbeli utasítást láthatóan szabadon értelmező Forintos Géza perlaki főszolgabíró zsidó származású közszolgáinak helyén hagyása, valamint „a kisebbséghez tartozó lakossággal szemben [...] durva” damásai körjegyző eltávolítása mellett érvel.
- ⁶⁹ *A Wilhelmstrasse és Magyarország; német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Szerk. Ránki György, Budapest: Kossuth, 1968, 837, 845.
- ⁷⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, XIV. Gróf Teleki Béla irattár. 5. doboz, 21. pallium. 1944. április 27-i táviratok.
- ⁷¹ Pelle: *Soá Debrecenben*. I. m. 152–153.
- ⁷² HL, TGY 3372. 24.
- ⁷³ Csősz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 191–192.
- ⁷⁴ Gidó: *The Hungarian Bureaucracy*. I. m. 647–648.
- ⁷⁵ Schmidt: Vidéki rendőrkapitányok jelentik. I. m. 51.
- ⁷⁶ HL, TGY 3372. 19.
- ⁷⁷ HL, TGY 3372. 25–27.
- ⁷⁸ KTÁL, 1553.1.916. 7, 19.
- ⁷⁹ Molnár: Csendőrkök, rendőrök, hivatalnokok. I. m. 127–128. A Molnár által közölt adatok a főispánok esetében biztosan túlzók. Állítása szerint egy hónap alatt két ember kivételével minden főispánt leváltottak. Ezzel szemben a március és október között helyükön maradt főispánok ismert neveinek vázlatos áttekintése legalább 11 főt mutat. Bizonyosan ismertek: Teleki Béla, Schell Péter, Nikolits Mihály, Molnár Imre, Kászonyi Richárd, Urbán Gáspár, Nagy Nándor, Péchy Miklós, Fáy István, Borbély-Maczkó Emil, és a két posztjából egyet megtartó Bethlen Béla. Ezek a főispánok természetesen nem mind, vagy nem ugyanannyira voltak kollaboránsok.
- ⁸⁰ *Népbíróági közlöny*, 1946. március 10. 7.
- ⁸¹ *Népbíróági közlöny*, 1945. december 22. 10.
- ⁸² YVA, T.16/57. 60–61, 73, 86.
- ⁸³ *Források Budapest történetéhez III.* Szerk. Szekeres. I. m. 530; és Székér Nóra: *A Magyar Közösség története*. Budapest, Pázmány Péter Katoli-

kus Egyetem, PhD-értekezés, 2009, 91–92.

⁸⁴ Hautzinger Zoltán (szerk.): *Tanulmányok „A rendészet kultúrája – kulturált rendészet” című tudományos konferenciáról*. Pécs, Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoport, 2009, 151–161, 155. (Pásztóy); *Belügyi Közlöny*, 1944. május 21. és június 25. (Siménfalvy).

⁸⁵ Végső: Főispánok a népbírók előtt. I. m. 452, 457–458. (Teleki, Schell).

5. „HELYESEBB LESZ, HA AZ IDŐJÁRÁSRÓL BESZÉLÜNK”. A MAGYAR KOLLABORÁNS KORMÁNYZAT ÉS A NÉMET NYOMÁS

¹ Weichs vezértábornagy 1944-es naplója. Szerk. Gosztonyi. I. m. 114.

² Az új kormány összetételét leírja: *Függetlenség*, 1944. március 23. 1.

³ *Az Endre-Baky-Jaross per*. Szerk. Karsai László – Molnár Judit, Budapest, Cserépfalvi, 1994, 90–91.

⁴ Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Budapest, Napvilág, 2000, 250.

⁵ *Népbírói közlöny*, 1945. december 22. 7.

⁶ HL, TGY 2831. 31.

⁷ Sipos: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. I. m. 83.

⁸ PAAA, R100.892 2283. 1944. június 14-ei jelentés.

⁹ Sipos: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. I. m. 89–92.

¹⁰ Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*. I. m. 343–346.

¹¹ Kádár – Vági: *A végső döntés*. I. m. 161.

¹² *Az Endre-Baky-Jaross per*. Szerk. Karsai – Molnár. I. m. 68–69.

¹³ Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*. Budapest, Kossuth, 1982, 108.

¹⁴ BFL, XXV.1.a.1947/1688. 6, 13.

⁸⁶ *Népbírói közlöny*, 1946. január 12. 3. (Budapesti Rendőr-főkapitányság); BFL, XXV.1.a.1945.612. (Budafok).

⁸⁷ YVA, T.16/47. 73.

⁸⁸ Kosztyó Gyula: A német megszállás és politikai következményei Kárpátalján (kézirat, ezúton is köszönöm Kosztyó Gyulának a szöveg átengedését). 2, 8. Lásd még: Sipos: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. I. m. 58; Ránki: *Március 19*. I. m. 164.

⁸⁹ Sipos: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. I. m. 87.

¹⁵ Paksa Rudolf: Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon. *Múltunk*, 63/1 (2018), 4–49, 12, 18.

¹⁶ MZSL, XX-C-2. D5/6. 65.1094. 2–3.

¹⁷ Uo. 5–6, 11.

¹⁸ Uo. 7.

¹⁹ MZSL, XX-C-2. D5/6. 65.1094.7.

²⁰ MZSL, XX-C-2. D5/6. 65.1094. 3–4.

²¹ BFL, XXV.1.a.1949/17211. 175.

²² BFL, VII.5.c.6737/1950. 6, 54, 57.

²³ BFL, XXV.4.f.1951/1255. 57.

²⁴ PAAA, R100.892 2283. 1944. május 27.

²⁵ *Harc*, 1944. május 20. 1.

²⁶ *Függetlenség*, 1944. március 28. 3.

²⁷ PAAA, R99451. 1944. október 12.

²⁸ *A Cél*, 1944. június 1. 3.

²⁹ *Függetlenség*, 1944. június 23. 5.

³⁰ *A Cél*, 1944. július 2. 51.

³¹ Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*. I. m. 151–152.

³² ISA, 3100/25-K. 1139/n. 1942. december 7-ei irat.

³³ ISA, RG.51. 51:4.

³⁴ A zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól elfogadott 1942:XV.tc.

³⁵ Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*. I. m. 454.

³⁶ Tomka: *A Horthy-rendszer mérlege vagy vádirata?* I. m. 177.

³⁷ Christian Gerlach – Götz Aly: *Az utolsó fejezet. Realpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945*. Budapest, Noran, 2005, 110–112. Arra, hogy volt német jelenlét a magyar gyárakban, lásd: HL, TGY 3372. 24.; MNL OL, K27. 1944. március 19. 17. Arra, hogy a német csapatok kiszolgálták magukat a magyar üzemekből, lásd: HL, TGY 3372. 22. és HL, TGY 3061. 16–18. Arra, hogy parancsokat adtak németek magyar hatóságoknak, a megannyi idézhető példa közül idézzük az egyik leginkább egyértelműt: „Hitler parancsára átvesszik a [szombathelyi] repülőter-parancsnokságot”. Lásd: HL, TGY 3942. 1–2. A Wehrmacht zsidóellenes tetteire lásd Bonyhád és Nyíregyháza zsidóságának példait: YVA, O.84/623. 1. és *Földrajzi enciklopédia II*. Szerk. Braham. I. m. 974.

³⁸ Karsai Elek: Deportation and Administration in Hungary. In: *The Holocaust in Hungary. Forty Years Later*. Szerk. Randolph L. Braham – Bela Vago, New York: Social Science Monographs, 1985, 107–127, 112.

³⁹ Ungváry: *Mesterterv?* I. m. 24.

⁴⁰ Kosztyó Gyula: Az ungvári zsidóság a vészidőszakban. Gettósítás, deportálás és a zsidó vagyon sorsa 1944-ben. *Betekintő*, 2016/4. 1–32, 4–5.

⁴¹ Gergely: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája*. I. m. 144. (Bodajk); YVA, O.84/23. 2–4. (Baja); *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 308. (Hatvan); Végső István: Ceglédi zsidók sorsa a vészidőszakban. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit, Budapest, Balassi, 2005, 479–496, 487. (Cegléd); MZSL, XX-C-2. D5/6. 8. (Gyékényes).

⁴² Kádár – Vági: *A végső döntés*. I. m. 207.

⁴³ Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*. I. m. 540. Ellentmondásos, hogy a szerző maga is számos, a megszállás előtti német követelést idéz a zsidókérdés megoldására: Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*. I. m. 451–458.

⁴⁴ ISA, RG.51. Eichmann-per. 51:4. T/1144.

⁴⁵ *Wilhelmstrasse*. Szerk. Ránki. I. m. 751.

⁴⁶ ISA, RG.51. Eichmann-per. 51:4. Gavriel Bach izraeli főügyész kommentárja.

⁴⁷ ISA, 3100/22-K. 1136/n. 1942. szeptember 26-ai irat.

⁴⁸ Horthy: *Emlékirataim*. I. m. 300–301. Hasonló védekezésért lásd Sztójay vallomását: Sipos: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. I. m. 256.

⁴⁹ Kádár – Vági: *A végső döntés*. I. m. 146–147.

⁵⁰ YVA, M.5/162. 19.

⁵¹ Bokor: *Végjáték*. I. m. 107.

⁵² *Life*, 1960. november 28. 109–110.

⁵³ Sipos: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. I. m. 263.

⁵⁴ ISA, 3100/23-K. 1137/n. 1942. október 14-ei irat. Christopher Browning, a német külügy holokauszthoz való viszonyának szaktekintélye szerint az iratból egyértelmű, hogy az „Hitler akaratát” közvetíti, és hogy a német diktátor ekkorra már valóban el akarta pusztítani a magyar zsidókat. Mint az irat tükrében véli, „a német nyomás a magyar zsidóknak a holokausztba való bevonására már 1942-ben, és közvetlenül Hitlertől 1943-ban [Klessheimben] megtörténik, jóval azelőtt, hogy 1944-ben sikerrel is jártak volna”. Browning 2018 októberében osztotta meg velem gondolatait levélben, amelyért köszönettel tartozom.

⁵⁵ Christopher Browning: *The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland 1940–43*.

- New York–London, Holmes and Meier, 1978, 131.
- ⁵⁶ PAAA, R100.891 A+B 2280. 1943. április 30.
- ⁵⁷ *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. I. kötet: Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfikkel.* Szerk. Ránki György, Budapest: Magvető, 1983, 101.
- ⁵⁸ Kádár – Vági: *A végső döntés.* I. m. 146.
- ⁵⁹ MNL OL, K27. 1944. április 26. 130–131, 139–140.
- ⁶⁰ PAAA, R100.892 2282. 1944. május 17.
- ⁶¹ PAAA, R100.892 2283. 1944. május 26.
- ⁶² Uo. Die Judenfrage in Ungarn. 1944. május 26.
- ⁶³ PAAA, R100.893 2285. 1944. július 12.
- ⁶⁴ PAAA, R100.891 A+B 2279. 1944. július 18.
- ⁶⁵ *Vádirat III.* Szerk. Karsai. I. m. 275–6, 280, 282.
- ⁶⁶ Kovács Tamás: A Nemzeti Számonkérő Különítmény. *Múltunk*, 2006/3, 71–100, 71.
- ⁶⁷ YVA, P.13/219. 24.
- ⁶⁸ Kádár – Vági: *A végső döntés.* I. m. 211. (Szálasi)
- ⁶⁹ PAAA, R100.892 2288. 1944. október 12.; PAAA, R99449. 1944. április 7.
- ⁷⁰ PAAA, R100.892 2283. 1944. május 26. Veesenmayer terveinek leírásához lásd március 24-ei jelentését: *Wilhelmstrasse.* Szerk. Ránki. 794–795. Veesenmayer Horthyt illető terveire lásd: Ránki: *Március 19.* I. m. 56, 111–112.
- ⁷¹ Az ellenállásra és a partizánmozgalomra lásd: Veszprémy: *Amszterdam, Auschwitz, Budapest.* I. m.
- ⁷² Veszprémy László Bernát: „Ez a mi huszonnegyedik óránk, de ti is meg fogtok dölgelni” – Így vették át a nyilasok a magyar közigazgatást. *Mandiner*, 2018. október 15. https://mandiner.hu/cikk/20181015_igy_vettek_at_a_nyilasok_a_magyar_kozigazgatast (Utolsó letöltés: 2019. augusztus 30.).
- ⁷³ MNL OL, K27. 1944. április 21. 56.
- ⁷⁴ MNL OL, K27. 1944. április 26. 108–110.
- ⁷⁵ Mind a két esetről hírt ad: *Függetlenség*, 1944. április 21. 2–3.
- ⁷⁶ *Függetlenség*, 1944. május 12. 1.
- ⁷⁷ MNL OL, K27. 1944. június 19. 63.
- ⁷⁸ *Függetlenség*, 1944. június 25. 3.
- ⁷⁹ *Függetlenség*, 1944. június 18. 1.
- ⁸⁰ *Függetlenség*, 1944. június 20. 3.
- ⁸¹ BFL, XXV.1.a.1945.1605. 12.
- ⁸² *Függetlenség*, 1944. július 13. 5.
- ⁸³ *Függetlenség*, 1944. augusztus 22. 1.
- ⁸⁴ *Függetlenség*, 1944. április 2. 4.
- ⁸⁵ *Függetlenség*, 1944. június 18. 1.
- ⁸⁶ *Függetlenség*, 1944. május 18. 2.
- ⁸⁷ Ránki: *Március 19.* I. m. 254–255.
- ⁸⁸ *Az Endre-Baky-Jaross per.* Szerk. Karsai – Molnár. I. m. 311.
- ⁸⁹ PAAA, R100.892 22832. 1944. június 1-jei javaslat Gödöllő zsidótanításáról.
- ⁹⁰ *Wilhelmstrasse.* Szerk. Ránki. I. m. 823.
- ⁹¹ Turbucz Dávid: *Horthy Miklós.* Budapest, Napvilág, 2011, 200–201.; Uő.: *A Horthy-kultusz 1919–1944.* Budapest, MTA BTK TTI, 2015, 289.
- ⁹² A memorandumhoz: *Horthy Miklós titkos iratai.* Szerk. Szinai – Szűcs. I. m. 446.
- ⁹³ A feltételezésekhez és másodlagos forrásokhoz: Haraszi György: Az égő titok – Az auschwitzi jegyzőkönyv(ek)ről 60 év elteltével. In: *Auschwitzi jegyzőkönyv.* Szerk. Haraszi György, Budapest, Múlt és Jövő, 2005, 44.
- ⁹⁴ Kádár – Vági: *A végső döntés.* I. m. 206–207.
- ⁹⁵ Uo.
- ⁹⁶ A német követelésekről érdemes megjegyezni, hogy további deportálásokat még a nyilas időszek alatt is követeltek, lásd: Kovács: Nemzeti Számonkérő Különítmény. I. m. 72.

- ⁹⁷ A kormánynyilatkozat-tervezethez lásd: *Vádirat III.* Szerk. Karsai. I. m. 452–453.
- ⁹⁸ MNL OL, K27. 1944. márc. 29. 128.

- ⁹⁹ *Wilhelmstrasse.* Szerk. Ránki. I. m. 838.
- ¹⁰⁰ *Wilhelmstrasse.* Szerk. Ránki. I. m. 875.

6. „MONDJAM AZT, HA KERESIK, HOGY NINCS OTTHON”.

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS ÉS A HOLOKAUSZT

- ¹ Magyary: *Magyar Közigazgatás.* I. m. 69.
- ² KTÁL, 47.1.407. 1–2.
- ³ KTÁL, 94.2.1828. 109.; Ua. 47.1.407. 3.
- ⁴ KTÁL, 129.2.13. 20.
- ⁵ Varga László: *Velünk éltek. A nagy-magyarországi zsidóság története.* Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség, 2010, 66.
- ⁶ KTÁL, 47.1.407. 1–3.
- ⁷ *Függetlenség*, 1944. május 9. 7.
- ⁸ *Az Endre-Baky-Jaross per.* Szerk. Karsai – Molnár. I. m. 67.
- ⁹ BFL, XXV.1.a.1945.1605. 104.
- ¹⁰ A közigazgatás általános szerepének leírásához lásd: *Magyar alkotmánytörténet.* Szerk. Mezey. I. m. 382. A Horthy-kori közigazgatás, illetve a dualizmusból megmaradt elemek leírásához lásd: Csizmadia [et al.]: *Magyar állam- és jogtörténet.* I. m. 347, 525–532. Az alispán szerepéhez külön: *Magyar történelmi fogalomtár I.* Szerk. Bán Péter, Budapest, Gondolat, 1989, 21. A rendőrséghez külön: Parádi József: A polgári magyar állam rendőrségei 1867–1945. *Rendvédelem-történeti füzetek*, 20/23 (2011), 124–143.
- ¹¹ A főszolgabírónak elméletben nem volt rendelkezési joga a rendvédelmi szervek felett, hiszen azt a Belügy-minisztérium gyakorolta, csupán vizsgálatok indításához kérhette a rendőrség és a csendőrség segítségét. Ennek ellenére számos népbírószáki perben felmerült, hogy a főszolgabírók utasították a rendvédelmi szerveket, így a főszolga-
- bírók ezen szerepe a gyakorlatban megvalósult.
- ¹² A két narratívához lásd Randolph L. Braham: A magyarországi holokauszt bonctani vizsgálata: az okok egy lehetséges magyarázata. In: *Tanulmányok a holokausztról VI.* Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Múlt és Jövő, 2014, 359–376, 361. Illetve *Magyar alkotmánytörténet.* Szerk. Mezey. I. m. 357–358.
- ¹³ HL, TGY 3346. 7.
- ¹⁴ *Függetlenség*, 1944. május 18. 2. (Kiemelés tőlem – V. L. B.)
- ¹⁵ *Függetlenség*, 1944. június 1. 5.
- ¹⁶ *Függetlenség*, 1944. május 24. 5.
- ¹⁷ *Függetlenség*, 1944. május 28. 2. és szeptember 17. 3.
- ¹⁸ *Emlékezz!* Szerk. Katona. I. m. 157–158.
- ¹⁹ KTÁL, 53.3.7. 1. 1944. április 12.
- ²⁰ *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség. A dualizmus korától napjainkig.* Szerk. Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel, Budapest: Aposztróf, 2013, 257.
- ²¹ YVA, T.16/47. 65.
- ²² *Együttélés és kirekesztés.* Szerk. Németh, Paksy. I. m. 391.
- ²³ Csősz: *Konfliktusok és kölcsönhatások.* I. m. 193.
- ²⁴ MV, 9/60. 1944. április 11.
- ²⁵ YVA, O.84/266. 1.
- ²⁶ HL, Tiszti parancsok, 1944. év. 4. doboz, 10. sz. ti. pcs. 1944. május 2.
- ²⁷ *Az Endre-Baky-Jaross per.* Szerk. Karsai – Molnár. I. m. 65.
- ²⁸ *Az Endre-Baky-Jaross per.* Szerk. Karsai – Molnár. I. m. 50.

- ²⁹ Takács Istvánné: *A dombóvári zsidóság története*. Dombóvár, DVVE, 2007, 187.
- ³⁰ *Az Endre-Baky-Jaross per*. Szerk. Karsai – Molnár. I. m. 312–313.
- ³¹ BFL, XXV.1.a.1946.2218. 10.
- ³² BFL, XXV.1.a.1946.2218. 54.
- ³³ BFL, XXV.1.a.1946.2218. 66.
- ³⁴ BFL, XXV.1.a.1946.2218. 82, 92.
- ³⁵ Kovács: *Embermentő közszolgák*. I. m. 70–71.
- ³⁶ *Függetlenség*, 1944. május 31. 5.
- ³⁷ *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 284.
- ³⁸ *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 304.
- ³⁹ *Földrajzi enciklopédia II.* Szerk. Braham. I. m. 1363.
- ⁴⁰ Kovács Tamás: Gettósítás Kaposváron. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár. I. m. 497–513, 509.
- ⁴¹ BFL, XXV.a.1.1947.3557. 41.
- ⁴² BFL, VII.5.e.1950.3919. 12, 40.
- ⁴³ *Függetlenség*, 1944. június 4. 8.
- ⁴⁴ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 170.
- ⁴⁵ BFL, XXV.1.a.1945.3573. 4.
- ⁴⁶ BFL, XXV.1.a.1945.212. 64.
- ⁴⁷ Pelle: A Soá Debrecenben. In: *Uő.: Auschwitz magyar szemmel*. I. m. 115–161, 151.
- ⁴⁸ DEGOB, 1375.
- ⁴⁹ *Földrajzi enciklopédia I.* Szerk. Braham. I. m. 253.
- ⁵⁰ A forrás megjelölése nélkül idézi: Ablonczy: *A visszatért Erdély*. I. m. 238. Az eset primer forrása: Pihepár-nát akart vinni zsidó ismerősének a gettóba – egyhónapi fogházat kapott. *Ellenzék*, 1944. május 10. 3. Ezúton is köszönöm Ablonczy Balázsnak, hogy megosztotta velem ezt a sajtóforrást.
- ⁵¹ *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 289.
- ⁵² BFL, VII.5.e.1949.21645. 121.
- ⁵³ Karsai László: Válogatás Endre László levelesládájából. *Múlt és Jövő*, 1989/2, 94–97, 95.
- ⁵⁴ Karsai László: Ellenállni a gonosznak. Zsidók és magyarok a Soá idején. In: *Magyar megfontolások a Soáról*. Szerk. Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 11–123, 113.
- ⁵⁵ YVA, O.33/2436. Haju kehilot jehudiot be'Győr (1989). O. n.
- ⁵⁶ *Földrajzi enciklopédia II.* Szerk. Braham. I. m. 930.
- ⁵⁷ *Földrajzi enciklopédia II.* Szerk. Braham. I. m. 906.
- ⁵⁸ Takács: *A dombóvári zsidóság története*. I. m. 186–188.
- ⁵⁹ PAAA, R100.892 2283. 1944. május 24.
- ⁶⁰ *Függetlenség*, 1944. június 21. 5.; Karsai – Molnár: *A magyar Quisling-kormány*. I. m. 750.
- ⁶¹ YVA, T.16/47. 64. 1944. május 10.
- ⁶² MV, 27/247. 1944. július 9. 3.
- ⁶³ Hollósi Gábor: *Dr. vitéz ákosfalvi Szilágyi László belügyminiszteri tanácsos visszaemlékezése az 1944-es mentesítésekre*. Budapest, Veritas–Magyar Napló, 2016; MZSL, XXXIII-5-c. Vádak a zsidó tanács ellen c. pallium. 4. (Borsay).
- ⁶⁴ KTÁL, 94.2.200. 10. 1944. május 3.
- ⁶⁵ KTÁL, 94.5.228. 19. 1942. szeptember 12.
- ⁶⁶ Kosztyó: Ungvári zsidóság. I. m. 4.
- ⁶⁷ KTÁL, 258.1.872. 10. 1944. május 3.
- ⁶⁸ KTÁL, 94.2.2023. 6, 8, 10.
- ⁶⁹ Karsai László: *Holokauszt*. Budapest, Pannonica, 2001, 243.
- ⁷⁰ DEGOB, 88.
- ⁷¹ YVA, O.84/282. 3.
- ⁷² DEGOB, 74.
- ⁷³ DEGOB, 9.
- ⁷⁴ DEGOB, 46.
- ⁷⁵ DEGOB, 9.
- ⁷⁶ DEGOB, 88.
- ⁷⁷ KTÁL, 258.1.872. 42. 1944. július 14.
- ⁷⁸ Státny archív v Košiciach (Kassa, továbbiban SAK), Mad'. král'. policajný kapitanát v Košiciach (továbbiakban MKPKK). 17. doboz. 3743/1944, 4748/1944, ill. 18. doboz. 4797/1944, 4803/1944, 4824–5 /1944, 4897–9/1944, 4900–4916/1944 és 4923–4924/1944.
- ⁷⁹ KTÁL, 281.2.2115. 21.
- ⁸⁰ *Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárból*. Szerk. Ságvári. I. m. 53–54.
- ⁸¹ *Ítélet*, 1947. március 6. 15.
- ⁸² Karsai: *Holokauszt*. I. m. 251. (munkatábor) és BFL, XXV.1.b.1946.1045. 18. (sorozás).
- ⁸³ *Vádirat III.* Szerk. Karsai. I. m. 399.
- ⁸⁴ Karsai Elek: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon 1942–1945 II. Budapest, MIOK, 1962, 528.
- ⁸⁵ SJAN Cluj, Dos. 118/1945. 345.
- ⁸⁶ MV, 31/56.
- ⁸⁷ *Földrajzi enciklopédia II.* Szerk. Braham. I. m. 849–850.
- ⁸⁸ *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 307.
- ⁸⁹ Pintér István: *A Magyar Front és az ellenállás (1944. március 19.–1945. április 4.)*. Budapest, Kossuth, 1970, 102.
- ⁹⁰ MV, 6/95. 1944. február 19.
- ⁹¹ *Vádirat I.* Szerk. Karsai. I. m. 41–42.
- ⁹² *Vádirat I.* Szerk. Karsai. I. m. 89–91.
- ⁹³ Gabriel Milland: The BBC Hungarian Service and the Final Solution in Hungary. *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 18/3 (1998). 353–373, 369, 355.
- ⁹⁴ *Vádirat I.* Szerk. Karsai. I. m. 331.; Mózes: *Várad zsidók*. I. m. 192.
- ⁹⁵ *Vádirat II.* Szerk. Karsai. I. m. 157.
- ⁹⁶ HL, EGY M/255.
- ⁹⁷ Sipos Péter: *Legális és illegális munkaszolgálat 1919–1944*. Budapest, Gondolat, 1988, 313.
- ⁹⁸ *Vádirat I.* Szerk. Karsai. I. m. 39.
- ⁹⁹ *Vádirat I.* Szerk. Karsai. I. m. 41–42.
- ¹⁰⁰ *Vádirat I.* Szerk. Karsai. I. m. 79–80.
- ¹⁰¹ Kállai Gyula: *A Magyar Front*. Budapest, Kossuth, 1984, 183.
- ¹⁰² *Az Endre-Baky-Jaross per*. Szerk. Karsai – Molnár. I. m. 49.
- ¹⁰³ *Függetlenség*, 1944. május 14. 3.
- ¹⁰⁴ *Függetlenség*, 1944. május 18. 2.
- ¹⁰⁵ *Függetlenség*, 1944. június 7. 3. (Kiemelés az eredetiben).
- ¹⁰⁶ *Függetlenség*, 1944. július 9. 7. (Kiemelés az eredetiben).
- ¹⁰⁷ KTÁL, 258.1.872. 61. Latin: tiszta lapot.
- ¹⁰⁸ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 180.
- ¹⁰⁹ Horváth – L. Kiss: *Végjáték a határon*. I. m. 35.
- ¹¹⁰ KTÁL, 281.2.2115.
- ¹¹¹ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 153.
- ¹¹² *Népbíróági közlöny*, 1946. június 8. 9.
- ¹¹³ *Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóság üldöztetésének történetéhez 1938–1945*. Szerk. Katona Csaba [et al.], Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2004, 71.
- ¹¹⁴ Sulyok Izabella: A „zsidókérdés megoldása” a III. (szombathelyi) csendőrkörletben lezajlott népbíróági perekben. In: *Tanulmányok a holokausztról VI.* Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Múlt és Jövő, 2014, 377–412, 397.
- ¹¹⁵ Lásd a soron következő iratokat. Ezeket Bosnyák egyszerűen „igazgató úrként” írta alá; a levelek fejlécén alkalmanként a Zsidókérdést Kutató Intézet neve, de néha még ennyi sem szerepelt. Egyetlen válaszlevél sem tudakolta meg, hogy Bosnyák milyen jogkörrel élve ad utasításokat polgármestereknek, főszolgabíróknak. A kérdés – nyilván az iratok ismeretének hiányában – Bosnyák népbíróági perében nem került elő. „Jó választ” természetesen nem is adhatott volna rá: mind egy egyelőre feltáratlan belügyi felhatalmazás, mind a jogkör nélküli terrorisztikus eljárás inkrimináló tényező lett volna. Bosnyák szerepének korábbi történeti félreértelmezéséhez lásd: Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*. I. m. 351.

- ¹¹⁶ MZSL, XX-C-2. D5/6. 65.1098.43. és 65.1098.81. Isztimér és Sárvár választai.
- ¹¹⁷ Uo. 65.1098.20 és 78. Balatonalmádi, rozsnói polgármester válasza. Továbbá: Uo. XX-C-2. Yad Vashemből másolt iratok, 7, 24, 26. Győri, mosonmagyaróvári, nagyszalontai polgármesterek válasza.
- ¹¹⁸ Takács: *A dombóvári zsidóság története*. I. m. 371–373.
- ¹¹⁹ MZSL, XX-C-2. D5/6. 65.1098.33. Feledi járás főszolgabírójának válasza. Továbbá: Uo. Yad Vashemből másolt iratok, 23. Monori járás főszolgabírójának válasza.
- ¹²⁰ Uo. 65.1098.70, 75. Ózdi főszolgabíró válasza, 1944. május 30., és Pécs válasza, május 23. Más válaszokért, amelyek az utasítás különböző megérkezési formáit részletezik, lásd uo. 65.1098.38, 62, 66. Hangácsi jegyző, kolozsvári főszolgabíró, nádudvari jegyző válasza.
- ¹²¹ Uo. Yad Vashemből másolt iratok, 2, 3, 17.
- ¹²² Uo. Yad Vashemből másolt iratok, 5–6. A gödöllői zsidóság sorsához lásd: Braham: *Földrajzi enciklopédia II*. I. m. 845. Későbbi, a kollaboráció és az áldozattá válás közötti kapcsolatról szóló számításainkba nem vettük bele Gödöllőt, mert ha a német levéltári források helyesek, akkor a „speciális akció”, amelynek keretében eltávolíthatták a település zsidóságát, kiemeli azt az általános gyakorlatból. A gödöllői zsidóság sorsáról lásd: Klacsmann Borbála: *A holokauszt Gödöllőn*. In: *A nagypolitikától a hétköznapiakig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Szerk. Molnár Judit, Budapest, Balassi, 2016, 289–304. Hasonlóan nem tudtunk számolni a mohácsi zsidókkal, akiket Vörös István Károly kutatásai szerint szintúgy nem írtak össze, ám a veszteségi arány kiszámolhatatlan, ugyanis a szakirodalom az 564 fős közösségre 687 áldozatot és 112 túlélőt számol, ami 41 százalékos gyarapodási arányt feltételez a holokauszt során. Lásd: Vörös István Károly: *Mohácsiak*. Egy Duna menti kisváros zsidó lakosainak tragédiája. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokauszt-ról V. Budapest, Balassi, 2011, 294–332, 317.*, és *Földrajzi enciklopédia I*. Szerk. Braham. I. m. 173.
- ¹²³ Uo. 65.1098.3. Aszódai főszolgabíró válasza, 1944. június 2. Az aszódai zsidósághoz lásd: *Földrajzi enciklopédia II*. Szerk. Braham. I. m. 815.
- ¹²⁴ Uo. Yad Vashemből másolt iratok, 35. Csóka László válasza Bosnyák Zoltánnak, 1944. június 17. A szatmárnémeti zsidóságot május 19. és június 1. között gettósították és deportálták. Csóka egyébiránt a szakirodalom szerint egy Endre László által inspirált, kimondottan antiszemita köztisztviselő volt, akit a háború után a román népbíró-ság elítélt. Ennek ellenére Ferenczy László személyesen írta felül nagyvonalú mentesítési kísérleteit. Ez is mutatja a helyzet összetettségét: egy Endrére feltekintő, antiszemita polgármester ellentmond Bosnyáknak, nem írja össze a zsidókat és mentesítene. A szatmárnémeti zsidósághoz és Csóka szerepéhez lásd: *Földrajzi enciklopédia II*. Szerk. Braham. I. m. 1044–1045.; *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Braham. I. m. 105. Csókának a gettó élelmészében való szerepe hasonlóan ellentmondásos, lásd lentebb.
- ¹²⁵ *Földrajzi enciklopédia I*. Szerk. Braham. I. m. 285.
- ¹²⁶ MZSL, XX-C-2. D5/6. 65.1098.104. Újpest. Továbbá: Uo. Yad Vashemből másolt iratok, 23, 40. Pápa, Szeged. Székesfehérvárhoz lásd: Gergely: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája*. I. m. 115.
- ¹²⁷ Uo. Yad Vashemből másolt iratok, 10. A győri zsidóság adataihoz lásd: *Földrajzi enciklopédia I*. Szerk. Braham. I. m. 479.
- ¹²⁸ Gergely: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája*. I. m. 142, 152.; DEGOB, 3547.
- ¹²⁹ *Iratok a Csongrád megyei levéltárból*. Szerk. Ságvári. I. m. 41. Karsai László szerint „hetekig” nem jön létre a gettó, Braham szerint egyáltalán nem. Vö. Karsai: *Holokauszt*. I. m. 241. és *Földrajzi enciklopédia I*. Szerk. Braham. I. m. 418.
- ¹³⁰ YVA, O.84/112. 1–2.
- ¹³¹ Kovács: *Gettósítás Kaposváron*. I. m. 506.
- ¹³² Fritz Regina: *Inside the Ghetto: Everyday Life in Hungarian Ghettos*. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 606–640, 624–625.
- ¹³³ *Földrajzi enciklopédia I*. Szerk. Braham. I. m. 555.
- ¹³⁴ Kovács: *Embermentő közszolgák*. I. m. 58, 70–71.
- ¹³⁵ *Iratok a Somogy megyei levéltárból*. Szerk. Ságvári. I. m. 91.; Gergely: *A székesfehérvári zsidóság*. I. m. 150.
- ¹³⁶ PAAA, R100.892. 2283. 1944. május 31.
- ¹³⁷ MV, 9/91. 1944. május 12.
- ¹³⁸ Kovács: *Embermentő közszolgák*. I. m. 55–56, 57. (Hódmezővásárhely, Tab.)
- ¹³⁹ Rámutat és idézi: Molnár: *Csendőrök, rendőrök, hivatalnokok*. In: *Magyar megfontolások a Soáról*. Szerk. Hamp [et al.]. I. m. 129. (Kiemelés tőlem – V. L. B.)
- ¹⁴⁰ BFL, XXV.1.a.1946.4721. 110–112.
- ¹⁴¹ BFL, XXV.1.a.1945.1605. 16.
- ¹⁴² Csősz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 196.
- ¹⁴³ PAAA, R100.892. 2282. 1944. április 26.
- ¹⁴⁴ Csősz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 208.
- ¹⁴⁵ SJAN Cluj, Dos. 118/1945. 69.; Csősz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 208.
- ¹⁴⁶ *Népbírói közlöny*, 1946. január 5. 9.
- ¹⁴⁷ *Földrajzi enciklopédia II*. Szerk. Braham. I. m. 916.
- ¹⁴⁸ BFL, XXV.1.b.1945.3479. 4.
- ¹⁴⁹ BFL, XXV.2.b.1947.9834. 21.
- ¹⁵⁰ HL, TGY 3257. 115.
- ¹⁵¹ MV, 6/89. 1944. március 31. és április 4.
- ¹⁵² BFL, XXV.1.a.1946.5126. 171, 199.
- ¹⁵³ BFL, XXV.a.1.1945.1605. 12.
- ¹⁵⁴ *Népbírói közlöny*, 1946. január 26. 8.
- ¹⁵⁵ SJAN Cluj, Dos. 81/1946. 159.
- ¹⁵⁶ *Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárból*. Szerk. Ságvári. I. m. 64.
- ¹⁵⁷ Gidó: *The Hungarian Bureaucracy*. I. m. 646.
- ¹⁵⁸ PAAA, R100.892. 2282. 1944. május 6. és május 8.
- ¹⁵⁹ SJAN Cluj, Dos. 118/1945. 56.
- ¹⁶⁰ Anders E. B. Blomqvist: *Local Motives for Deporting Jews. Economic Nationalizing in Szatmárnémeti in 1944*. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 673–704, 683.
- ¹⁶¹ SJAN Cluj, Dos. 81/1946. 9–10.
- ¹⁶² *Iratok a Somogy megyei levéltárból*. Szerk. Ságvári. I. m. 90.
- ¹⁶³ Csősz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 192.
- ¹⁶⁴ *Földrajzi enciklopédia II*. Szerk. Braham. I. m. 854.
- ¹⁶⁵ BFL, VII.5.e.1949.21645. 9, 20, 68, 71–75.
- ¹⁶⁶ Sulyok: *A „zsidókérdés megoldása” a III. (szombathelyi) csendőrküldetésben*. I. m. 400.
- ¹⁶⁷ Végső: *Főispánok a népbírói elött*. I. m. 432.
- ¹⁶⁸ BFL, VII.5.e.18809/49. 3, 204.
- ¹⁶⁹ K. Farkas: *Zsidósors Mohácson 1944-ben*. I. m. 55–56.
- ¹⁷⁰ SJAN Cluj, Dos. 84/1946. 91–92, 97–98. A legenda forrása Paksy-Kiss Tibor csendőr ezredes, aki körlevelében hívta fel a figyelmet arra, hogy a zsidók mérgezett borotvával fertőzték meg az ételt. Hogy miért kell borotva az ételek megmérgezéséhez vagy hogy hogyan is zajlik

- az ilyesmi, arra nem utalt. Lásd: Uo. Dos. 106/1945. 9. 1944. május 13.
- ¹⁷¹ Varga László: *Velünk éltek. A nagy-magyarországi zsidóság története*. Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség, 2010, 65–66.
- ¹⁷² Fritz: *Inside the Ghetto*. I. m. 624–625, 627.
- ¹⁷³ SAK, MKPKK. 18. doboz. 4814/1944.
- ¹⁷⁴ BFL, VII.5.e.1949.21044. 42, 77. skk. A munkaszolgálatosok lelövésének utasítását készpénznek veszi: *Földrajzi enciklopédia I.* Szerk. Braham. I. m. 1046. Utóbbi történet a jogkör kérdése és a források ellenőrizhetlensége okán minimum kritikával kezelendő. Az esetet Endrődi maga tagadta: SJAN Cluj, Dos. 84/1946. 30. A túlélők vádjaiért lásd: Uo. 38.
- ¹⁷⁵ Sulyok: A „zsidókérdés megoldása” a III. csendőrkörületben. I. m. 404–405.
- ¹⁷⁶ YVA, O.84/221. 8.
- ¹⁷⁷ Horváth, L. Kiss: *Végjáték a határon*. I. m. 28.
- ¹⁷⁸ BFL, XXV.1.b.1945.3479. 4–5.
- ¹⁷⁹ Botos János: A budapesti mentők tevékenységéről. In: *Helytállás. Embermentő orvosok és egészségügyiek 1944–1945*. Szerk. Szabó Éva, Budapest, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, 1996, 152–154, 152. Számos budapesti rendőrségi jelentés beszámol zsidó sérültekhez, de akár meglőtt partizánokhoz is kiszálló mentőkről. Lásd: BFL, VI.13.b. Fegyelmi iratok 1920–1944. 155. doboz. 1620/F.1944. 1944. október 30.; Uo. 1971/F.1944. 1944. december 3.
- ¹⁸⁰ SAK, MKPKK. 18. doboz. 4801/1944.
- ¹⁸¹ HL, TGY 3372. 44.
- ¹⁸² YVA, O.33/9058. 3. (héber).
- ¹⁸³ Ádámné Porcsalmy Éva: A II. világháború lengyel sajtója a magyarországi lengyel menekültekről. In: *Tanulmányok a magyarországi lengyel emigráció történetéből 1939–1945*. Szerk. Lagzi István, Budapest–Szeged, Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ, 1979, 59–68, 65.; Szakasits György: *Törvényen kívül. Naplójegyzetek a német megszállás idejéből*. Budapest, Forrás, 1948, 4.; Kovács: A debreceni szociáldemokráta mozgalom a német megszállás és a felszabadulás hónapjaiban. In: *Korok, emberek*. Szerk. Fehér. I. m. 262.; *Magyarország, 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai*. Szerk. Sipos Péter, Budapest, Palatinus, 1999, 30–32.
- ¹⁸⁴ DEGOB, 22.
- ¹⁸⁵ *Földrajzi enciklopédia II.* Szerk. Braham. I. m. 972.
- ¹⁸⁶ Csósz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 192. (Kisújszállás); *Földrajzi enciklopédia I.* Szerk. Braham. I. m. 571. (Jászberény).
- ¹⁸⁷ Sulyok: A „zsidókérdés megoldása” a III. csendőrkörületben. I. m. 400–401.
- ¹⁸⁸ Sulyok: A „zsidókérdés megoldása” a III. csendőrkörületben. I. m. 398–399.
- ¹⁸⁹ A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Budapest, Kossuth, 1987, 222. Losonczy 1978-ban hunyt el Debrecenben.
- ¹⁹⁰ BFL, XXV.1.a.1945.1637. 14–16.
- ¹⁹¹ BFL, XXV.1.a.1945.1605. 37.
- ¹⁹² Karsai: *Holokauszt*. I. m. 243.
- ¹⁹³ *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára*, A/1.c. Ravasz László elnöki iratai. 700/1944. Kovácsy Albert marosvásárhelyi közjegyző levele Ravasznak, 1944. május 5.
- ¹⁹⁴ Kovács: *Embermentő közszolgák*. I. m. 63.
- ¹⁹⁵ Végső: Főispánok a népbírótság előtt. I. m. 424.
- ¹⁹⁶ *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 106.
- ¹⁹⁷ *Vádírat III.* Szerk. Karsai. I. m. 178–179.

- ¹⁹⁸ Milland: *The BBC Hungarian Service*. I. m. 356–357.
- ¹⁹⁹ HL, EGY M/183. 1.
- ²⁰⁰ *Források Budapest történetéhez III.* Szerk. Szekeres. I. m. 559.; BFL, XXV.1.a.2399.1947. 2. doboz, 1411, 1420.
- ²⁰¹ HL, EGY M/10. 1–7.
- ²⁰² Ezekhez lásd: HL, EGY M/183 és M/10.
- ²⁰³ BFL, XXV.2.b.1948.1379. 27, 29.
- ²⁰⁴ *Népbíróági közlöny*, 1946. június 8. 9.
- ²⁰⁵ *Népbíróági közlöny*, 1946. augusztus 4. 15.
- ²⁰⁶ *Emlékezz*. Szerk. Katona. I. m. 98.
- ²⁰⁷ Fóris Ákos: *Bizony Emil népbíróági ítélete*. 3–4. (kézirát, amelynek átengedését ezúton is köszönöm Fóris Ákosnak).
- ²⁰⁸ *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 105.
- ²⁰⁹ SJAN Cluj, 301/1945. 112–113.
- ²¹⁰ Gergely: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája*. I. m. 169.
- ²¹¹ *Iratok a Békés megyei levéltárból*. Szerk. Ságvári. I. m. 49.
- ²¹² DEGOB, 28.
- ²¹³ DEGOB, 3562.
- ²¹⁴ *Emlékezz*. Szerk. Katona. I. m. 117.
- ²¹⁵ Baki Attila: Bars és Hont k. e. e. vármegye zsidósága és a holokauszt 1938–1945. In: *Tanulmányok a holo-*

- kausztról VI.* Szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Múlt és Jövő, 2014, 143–210, 180–181.
- ²¹⁶ Zahava Szász Stessel: *Bor és tövisek Tokaj-Hegyalján. Zsidó élet Magyarországon – Abaújszántó zsidó közösségének története*. Budapest, Noran, 2013, 279.
- ²¹⁷ Gergely: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája*. I. m. 129.
- ²¹⁸ *Iratok a Vas megyei levéltárból*. Szerk. Ságvári. 42.
- ²¹⁹ SJAN Cluj, Dos. 350/1945. 40. (Kiemelés tőlem – V. L. B.)
- ²²⁰ BFL, XXV.2.b.1947.3311. 2.
- ²²¹ Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Ut a cigány Holocausthoz*. Budapest, Cserépfalvi, 1992, 89–90.
- ²²² *Népbíróági közlöny*, 1946. március 23. 3.
- ²²³ Sulyok: A „zsidókérdés megoldása”. I. m. 393.
- ²²⁴ *Népbíróági közlöny*, 1946. március 10. 6.
- ²²⁵ BFL, XXV.1.a.1946.4800. 35.
- ²²⁶ *Károlyi Mihály levelezése IV. 1930–1944*. Szerk. Hajdu Tibor – Litván György, Budapest, Napvilág, 2015, 822.
- ²²⁷ Oláh: A magyarországi légiháború és a magyar zsidók deportálása. I. m. 82–83.

7. „ZUBBONYA ALATT TALÁN SZÍV DOBOG”.

A MAGYAR RENDVÉDELMI SZERVEK ÉS A HOLOKAUSZT

- ¹ A csendőrhöz lásd az igazolóbizottságok adatait: *Ítélet*, 1947. március 6. 16. A rendőrséghez: Parádi: A polgári magyar állam rendőrségei. I. m. 130.
- ² Kovács: *Alkonyat Budapest felett*. I. m. 87.
- ³ Pintér: *A Magyar Front és az ellenállás*. I. m. 104.
- ⁴ A gettók leírásához lásd főleg a munkácsi, ungvári, huszti, kassai, szegedi gettókat.
- ⁵ *Vádírat I.* Szerk. Karsai. I. m. 124. 6163/1944. BM VII. res. sz. rendelet.
- ⁶ KTÁL, 53.3-7. 1.
- ⁷ *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróóság előtt*. Szerk. Molnár Judit, Budapest, Scolar–ÁBTL, 2014, 277.
- ⁸ *Budapesti Közlöny*, 1944. április 28. 2–3.
- ⁹ *Függetlenség*, 1944. április 6. 7.
- ¹⁰ *Megfigyelés alatt... Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséről*.

- déséből (1920–1944). Szerk. Beránne Nemes Éva – Hollós Ervin, Budapest, Akadémiai, 1977, 405.
- ¹¹ MV, 6/146. 1944. május 13.
- ¹² Bartha Ákos: „El voltam szánva a halálra”. Bajcsy-Zsilinszky Endre első börtönlevele (1944. március 25.) *ArchivNet*, 2018/1.
- ¹³ Karsai – Molnár: *A magyar Quisling-kormány*. I. m. 104.
- ¹⁴ Bartha: „El voltam szánva a halálra”. I. m.
- ¹⁵ BFL, VII.5.e.1949.18167. 63. Kun teljes nevéhez és beosztásához lásd: *A Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve*, 52. (1944). 125.
- ¹⁶ BFL, VI.13.b. 155. kisdoboz. 1581/F.1944. 1944. október 26. Nem teljesen világos, hogy ez a parancs már korábban is így volt-e megfogalmazva – a szöveg utal rá, hogy a rendőrök számára ekkor már ismert volt a rendelkezés –, ám a belügy utasítása minden rendvédelmi szervnek arról szól március 19-én, hogy ne álljanak ellen. Ehhez lásd Éliássy népbírósi perét, főleg Papp Béla vallomását.
- ¹⁷ BFL, XXV.2.b.1946.4946. 4.
- ¹⁸ YVA, O.84/221. 3.
- ¹⁹ SAK, MKPKK. 18. doboz. 4828/1944.
- ²⁰ SAK, MKPKK. 17. doboz. 3582/1944.
- ²¹ Kosztyó: Ungvári zsidóság. I. m. 3.
- ²² HL, TGY 3257. 106–107.
- ²³ SJAN Cluj, Dos. 102/1945. 117. 1944. április 3.
- ²⁴ *Földrajzi enciklopédia II.* Szerk. Braham. I. m. 855.
- ²⁵ *Együttélés és kirekesztés.* Szerk. Németh – Paksy. I. m. 368.
- ²⁶ BFL, VI.13.b. 155. kisdoboz. 895/F.1944. 1944. május 29.
- ²⁷ BFL, VI.13.b. 155. kisdoboz. 589/F.1944. 1944. március 27.
- ²⁸ BFL, VI.13.b. 155. kisdoboz. 993/F.1944. 1944. június 1. Rendfokozata nem ismert.
- ²⁹ BFL, VI.13.b. 155. kisdoboz. 972/F.1944. 1944. június 16.
- ³⁰ BFL, VII.5.e.1949.18167. 64. 111. Erre a tényre Faragho Gábor és Czigány József vallottak. Mivel a vallomások Czigány perében történtek, nem valószínű, hogy hazudtak volna. (Hiszen Balázs-Pirinek ebből semmilyen haszna nem származott).
- ³¹ BFL, VI.13.a. Rendőrségi napirancsok. 92. kötet. 1944. március 31. 13–14. és 1944. április 1. 7–8.
- ³² A vidéki rendőrség őrszemélyzetéhez – amelyből kiszámolható a budapesti őrszemélyzet hozzávetőleges létszáma – lásd: *Rendőrségi zsebkönyv* 24. (1944), 47–49, 54.
- ³³ André Biss: *A Million Jews to Save. Check to the Final Solution*. New York, A. S. Barnes and Company, 1975, 69.
- ³⁴ Joél Pálgi: *...és jött a fergeteg*. Tel-Aviv, Alexander, é. n., 294.
- ³⁵ PAAA, R100.892 2282. 1944. április 17. és R100.892 2283. 1944. május 31.
- ³⁶ PAAA, R100.892 2282. 1944. május 2-i, 3-ai és 26-ai jelentések.
- ³⁷ PAAA, R100.892 2282. 1944. április 24.
- ³⁸ PAAA, R100.892 2283. 1944. május 24.
- ³⁹ PAAA, R100.892 2283. 1944. június 2.
- ⁴⁰ HL, EGY M/78. 1944. november 29.
- ⁴¹ PAAA, R100.892 2283. 1944. június 14. V. ö. MNL OL, K27. 1944. május 3. 10.
- ⁴² PAAA, R100.892 2282. 1944. május 2.
- ⁴³ HL, TGY 3372. 43.
- ⁴⁴ PAAA, R100.892 2283. 1944. június 17.
- ⁴⁵ *Függetlenség*, 1944. május 9. 7.
- ⁴⁶ DEGOB, 3575.
- ⁴⁷ *Csendőrtiszt a Markóban.* Szerk. Molnár. I. m. 190–191.
- ⁴⁸ MV, 6/111. 1944. április 18. (Kiemelés az eredetiben.)
- ⁴⁹ Ravasz Éva: Ismeretlen német katonai dokumentumok a II. világhá-
- borúból. *Új Forrás*, 1975/1, 51–62, 56–57.
- ⁵⁰ BFL, XXV.1.a.1946.2218. 66.
- ⁵¹ SAK, MKPKK. 18. doboz. 4797/1944.
- ⁵² Wilhelm Schmidtsiefen SS-Hauptsturmführer.
- ⁵³ BFL, XXV.1.a.1946.197. 22. Hasonló értelemben lásd: 47, 49.
- ⁵⁴ SAK, MKPKK. 17. doboz. 3572/1944.
- ⁵⁵ MV, 6/160. 1944. május 25.
- ⁵⁶ PAAA, R100.892 2283. 1944. május 24. Korábban saját publicisztikámban tévesen a kassai rendőrséghez kötöttem ezt a dokumentumot.
- ⁵⁷ SAK, MKPKK. 15. doboz. 2139/1944. (Kiemelés az eredetiben). Az ismeretlen helyre való távozások utáni nyomozás gyakorlatához lásd: Uo. 14. doboz. 592/1944.
- ⁵⁸ *Csendőrtiszt a Markóban.* Szerk. Molnár. I. m. 278. (Kiemelés tőlem – V. L. B.)
- ⁵⁹ *Csendőrtiszt a Markóban.* Szerk. Molnár. I. m. 309. 1944. június 17-ei jelentés. Molnár könyvében vitatja Ferenczy állítását, miszerint június 20-a körül értesült Auschwitzról, és 7-e környékére teszi az értesülést, Ferenczy egy szóbeli vallomásra alapozva. Lásd: Uo. 33. Ez azonban nem oldja fel azt a problémát, hogy vajon miért hazudott volna Ferenczy Endrének. Összességében azonban nem döntő súlyú a kérdés, hiszen azt nem vitatja a szakirodalom sem, hogy Ferenczy valamikor júniusban értesült Auschwitzról.
- ⁶⁰ Szász Stessel: *Bor és tövisek Tokaj-Hegyalján*. I. m. 215.
- ⁶¹ Ungváry: *A Horthy-rendszer mérlege*. I. m. 545.
- ⁶² DEGOB, 1940.
- ⁶³ *Híven, becsülettel, vitézül! II., youtube.com/watch?v=hniOAodtEtlA*, 35. perctől. (Utolsó letöltés: 2017. szeptember 2).
- ⁶⁴ *Földrajzi enciklopédia II.* Szerk. Braham. I. m. 763.
- ⁶⁵ DEGOB, 220, 3145.
- ⁶⁶ *Senkiföldjén. Adatok, források a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról.* Szerk. Szederjesi Cecília – Tyekvicska Árpád, Balassagyarmat, Nógrád Megyei Levéltár, 2006, 176.
- ⁶⁷ DEGOB, 5.
- ⁶⁸ BFL, VII.5.e.1949.18167. 24.
- ⁶⁹ BFL, XXV.1.b.1945.3479. 4.
- ⁷⁰ YVA, T.16/47. 79.
- ⁷¹ BFL, VII.5.e.1949.18167. 23.
- ⁷² Gergely: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája*. I. m. 160. A csendőrségnél nem volt rendszeresítve a gumibot, számos vallomás szerint rendőrök is részt vettek a székesfehérvári kínzásokban.
- ⁷³ *Népbírósi közlöny*, 1946. január 12. 2.
- ⁷⁴ A korábbi különítményesek szerepéhez lásd például Bakó László esetét, aki részt vett a nyugat-magyarországi felkelésben. Színesíti azonban a képet, hogy a kassai deportálásokban kiemelkedő szerepet játszó Horváth György rendőrkapitány viszont éppen az orgoványi gyilkosok utáni nyomozásban vett részt. BFL, XXV.1.a.1946.197. 144–146. A korábbi erőszakos eljárásokhoz lásd pl. a rendőrség, különösen Hain Péter esetét: BFL, XXV.2.b.1946.4946. 4. Egyes megkínzott zsidók – főleg az illegális baloldali mozgalmak tagjai – ehhez hasonlóan már ismert csendőrségi módszerként utaltak az árammal való vallatásra. Lásd: DEGOB, 871, 1577.
- ⁷⁵ KTÁL, 1212.1.3. 15.
- ⁷⁶ *Együttélés és kirekesztés.* Szerk. Németh – Paksy. I. m. 334.
- ⁷⁷ BFL, VI.13.b. Fegyelmi iratok (1920–1944). 155. kisdoboz. Párttörténeti Intézet számára írt segédlet, 1939. május 9.
- ⁷⁸ Veszprémy László Bernát: „Leszármaszás szerinti állampolgárságát 90 napon belül igazolja!” Bepillantás

- a KEOKH kassai kirendeltségének működésébe (megjelenés előtt álló kézirat).
- ⁷⁹ BFL, XXV.2.b.1949.83053. 7. illetve oldalszám nélküli jelentés, 1944. május 7.
- ⁸⁰ Gidó: The Hungarian Bureaucracy. I. m. 650.
- ⁸¹ BFL, VII.5.c.1949.18167. 64.
- ⁸² BFL, VI.13.b.155. kisdoboz. 1640/F.1944. 1944. november 5.
- ⁸³ DEGOB, 2043.
- ⁸⁴ YVA, O.15/2695. 1.
- ⁸⁵ YVA, O.15E/1969. 1.
- ⁸⁶ Az *Endre-Baky-Jaross per*. Szerk. Karsai – Molnár. I. m. 93. Erre utalnak még a szolnoki gyűjtőtáborból közölt dokumentumok is, amelyek expliciten tiltották a kilengéseket a csendőrök számára: Molnár Judit: Az embertelenség precizitása. In: *Tanulmányok a holokausztról X*. Szerk. Randolph L. Braham, Budapest: Múlt és Jövő, 2019, 119–146, 133.
- ⁸⁷ BFL, XXV.1.a.1946.2218. 11.
- ⁸⁸ *Népbíróági közlöny*, 1946. április 27. 3. Helyesen: szolgálati utasítás. (Kiemelés az eredetiben).
- ⁸⁹ BFL, XXV.1.a.1946.841. 80.
- ⁹⁰ BFL, XXV.1.a.1946.2218. 52. Ezt Hajnácskőy maga is beismeri: 129–130.
- ⁹¹ BFL, XXV.1.a.1946.2218. 11, 52. Pécs természetesen nem volt a Délvidék része, ám Hajnácskőy irányította a délvidéki határsáv zsidóságának külön deportálását áprilisban.
- ⁹² BFL, XXV.2.b.1949.87846. 43.
- ⁹³ A szakirodalom szerint a felelős parancsnok Óriás volt. Lásd: *Földrajzi enciklopédia II*. Szerk. Braham. I. m. 772.
- ⁹⁴ BFL, VII.5.c.1949.21645. 48.
- ⁹⁵ Csősz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 199.
- ⁹⁶ Gergely: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája*. I. m. 160.
- ⁹⁷ *Híven, becsülettel, vitézül! II.*, youtube.com/watch?v=hn1OAodiEtIA, 28. perctől. (Utolsó letöltés: 2017. szeptember 2).
- ⁹⁸ PAAA, R100.892 2283. 1944. június 14.
- ⁹⁹ PAAA, R100.892 2282. 1944. május 2.
- ¹⁰⁰ MZSL, XX-C-2. D5/6. 5.1095.4, 10, 11, 15.
- ¹⁰¹ Acélné Weitzenfeld Éva: Kiskunlacházától Bergen-Belsenig. In: *Mondjátok el, mi történt! A magyarországi holokausztról. Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések*. Vál. és szerk. Rákos Imre – Szita Szabolcs – Verő Gábor, Budapest: Ex Libris Kiadó, 2004, 391–415.
- ¹⁰² BFL, XXV.1.a.1946.841. 105.
- ¹⁰³ BFL, XXV.1.a.1946.841. 77, 159.
- ¹⁰⁴ BFL, XXV.1.a.1946.2218. 177.
- ¹⁰⁵ MV, 31/52.2.
- ¹⁰⁶ KTÁL, 45.1.62. 1.
- ¹⁰⁷ MV, 9/71. 1944. augusztus 19.
- ¹⁰⁸ SAK, MKPKK. 17. doboz. 4724/1944.
- ¹⁰⁹ KTÁL, 281.1.232. 3.
- ¹¹⁰ *Függetlenség*, 1944. május 25. 4.
- ¹¹¹ *Együttélés és kirekesztés*. Szerk. Németh – Paksy. I. m. 534. (Kiemelés tőlem – V. L. B.)
- ¹¹² BFL, XXV.2.b.1949.87846. 43.
- ¹¹³ Ladislaus Löb: *Megvásárolt életek. Kasztner Rezső vakmerő mentőakciója. Egy túlélő története*. Budapest, Athenaeum, 2009. 54.; YVA, O.15R/2830. 1–2.
- ¹¹⁴ SJAN Cluj, Dos. 106/1945. 331–332, 342.
- ¹¹⁵ DEGOB, 3562.; *Földrajzi enciklopédia II*. Szerk. Braham. I. m. 1310–1311.
- ¹¹⁶ Kovács: *Embermentő közszolgák*. I. m. 117–118.
- ¹¹⁷ *Ítélet*, 1947. március 6. 16. Réti rendfokozata nem ismert.
- ¹¹⁸ YVA, O.62/161. 6–7. (lengyel, a fordításért Andrzej Buleczkának tartozom köszönettel).
- ¹¹⁹ Kovács: *Embermentő közszolgák*. I. m. 116.
- ¹²⁰ BFL, VII.5.c.1949.18167. 106, 163.
- ¹²¹ Molnár: *Csendőrök, rendőrök, hivataltok a Soá idején*. I. m. 129
- ¹²² *Ítélet*, 1946. november 21. 12.
- ¹²³ MZSL, XX-Y. D5/6. 65.1095.19.
- ¹²⁴ *Ítélet*, 1947. március 6. 16. (Bodolay); *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 107. (Nagy) és 96. (Erney).
- ¹²⁵ *Népbíróági közlöny*, 1946. július 5. 6.
- ¹²⁶ BFL, XXV.1.a.1945.5012. 16–17.
- ¹²⁷ BFL, XXV.1.a.1946.2218. 129.
- ¹²⁸ *Új Élet*, 1946. november 6. 3. és 1947. január 22. 12.
- ¹²⁹ Kovács: *Embermentő közszolgák*. I. m. 119.
- ¹³⁰ MZSL, XX-Y. D5/6. 65.1094.15. (nyilas); *Vádirat I*. Szerk. Karsai. I. m. 165 (tíltás).
- ¹³¹ SJAN Cluj, Dos. 350/1945. 114.
- ¹³² DEGOB, 36.
- ¹³³ Kovács: *Embermentő közszolgák*. I. m. 124.
- ¹³⁴ Kovács: *Embermentő közszolgák*. I. m. 122. A teljes névhez: *Rendőrségi zsebkönyv*, 23. (1943), 68.
- ¹³⁵ *Földrajzi enciklopédia II*. Szerk. Braham. I. m. 972. (Birtha); Csősz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 192.
- ¹³⁶ YVA, O.33/6781. 1–3.
- ¹³⁷ *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 289. (Krasznay), 311. (Szokolai és Ladányi); Kovács: *Embermentő közszolgák*. I. m. 118. (Lukáts) Teljes nevéhez: *Rendőrségi zsebkönyv*, 23. (1943), 74.; PAAA, R100.892 2282. 1944. május 17. (Keresztes); PAAA, R100.893 2285. 1944. július 7. (Endrődy).
- ¹³⁸ *Földrajzi enciklopédia I*. Szerk. Braham. I. m. 551.
- ¹³⁹ *Földrajzi enciklopédia I*. Szerk. Braham. I. m. 571.
- ¹⁴⁰ Végső: *Ceglédi zsidók sorsa a vész-korszakban*. I. m. 493–494.
- ¹⁴¹ BFL, VI.13.b.155. kisdoboz. 1776/F.1944. 1944. december 5.
- ¹⁴² BFL, VI.13.b.155. kisdoboz. 1626/F.1944. 1944. november.
- ¹⁴³ BFL, VI.13.b.155. kisdoboz. 1588/F.1944. 1944. szeptember-október.
- ¹⁴⁴ BFL, VI.13.b.155. kisdoboz. 1761/F.1944. 1944. november 27.
- ¹⁴⁵ BFL, VI.13.b.155. kisdoboz. 1620/F.1944. 1944. október 30.
- ¹⁴⁶ BFL, VI.13.b.155. kisdoboz. 1212/F.1944. 1944. augusztus 5.
- ¹⁴⁷ Karsai: *Holokauszt*. I. m. 251.
- ¹⁴⁸ Szekeres: *A pesti gettó megmentése*. I. m. 32. Hódosy csendőr ezredesként nyugállományba került, majd 1944 októberében reaktiválták és a magyar királyi rendőrség országos felügyelője lett vezérőrnagyi rendfokozatban.
- ¹⁴⁹ SAK, MKPKK. 13. doboz. 359/1944.
- ¹⁵⁰ BFL, VI.13.b.155. kisdoboz. 1635/F.1944. 1944. november 4. Lásd még: Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 2013, 229.
- ¹⁵¹ Szekeres: *A pesti gettó megmentése*. I. m. 32.
- ¹⁵² BFL, VI.13.b.155. kisdoboz. 1609/F.1944. 1944. október 27.
- ¹⁵³ BFL, VI.13.b.155. kisdoboz. 1811/F.1944. 1944. november 25.
- ¹⁵⁴ Szekeres: *A pesti gettó megmentése*. I. m. 233.
- ¹⁵⁵ BFL, VI.13.b.155. kisdoboz. 1640/F.1944. 1944. november 5.
- ¹⁵⁶ BFL, VI.13.b.155. kisdoboz. 1579/F.1944. 1944. december 7.
- ¹⁵⁷ *Híven, becsülettel, vitézül! II.*, youtube.com/watch?v=hn1OAodiEtIA, 28. perctől. (Utolsó letöltés: 2017. szeptember 2). A film kritikájához többek között lásd: Molnár Judit: Csak ürügy a deportálás. *Népszabadság*, 1998. december 21.
- ¹⁵⁸ Gerő András: Kommentárok és megfontolások egy diskurzushoz. *Élet és Irodalom*, 2012. szeptember 14.
- ¹⁵⁹ *Együttélés és kirekesztés*. Szerk. Németh, Paksy. I. m. 372–382.
- ¹⁶⁰ A korabeli internálás körülményeihez lásd többek között: DEGOB, 196, 469.; Politikatörténeti Intézet Levél-

tára, 672.f.123. 42. Ezek szerint rossz ellátás és kosz, illetve verések és vallások előfordultak, ám utóbbiakról főleg a zsidó internáltak számoltak be. Egyes főszozolgabírók ugyanakkor elérték, hogy területükön a helyi szegényházban internálják pl. a baloldaliakat. Ezeknek a körülményei már sokkal jobbakk voltak. Ehhez lásd: BFL, XXV.2.b.1947.9834. 21.
¹⁶¹ BFL, XXV.1.a.1946.197. 7-10, 71.
¹⁶² BFL, XXV.1.a.1946.197. 61.
¹⁶³ Karsai: *Holokaust*. I. m. 223. (Lendvai Béla); BFL, VII.5.e.1950.2021. 6-9, 76. (összes többi).
¹⁶⁴ BFL, XXV.1.a.1945.612. 50-52, 69.; YVA, O.15E/548. 1.
¹⁶⁵ Erdélyi Lajos: Sármás, Arad, 1944. szeptember. *Múlt és Jövő*, 2004/4. 34-41.

8. „LELKEK ÁLLNAK VIZSGÁLAT ELŐTT”.

ÍTELET ÉS UTÓÉLET A NÉPBÍRÓSÁGOKON ÉS NAPJAINKBAN

- ¹ *Népbíróági közlöny*, 1946. február 20. 1.
- ² BFL, XXV.1.b.1945.3479. 14-17.
- ³ Csizmadia Andor: *A magyar igazgatás fejlődése a XVIII. századtól a Tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, Akadémiai, 1976, 120.
- ⁴ Gellért Ádám: A népbíróági jog hálójában. Perújítási eljárás Hóman Bálint ügyében. *MTA Law Working Papers*, 2016/5. 1.; Hoffmann Tamás: *Post-Second World War Hungarian Criminal Justice and International Law: The Legacy of the People's Tribunals*. In: *Historical Origins of International Criminal Law*. Szerk. Cheah Wui Ling, Brussels, Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2014, 735-763.
- ⁵ Pető Andrea: *Problems of Transitional Justice in Hungary: An Analysis of the People's Tribunals in Post-War Hungary and the Treatment of Female Perpetrators*. *Zeitgeschichte* 34. (2007), 335-349, 339.

- ¹⁶⁶ *Iratok a Győr-Ménfőcsanak Megyei Levéltárból II*. Szerk. Ságvári. I. m. 98.
- ¹⁶⁷ PAAA, R100.892 2283. Judenfrage in Ungarn. 1944. május 26.
- ¹⁶⁸ A számokért lásd: Veszprémy: *Amszterdam, Auschwitz, Budapest*. I. m.
- ¹⁶⁹ *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 193.
- ¹⁷⁰ PAAA, R100.892 2282. 1944. április 17.
- ¹⁷¹ PAAA, R100.892 2282. 1944. április 24.
- ¹⁷² PAAA, R100.892 2282. 1944. április 21.
- ¹⁷³ PAAA, R100.892 2282. 1944. május 10.
- ⁶ Karsai Lászlót idézi: Hoffman: *Post-World War II Hungarian Criminal Justice*. I. m.
- ⁷ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 284.
- ⁸ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 59.
- ⁹ BFL, XXV.1.a.1945.212. 63.
- ¹⁰ *Népbíróági közlöny*, 1947. január 9. 16.
- ¹¹ Veszprémy: *Egy kisiklott falukutató*. I. m. 85.
- ¹² *Népbíróági közlöny*, 1946. április 6. 2.
- ¹³ Veszprémy László Bernát: „Ne hagyjátok őket elcipelni!” Zadravec István és a holokaust. *Sapientiana*, 2016/1, 78-91, 90-91.
- ¹⁴ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 280.
- ¹⁵ BFL, XXV.1.a.1945.3573. 111.
- ¹⁶ BFL, XXV.1.a.1946.197. 236.
- ¹⁷ BFL, XXV.1.a.1946.197. 240.
- ¹⁸ BFL, XXV.1.a.1946.197. 240-241.
- ¹⁹ BFL, XXV.1.a.1946.197. 240.
- ²⁰ BFL, XXV.1.a.1946.197. 260.
- ²¹ BFL, XXV.1.a.1945.1949. 20.
- ²² BFL, XXV.1.a.1945.395. 54-55.

- ²³ BFL, VII.5.e.1950.235. 58, 80.
- ²⁴ *Népbíróági közlöny*, 1946. február 23. 6.
- ²⁵ *Népbíróági közlöny*, 1945. december 15. 7.
- ²⁶ *Népbíróági közlöny*, 1946. február 23. 7.
- ²⁷ *Ítélet*, 1947. január 16. 15.
- ²⁸ Zinner Tibor, Róna Péter: *Szálsiek bilincsen. A Hűség Házától az Andrássy út 60-ig I*. Budapest, Lapkiadó Vállalat, 1986, 56.
- ²⁹ BFL, XXV.2.b.1949.80742. 20.
- ³⁰ BFL, XXV.1.a.1945.3039. 6, 32, 59.
- ³¹ Végső: Főispánok a népbíróág előtt. I. m. 425.
- ³² SJAN Cluj, Dos. 22/1946. 23-24.
- ³³ BFL, XXV.1.a.1946.2218. 18.
- ³⁴ BFL, XXV.2.b.1949.85100. 13.
- ³⁵ BFL, XXV.1.a.1946.1494. 6.
- ³⁶ Szerencsés Károly: *Az ítélet: halál! Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt*. Budapest, Kairosz, 2009, 337.
- ³⁷ BFL, XXV.1.a.1945.395. 4.
- ³⁸ *Népbíróági közlöny*, 1946. június 8. 11. (Kiemelés az eredetiben).
- ³⁹ *Az Endre-Baky-Jaross per*. Szerk. Karsai - Molnár. I. m. 111. (Kiemelés tőlem - V. L. B.)
- ⁴⁰ SJAN Cluj, Dos. 81/1946. 12.
- ⁴¹ SJAN Cluj, Dos. 2122/1946. 90.
- ⁴² Lásd példának okáért Uzdóczy-Zadravec István, Berend Béla rabbi vagy már említett Mérey László főispán pereit: Veszprémy: „Ne hagyjátok őket elcipelni!” I. m.; Munkácsi Krisztina: Berend Béla főrabbi népbíróági pere, *Szálsiek*, 130/6 (1996), 1525-1552.; BFL, XXV.1.a.1945.1605. (Mérey).
- ⁴³ SJAN Cluj, Dos. 81/1946. 159.
- ⁴⁴ Veszprémy László Bernát: „Nyilas rabbi” vagy különös hős? Berend Béla rabbi emlékezete. *Szombat*, 2017. július 15. <https://www.szombat.org/politika/nyilas-rabbi-vagy-kulonos-hos-berend-bela-emlekezete> (Utolsó letöltés: 2018. november 4.).
- ⁴⁵ Uo. (Berend): Veszprémy László Bernát: „Istenjászás”, embermentés. Kiket és miért mentett meg Kasztner Rezső? *Szombat*, 2017. március 2. <https://www.szombat.org/tortenelem/istenjasszas-embermentes-kiket-es-miert-mentett-meg-kasztner-rezso>. (Utolsó letöltés: 2018. november 4.)
- ⁴⁶ BFL, XXV.2.b.1945.3978. 13.
- ⁴⁷ Arhiv Republike Slovenije (Ljubljana), SI AS 1931, serija II, 0018096-0018098 (1945).
- ⁴⁸ Szerencsés: *Ítélet: halál!* I. m. 337-338.
- ⁴⁹ BFL, XXV.1.a.1945.3039. 172.
- ⁵⁰ Veszprémy: „Nyilas rabbi” vagy különös hős? I. m.
- ⁵¹ *Népbíróági közlöny*, 1946. május 18. 3.
- ⁵² Sipos: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. I. m. 135.
- ⁵³ *Népbíróági közlöny*, 1946. július 19. 3.
- ⁵⁴ *Az Endre-Baky-Jaross per*. Szerk. Karsai - Molnár. I. m. 77.
- ⁵⁵ BFL, XXV.1.a.1946.197. 4.
- ⁵⁶ Végső: Főispánok a népbíróág előtt. I. m. 449.
- ⁵⁷ BFL, XXV.1.a.1946.841. 198. (Kiemelés tőlem - V. L. B.)
- ⁵⁸ BFL, XVII.1709.1945. 219a. 3.
- ⁵⁹ MV, 31/1. 27, 28, 37. 1944. január 22.
- ⁶⁰ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 167.
- ⁶¹ BFL, XXV.1.a.1946.197. 10.
- ⁶² BFL, VII.5.e.1950.2021. 76.
- ⁶³ BFL, XXV.1.a.1946.197. 241.
- ⁶⁴ *Népbíróági közlöny*, 1946. április 13. 6.
- ⁶⁵ BFL, XXV.2.b.1949.83053. 5.
- ⁶⁶ BFL, XXV.2.b.1947.9834. 21
- ⁶⁷ BFL, XXV.1.b.1946.1045. 7.
- ⁶⁸ Czégé: Utasítottak. I. m. 125.
- ⁶⁹ BFL, XXV.1.a.1945.212. 4, 7. (Kiemelés tőlem - V. L. B.)
- ⁷⁰ *Csendőrtiszt a Markóban*. I. m. 274. (Kiemelés tőlem - V. L. B.)
- ⁷¹ MNL OL, K27. 80. 1944. június 10.
- ⁷² Michael J. Cohen: *The Truth About Churchill and the Jews*, *Ha'aretz*,

2017. január 27. <https://www.haaretz.com/opinion/.premium-the-truth-about-churchill-and-the-jews-1.5491166>. (Utolsó letöltés: 2018. november 4.) Churchill szavait cédulákon is szórták szövetséges gépek Magyarországra: Lásd: Oláh: Magyarországi légiháború. I. m. 82.
- ⁷³ *Források Budapest történetéhez. III.* Szerk. Szekeres. I. m. 537. (Kiemelés tőlem – V. L. B.)
- ⁷⁴ Veszprémy: Egy kisiklott falukutató. I. m. 80.
- ⁷⁵ PAAA, R100.894.2288. 1944. október 12. (Kiemelés tőlem – V. L. B.)
- ⁷⁶ BFL, XXV.1.a.1946.197. 5.
- ⁷⁷ BFL, XXV.2.b.1949.83053. 4–5.
- ⁷⁸ BFL, XXV.1.a.1946.4721. 22.
- ⁷⁹ *Népbírósi közlöny*, 1946. április 6. 6–7.
- ⁸⁰ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 220.
- ⁸¹ *Népbírósi közlöny*, 1946. szeptember 19. 13.
- ⁸² BFL, XXV.1.a.1946.4721. 7.
- ⁸³ BFL, XXV.2.b.1949.80742. 16–17.
- ⁸⁴ *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 45.
- ⁸⁵ BFL, XXV.1.a.1946.197. 4.
- ⁸⁶ BFL, XXV.2.b.1949.83053. 4–5.
- ⁸⁷ *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 194, 201, 206.
- ⁸⁸ *Népbírósi közlöny*, 1946. február 2. 4.
- ⁸⁹ BFL, XXV.1.b.1946.1045. 7–8.
- ⁹⁰ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 219.
- ⁹¹ *Népbírósi közlöny*, 1946. április 27. 14. és BFL, XXV.1.b.1946.1045. 18.
- ⁹² BFL, XXV.2.b.1947.9673. 3.
- ⁹³ BFL, XXV.1.b.1945.3343. 5–6.
- ⁹⁴ BFL, XXV.1.b.1947.937. 3–4.
- ⁹⁵ SJAN Cluj, Dos. 84/1946. 29–30.
- ⁹⁶ YVA, T.16/47. 61.
- ⁹⁷ Sulyok: A „zsidókérdés” megoldása. I. m. 397.
- ⁹⁸ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 196.
- ⁹⁹ BFL, XXV.1.a.1946.197. 240.
- ¹⁰⁰ Karsai: *Holokauszt*. I. m. 245–246.
- ¹⁰¹ *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 108.
- ¹⁰² HL, EGY M/172. 1944. július 20.
- ¹⁰³ Karsai: *Holokauszt*. I. m. 245. és Végző: Főispánok a népbírósi előtt. I. m. 439–440.
- ¹⁰⁴ Kovács: *Embermentő közszolgák*. I. m. 64.
- ¹⁰⁵ Varga: *Velünk éltek*. I. m. 77.
- ¹⁰⁶ http://magyarzsido.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=45:a-getto-angyala-endre-laszlo-foerzsmester&catid=4:antisemitizmus-holokauszt&Itemid=4 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)
- ¹⁰⁷ http://magyarbirlap.hu/cikk/80819/Mikent_jutalmaztak_Rakosiek_a_zsidok_ezreit_memento_fotisztet (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)
- ¹⁰⁸ *Népbírósi közlöny*, 1946. április 6. 10.
- ¹⁰⁹ BFL, XXV.1.a.1945.1605. 7.
- ¹¹⁰ *Népbírósi közlöny*, 1946. április 20. 12.
- ¹¹¹ BFL, XXV.1.a.1945.212. 47.
- ¹¹² SJAN Cluj, Dos. 81/1946. 9–10.
- ¹¹³ BFL, XXV.1.a.1946.841. 17.
- ¹¹⁴ *Népbírósi közlöny*, 1946. március 30. 11.
- ¹¹⁵ *Ítélet*, 1947. március 6. 16.
- ¹¹⁶ Molnár Judit: Zsidók és csendőrök a gettóban, gyűjtőtáborokban 1944-ben. In: *Háborús hétköznapok*. Szerk. Gyarmati – Pihurik. I. m. 229–242, 234.
- ¹¹⁷ Molnár Judit: „Ürügy a deportálás”. A csendőrök felelőssége vonása 1945 után. In: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk. Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József, Pécs–Budapest, Kronosz–MIT–ÁBTL, 2013, 332–349, 342, 348–349.
- ¹¹⁸ Kovács Zoltán András: Csendőrsors Magyarországon 1945 után. In: *Okváth Imre: Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958*. Budapest, Történeti Hivatal, 2001, 103–140, 110–111.
- ¹¹⁹ *Népbírósi közlöny*, 1946. január 19. 13.
- ¹²⁰ *Népbírósi közlöny*, 1946. január 12. 3.
- ¹²¹ HL, Personalia 179. Ellenállási röplapok pallium. „Budapest népéhez!” 1944. december 10.
- ¹²² <http://www.huszadikszazad.hu/bulvar/tudositas-a-rendorseg-igazolato-bizottsaganak-targyalasarol> (Utolsó letöltés: 2018. november 4.)
- ¹²³ *Iratok a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárból I.* Szerk. Ságvári. I. m. 83.
- ¹²⁴ Czégé: Utasítottak. I. m. 128.
- ¹²⁵ BFL, XXV.1.a.1945.4806. 270–271, 95, 97.
- ¹²⁶ BFL, XXV.1.a.1946.2218. 16. (Kiemelés tőlem – V. L. B.)
- ¹²⁷ *Az Endre-Baky-Jaross per*. Szerk. Karsai – Molnár. I. m. 69.
- ¹²⁸ BFL, XXV.1.a.1945.5126. 220. (Kiemelés tőlem – V. L. B.)
- ¹²⁹ *Az Endre-Baky-Jaross per*. Szerk. Karsai – Molnár. I. m. 69.
- ¹³⁰ *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 45.
- ¹³¹ YVA, T.16/47. 61.
- ¹³² SJAN Cluj, Dos. 44/1946. 23. (Kiemelés tőlem – V. L. B.) A periratok polgármestertként utaltak Orbánra, ez azonban nem lehetséges, ugyanis települése nem volt megyei jogú város.
- ¹³³ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 166.
- ¹³⁴ Veszprémy: „Ne hagyjátok őket elcipelni!” I. m. 90.
- ¹³⁵ BFL, XXV.1.a.1945.1605. 12.
- ¹³⁶ BFL, XXV.1.a.1945.3573. 122.
- ¹³⁷ BFL, VII.5.e.1950.2021. 79, 83.
- ¹³⁸ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 315.
- ¹³⁹ BFL, XXV.1.a.1945.1051. 99.
- ¹⁴⁰ SJAN Cluj, Dos. 22/1946. 69.
- ¹⁴¹ *Népbírósi közlöny*, 1946. április 6. 10.
- ¹⁴² *Csendőrtiszt a Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 87.
- ¹⁴³ YVA, T.16/47. 60, 66.
- ¹⁴⁴ Keresztes Csaba: A láthatatlan táborok. Rajnay Károly címzetes vezérőrnagy élete. *Sósúti Füzetek*, 2. Szerzői kiadás, 2011, 89.
- ¹⁴⁵ *Népbírósi közlöny*, 1946. május 25. 3.
- ¹⁴⁶ YVA, T.16/47. 64.
- ¹⁴⁷ BFL, XXV.2.b.1947.2093. 76. és KTÁL, 258.1.872. 61. 1944. augusztus 11.
- ¹⁴⁸ *Az Endre-Baky-Jaross per*. Szerk. Karsai – Molnár. I. m. 94–95.
- ¹⁴⁹ Ilyen esetekhez lásd különösen a vörös- és a fehérterror néhány emblemikus alakját, akik előszere-ttel dicsekedtek olyan gyilkosságokkal, amelyekhez nem, vagy nem mindhez volt közülük: ilyenek voltak a kommunista Lukács György, illetve az ellenforradalmár Prónay Pál és Héjjas Iván.
- ¹⁵⁰ BFL, XXV.1.a.1945.612. 90.
- ¹⁵¹ BFL, XXV.1.a.1945.1605. 28, 104 (idézett, szerénykedő vallomásai), illetve 12, 16, 20, 30, 84–85. (valós, aktív tettei).
- ¹⁵² *Népbírósi közlöny*, 1945. február 9. 12.
- ¹⁵³ YVA, O.84/408. 1.
- ¹⁵⁴ BFL, XXV.1.a.1946.841. 17.
- ¹⁵⁵ Sulyok: „A zsidókérdés” megoldása. I. m. 393.
- ¹⁵⁶ *Iratok a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárból I.* Szerk. Ságvári. I. m. 83.
- ¹⁵⁷ *Népbírósi közlöny*, 1946. február 9. 11.
- ¹⁵⁸ *Ítélet*, 1947. február 10. 1.
- ¹⁵⁹ BFL, VII.5.e.1950.2021. 78.
- ¹⁶⁰ Karsai – Molnár: *A magyar Quisling-kormány*. I. m. 85.
- ¹⁶¹ BFL, XXV.1.a.1946.4721. 7.
- ¹⁶² SJAN Cluj, Dos. 22/1946. 69.
- ¹⁶³ BFL, XXV.1.a.1945.4189. 41.
- ¹⁶⁴ BFL, XXV.1.a.1945.212. 12, 16, 22–23.
- ¹⁶⁵ BFL, XXV.2.b.1947.3518. 15, 31.
- ¹⁶⁶ Császár: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 194.
- ¹⁶⁷ SJAN Cluj, Dos. 106/1945. 331–332.
- ¹⁶⁸ BFL, XXV.1.b.1945.3479. 5.
- ¹⁶⁹ BFL, XXV.2.b.1949.87846. 18.
- ¹⁷⁰ BFL, XXV.1.a.1946.4721. 26, 29, 126.
- ¹⁷¹ BFL, XXV.1.b.1946.2089. 3.

- ¹⁷² Földrajzi enciklopédia II. Szerk. Brahm. I. m. 857–858.
- ¹⁷³ Csösz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*. I. m. 194–195.
- ¹⁷⁴ SJAN Cluj, Dos. 462/1945. 6.
- ¹⁷⁵ BFL, XXV.1.a.1946.5126. 3.
- ¹⁷⁶ Karsai: *Deportation and Administration in Hungary*. I. m. 115. (Kiemelés tölem – V. L. B.)
- ¹⁷⁷ http://www.nizkor.org/hweb/people/eichmann-adolf/transcripts/Testimony-Aboard/Edmund_Veenmayer-02.html. (Utolsó letöltés: 2018. november 4.) (Kiemelés tölem – V. L. B.)
- ¹⁷⁸ DEGOB, 1859.
- ¹⁷⁹ DEGOB, 99.
- ¹⁸⁰ YVA, O.84/408. 3.
- ¹⁸¹ YVA, O.84/407. 1. és Klacsmann Borbála: „It Was More Horrible than in Auschwitz”. The Comparative Analysis of the Transit Camps of Monor and Budakalász. https://www.academia.edu/37574466/It_Was_More_Horrible_than_in_Auschwitz_The_Comparative_Analysis_of_the_Transit_Camps_of_Monor_and_Budakal%C3%A1sz (Utolsó letöltés: 2018. november 4.)
- ¹⁸² YVA, VT/1950. Idézi: Diana Dumitru: *The State, Antisemitism and Collaboration in the Holocaust. The Borderlands of Romania and the Soviet Union*. New York, Cambridge University Press, 2016, 182.
- ¹⁸³ YVA, VT/1757. Idézi: Dumitru: *State, Antisemitism and Collaboration*. I. m. 1.
- ¹⁸⁴ Aaron Hass: *The Aftermath. Living with the Holocaust*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995, 186–187.
- ¹⁸⁵ Dumitru: *State, Antisemitism and Collaboration*. I. m. 186.
- ¹⁸⁶ YVA, VT/4091. Idézi: Dumitru: *State, Antisemitism and Collaboration*. I. m. 182.
- ¹⁸⁷ SJAN Cluj, Dos. 422/1945. 31.
- ¹⁸⁸ Chris van der Heijden: *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam, Contact, 2001, 217.
- ¹⁸⁹ Eichmann a *Life*-nak adott kétrészes interjújában a románokat, a szlovákokat és a magyarokat említette. Lásd: *Life*, 1960. november 28. 102, 110. Jeruzsálemi tárgyalásán a hollandokat emelte ki. Utóbbi idézi: Joseph Michman: The Controversy Surrounding the Jewish Council of Amsterdam. In: *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe 1933–1945. Proceedings of the Third Yad Vashem International Historical Conference. Jerusalem, April, 4–7, 1977*. Szerk. Yisrael Gutman, Jeruzsálem, Yad Vashem, 1979, 235–257, 237.
- ¹⁹⁰ Browning: *Ordinary Men*. I. m. 155.
- ¹⁹¹ Halmos: *Adatok Bereg és Szabolcs vármegye zsidósága történetéhez*. I. m. 91.
- ¹⁹² YVA, T.16/47. 61.
- ¹⁹³ Vádirat. Szerk. Karsai. I. m. 1:41.
- ¹⁹⁴ Karácsony Sándor: *A magyar érzéskés*. Budapest, Széphalom, 1939, 13–14, 28.
- ¹⁹⁵ Lawrence A. Blum: The Holocaust and Moral Education. *Philosophy and Public Policy Quarterly*, 15/2–3 (1995), 12–16, 14.
- ¹⁹⁶ Sander H. Lee: Primo Levi's Gray Zone: Implications for Post-Holocaust Ethics. *Holocaust and Genocide Studies*, 30/2 (2016. ősz), 276–297, 277.
- ¹⁹⁷ Idézi: Dan Stone: Who is a Perpetrator? The Changing Construction and Interpretation over Time. 1. (kézirat, a 2009-es Perpetrator Research in a Global Context berlini konferencián tartott előadás). [https://www.bpb.de/dokument/pdf/BLGDJB\[1\]_stone](https://www.bpb.de/dokument/pdf/BLGDJB[1]_stone) (Utolsó letöltés: 2018. november 4.)
- ¹⁹⁸ Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews III*. New York, Holmes and Meier, 1985, 1011.
- ¹⁹⁹ James Waller: *Becoming Evil. How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford, Oxford University Press, 2002, 186.
- ²⁰⁰ David Newbury: Understanding Genocide. *African Studies Review*, 41/1 (1998. április), 73–97, 77.
- ²⁰¹ Ervin Staub: Reconciliation after Genocide, Mass Killing, or Intractable Conflict: Understanding the Roots of Violence, Psychological Recovery, and Steps toward a General Theory. *Political Psychology*, 27/6 (2006. december), 867–894, 872.
- ²⁰² Csendőrtiszt a *Markóban*. Szerk. Molnár. I. m. 274. (Kiemelés tölem – V. L. B.)
- ²⁰³ Houwink ten Cate: Enlargement of the Circle of Perpetrators. I. m. 58.
- ²⁰⁴ Christian Gerlach: *Extremely Violent Societies: Mass Violence in the Twentieth-Century World*. Cambridge, Cambridge University Press,
- 2010, 1–8. Az érvelés az ENSZ 1948-as népirtás-definíciójára utal vissza, amely a holokausztot a népirtás-kutatások keretében illesztő modern irányzatnak az alapja. Lásd: UN Genocide Convention: The Legal Definition. In: *Genocide*. Szerk. Meierhenrich. I. m. 62–65, 62. „A népirtás azokat a tetteket jelenti, amelyeket azon intencióval követnek el, hogy teljességében vagy egészében elpusztítsanak egy nemzeti, etnikai, faji, vagy vallási csoportot...” (Kiemelés tölem – V. L. B.). Az eddigiek azonban éppen azt bizonyítják, hogy attól még, hogy nem bizonyítható az intenció, a népirtás megtörténhet, illetve a kollaborációhoz nincsen feltétlenül szükség népirtó szándékra.
- ²⁰⁵ *Talmud Babli*, Szanhedrin 37a.
- ²⁰⁶ <http://www.vatican.va/archive/cccss/archive/catechism/p3s1c1a6.htm> (Utolsó letöltés: 2018. november 4.)

NÉVMUTATÓ

I. (Szent) István, magyar király 201

Andor Elek 165, 201

Antal István 60, 72, 174

Apáthy Imre 200

Apli Verona 122, 178

Arany János 101

Arendt, Hannah 16

Bach, Alexander 210, 211

Bajcsy-Zsilinszky Endre 51, 62, 140, 181

Bajsay Ernő 66

Baky László 57, 65, 69, 72, 86, 89, 96,
138–139, 144, 152, 177, 198, 201, 219

Bánffy Dániel 62

Bangha Ernő 41

Barai Gyula 186

Barcza Béla 115, 127, 192

Baross József 131, 142

Báthory Géza 182

Batizfalvy Nándor 23

Bauman, Zygmunt 15

Beliczey Miklós 45–46

Benárd Ágoston 104

Benczúr-Ürmösy Gábor 181

Bende Mária 140

Benedek Rezső 194

Bensman, Joseph 18

Benyovszky János 60, 108

Berend Béla 178

Berendi Sándorné 109

Bernhart Sándor 103

Bethlen Béla 56, 59, 122–123, 175–176, 213

Bibó István 21

Biringer János 118

Biringer Károly 128

Bíró Géza 129

Bíró József 132

Birtha István 127, 159

Biss Andor 143

Bizony Emil 131

Bloxham, Donald 16

Bobály György 159

Bobermin, Hans 37

Bodnár Richárd 56, 77

Bodolay Endre 157–158

Boldizsár Pál 156

Borbély Kálmán 130

Borsay György 106

Bögre Sándor 153

Braham, Randolph L.

Brandt Vilmos 59, 205

Browning, Christopher 17, 23–24, 210, 212

Buda István 132

Bugarin-Horváth Pál 154

Buócz Béla 63, 147

Buzás Béla 203

Cesarani, David 16
Churchill, Winston 185
Czégé Petra 20
Czeplédi József 157
Czigány József 59, 157

Csapó Béla 64
Csatáry László 125
Csatay Lajos 72–74
Csepella József 57
Csóka László 125
Csősz László 20

Dajkovics Pál 172
Dán Dezső 177
Dárdai Ferenc 158
Dávid Erzsébet 104
Deák Leó 56, 64, 145, 176
Decleva Dénes 153
Déry György 158
Dévényi Sándorné 35
Dobosffy Aurél 126
Donáth György 68–69
Doroghi Farkas Ákos 58
Dömjén Lajos 131
Dövényi Nagy Lajos 175, 179
Dudás László 165
Duha Géza 159
Durnyi Jánosné 104

Edelsheim-Gyulai Ilona 38
Egerszegi István 104
Eichmann, Adolf 16–17, 37, 53, 74, 79–80,
82–83, 86, 133, 143, 169, 172, 208, 210
Elek Istvánné 160
Éliássy Sándor 50–52, 62, 140
Endre Józsefné 154
Endre László (alispán, belügyi államtitkár)
22, 25, 27–29, 56, 61, 72, 74, 96, 102,
104–105, 111, 113, 119, 129, 142,
148, 180, 185–186, 194, 198, 213
Endre László (csendőr) 157, 193
Endrődi Barnabás 47, 123, 126, 191
Endrődy József 159
Engel Sámuel 132

Erdélyi József 74
Erdélyi László 28
Erney László 158
Eszenyi László 43, 54

Faragho Gábor 51, 106, 167
Farkas Pál 58, 190
Ferenczy László 129, 132, 146, 148,
188–189, 194, 199–200
Fernbach Péter 64
Festetics Sándor 179
Fiala Ferenc 104
Fitzgibbon, Constantine 11
Fodor László 121
Forgács József 64
Forrás Endre 158
Frank, Anne 35
Frankó Zénó 68
Fried Lajos 141
Friedvalsky Ferenc 127
Füredi, nyomozó 172

Galántai Géza 160–161
Gálffy Lőrinc 195
Gáti (Grosz) Dániel 200
Géczi András 27
Gera József 162
Gerő András 164
Ghyczy Jenő 72
Goldhagen, Daniel J. 17
Goldstein Leó 161
Gömbös Gyula 54
Görgey Vince 194
Görög Artúr 126, 140
Grassy József 181
Grün Tibor 152
Grünbaum Dezső 132
Gusáth György 128
Günsberger Nelli 114

Gyenes-Dienes András 59, 157
Gyöngyös Endre 127, 160
Győrfi József 161
Gyurgyák János 13

Hágenhurn Ede 131
Hain Péter 60, 155, 181
Hajnácskőy László 103, 152–153, 155,
176–177, 195, 198
Halász Elemér 63, 139
Halpert Márton 156
Hamvas Endre 127, 145
Hantosi János 142
Harari, Yuval Noah 15
Hatz Ottó 62
Haynal Alajos 204
Hegyi Lajos 124
Hess Pál 27–29, 104, 172, 184–185, 188,
194, 205
Hézsér László 79
Hidassy Imre 116
Hilberg, Raul 212
Himmler, Heinrich 84
Hitler, Adolf 36, 41, 73, 83–86, 88, 107, 184
Hivessy Jenő 60
Hlatky Endre 59
Hódosy Pál 162
Hollósy Béla 141
Hóman Bálint 37
Homonnay Tivadar 58
Horthy Miklós 34, 36, 38, 53–55, 61–62,
65, 68, 71–72, 82, 84–92, 98–99, 144,
177, 179, 182, 193, 202–203, 206–207,
214, 220, 224
Horváth György 147, 173, 180, 183, 186,
188, 192
Horváth István 103
Horváth Ödön 180
Horváth Zoltán 133

Igmándy-Hegyessy Géza 65
Imrédy Béla 56–58, 66–67, 69, 72–73, 83,
93, 113, 135, 179, 219
Inczédy-Joksmann Ödön 59

Jána Gyula 43
Jancsó, budapesti rendőrfogalmazó 158
Jánossy Gyula 187

Jaross Andor 37, 58, 65, 68–69, 72, 89, 91,
96, 100, 111, 113, 120, 129, 138, 140,
160, 198, 200–201, 206
Jerabitz Imre 201
Joós Andor 61–62
Jósika János 59
Jurcsik Béla 72, 111

Kádár Ferenc 110
Kádár Gyula 62
Kállay Miklós 33–35, 38, 41, 44, 53–56, 62,
68, 71–72, 129, 220, 224
Kalotay Árpád 157
Kaltenbrunner, Ernst 84
Kanabé Sándor 206–207
Kanyó Ferenc 67
Kaposváry György 119
Karácsony Sándor 211
Karsai Elek 81
Kasztner Rezső 143, 178
Kátai Miklós 23
Kathona Mihály 206
Képiró Sándor 182
Keresztes Andor 159
Keresztes-Fischer Ferenc 33
Kesserű Lajos 21
Keszthelyi Gyula 154
Királyfalvi József 162
Kiss Mihály 172, 184, 186, 188, 207
Klein Mihály 108
Kocka, Jürgen 15
Koller Jenő 125
Kolozsvári Pál 172
Koltay László 155
Komoróczy György 78
Korányi Imre 110
Korossy Árpád 157
Kossuth Lajos 34, 111–112, 210
Kosztolányi László 24
Kovács János 164
Kovarcz Emil 177
Kováts Huba 159
Kölcsy Ferenc 123
Krasznay Pál 159
Krausz Fanni 107

Krausz Jónás 107
Krausz Simon 179
Kubissy Béla 196
Kukla Péter 65
Kun László 140
Kunder Antal 72, 134

Ladányi, detektív 159
Lanzmann, Claude 211
László Jenő 134
Lator Géza 174
Lax Chájim 209
Lee, Sander H. 211
Leitner Sándor 40
Lendvai Béla 165
Lévai Jenő 172, 178
Lieszkovszky Pál 38
Linksz Izsák 127
Losonczy Endre 128
Lozowick, Yaacov 16
Löwy Johanna 129
Lukács Endre 23
Lukáts Pál 159
Lulay Leó László 148, 200
Luther, Martin 83

Madács József 131
Mádi István 109
Magyar Dezső 159
Májay Ferenc 61
Majoros Antal 172
Makkai János 19, 62
Márai György 21
Márai Sándor 192
Markbreit Géza 114
Márky Barna 184
Maros Antal 121, 184
Marosán György 53, 177, 179
Marsall Ferenc 157, 184
Marschalkó Lajos 54, 78, 101
Marton Béla 65
Mattyasovszky Kamill 47, 184, 190
Megay László 107–108, 133
Meggyesy Lajos 107
Méhely Lajos 174

Méhes Géza 173–174, 192
Mérey László 25–26, 28–29, 61, 68–69,
88–89, 96, 120–121, 128, 194, 199, 202
Mészáros Hugó 134
Micsky Imre 154
Mihály István 125
Mikó László 59
Milotay István 19
Mocsáry Dániel 89
Mogyoróssy Imre 23
Mohay Gyula 205
Moldován Samu 209
Molnár János 154
Molnár József 26, 120, 186–187, 206
Molnár Judit 67
Móricz Zsigmond 19
Muray Lipót 204
Müller Klára 116

Nachmias, David 18
Nagy Béla 155
Nagy Endre 158
Nagy Gábor 202
Nagyselmeczy László 63
Neményi Pál 123
Nikolits Mihály 120, 192
Novak, Franz 82

Oláh György 19, 54, 172, 186
Orbán Imre 199
Óriás Oszkár 153, 177, 206
Oroszlány Endre 63

Örményi Antal 59

Pakolár Károly 105
Paksy-Kiss Tibor 184, 186, 188
Pálffy József 67
Pálgi, Joél (Nussbacher Emil) 143
Palkó István 126, 186
Pályi Pál 121, 126, 170–171, 205
Papp Béla 51
Papp Géza 196
Parádi István 158
Pászner Ferenc 114

Paszternák Sándor 36
Pásztóy Ámon 68
Pauk Anna 164, 211
Peleg (Pataki), Cvi 127, 142
Pesti Éva 35
Péterffy Jenő 150
Pethő János 191
Pető János 30, 36
Petrányi György 47, 49, 63
Pettykó János 203–204
Pfeifer Izsák 102
Pintér Arnold 196
Pirkler Ernő 191
Piukovich József 64–65, 104, 145, 173,
176, 199
Pock Józsefné 114
Pohl Sándor 175, 187–188, 194
Polák István 158
Polgár Sándor 42
Popoff Mihály 144
Porpáczy Jenő 153
Prókai János 197

R. Vozáry Aladár 40
Radnóti Miklós 213
Rajnay Károly 68, 106, 191, 199–201, 210
Rajniss Ferenc 33
Ránki György 45
Rassay Károly 62, 139
Rátz Andor 68
Rátz Jenő 55, 69, 72–73
Ravasz László 128
Réczei László 175
Réti Miklós 157
Reviczky Imre 193
Ricsóy-Uhlarik Béla 128–129
Rigó Máté 20
Róna Bernát 157
Rónai Zoltán 158
Rónaszegi János 142
Rosenbloom, David H. 18
Rosner István 195
Rotyis Péter 165, 199
Rózsa Éva 35
Ruszkiczay Imre 59

Sámi Béla 133
Sándor Jenő 23
Sánta Miklós 47, 62, 104, 114, 121, 125,
172–173, 183, 187, 190, 192, 199–200
Sárközi Ferenc 110
Sass Elemér 65
Schäffer Mihály 142
Schell Péter 69, 126
Schilling János 122–123
Schmidt Imre 178
Schmidt József 189
Scholem, Gershom 17
Schrey Ágnes 129
Sellyey Vilmos 145
Sémelin, Jacques 20
Serédi Jusztinián 129, 133
Seres Lajos 51
Shvoy Kálmán 36, 52
Shvoy Lajos 145, 150
Siménfalvy Árpád 60
Siménfalvy Sándor 23, 68
Simkó Károly 153
Solymosi János 160
Sombor-Schweinitzer József 56, 62
Soós István 58
Staub, Ervin 212–213
Styevák Mária 122
Swaan, Abram de 17

Szabó Dezső 20
Szabó Ferenc 205
Szabó Klára 61
Szálasi Ferenc 44, 53, 55, 86, 161, 176–177,
179, 181
Szarka Gyula 206
Szarvas László 201
Szász Elemér 147
Szász Lajos 72, 101
Szathmáry Lajos 192–193
Szatmári Imre 105, 124
Szehor Pál 132
Székely György 28
Székely József 205
Szendy Károly 59
Szentirmay Elemér 131

Szervácius László 110
 Szilágyi László 106
 Szirmai Rezső 194
 Szokolai, detektív 159
 Szombathelyi Ferenc 62, 104
 Szőnyi Alajos 125
 Sztójay Döme 52–57, 60–62, 65, 68–69,
 72–73, 83–84, 88, 92, 112–113, 176–177,
 180–181, 185, 198, 202, 204, 206–207

Takács Jánosné, özv. 109
 Takács József 190
 Takáts István 103
 Tamás Károly 123
 Tarpataky Zoltán 158
 Tarr Kázmér 200, 205
 Teleki Béla 67, 69
 Teleki Pál 55
 Thadden, Eberhard von 53
 Tiszarovits József 204
 Toldy Árpád 132, 176
 Tormássy-Szávits Sándor 42, 62
 Tóth Gyula 36, 42
 Tóth Imre 155
 Tóth Lajos 103
 Tóth Sándor 96
 Tömöry Jenő 43–44
 Träger Ernő 60, 134

Ujszászy István 62
 Ujváry Sándor 200
 Ungváry Krisztián 17, 81
 Urbán Gáspár 61
 Uzdóczy-Zadravec István 172, 199

Váradi József 28

Varga György 105
 Varga István 104
 Vas Miklós 191
 Vass János 160
 Veessenmayer, Edmund 33, 37, 40, 66, 81,
 84–87, 89, 92, 123, 145, 186, 207
 Végső István 20
 Verbőczy Frigyes 165
 Versényi Károly 152
 Vesza Ambrus 197
 Viczián István 29
 Vig István 160
 Vincze András 55, 96, 114, 138
 Vízváry János 96
 Vörös János 194

Waller, James 212
 Wass Albert 19, 176
 Wass Endre 176
 Weichs, Maximilian von 37
 Weinberger Izidor 152
 Weis István 19
 Weiss Manfréd 73
 Weisz Ákos 109
 Weisz Márkusz 109
 Wisliceny, Dieter 82
 Wolf (Drori) Sarolta 36

Zánkay Péterné Kundt Alice 46, 69, 73
 Zichy Ladomér 36, 72
 Zimmermann Lajos 77, 174
 Zoltán, közjegyző 193
 Zoltánfi Imre 142
 Zöldi Márton 155, 182

Zsitvay Tibor 127

1944 késő tavaszán és nyarán a lomhaságáról és inkompetenciájáról híres magyar bürokrácia mintegy félszáz nap alatt közel félmillió magyar állampolgárt szakított ki otthonából és közösségéből, fosztott meg jogaitól és vagyonától, majd deportált a megszállt Lengyelország területére, hogy ott a náci gázkamrába terelve meggyilkolják őket. Vajon milyen folyamatok vezettek ahhoz, hogy a magyar közigazgatás hajlandónak mutatkozott asszisztálni a németek tömeggyilkos terveihez? Milyen szerepet játszottak a magyar állam képviselői – főispánok, alispánok, főszolgabírók, főjegyzők, polgármesterek, a csendőrség és a rendőrség tagjai – a holokauszt történetében példátlan gyorsaságú akcióban? Kényszerpályán mozogtak, vagy lett volna lehetőségük ellenállni és megtagadni az együttműködést?

Veszprémy László Bernát könyve ideológiai elfogultságoktól mentesen, bőséges forrásanyagra támaszkodva igyekszik megválaszolni ezeket a kérdéseket. A bürokrácia és a modern népirtás kapcsolatának elemzése után a történész részletesen szól a német megszállás következményeiről, a kollaboráns közigazgatás kiépüléséről és tevékenységéről, majd a deportálásokban játszott szerepéről. Külön fejezetben elemzi a rendvédelmi szervek működését, amely máig kevésbé feltárt fejezete a magyarországi holokauszt történetének. Végül az 1945 utáni népbírószági dokumentumokat és a gyakran ellentmondásos ítéleteket elemezve, valamint a közszolgák felelősségét firtatva arra keresi a választ, mekkora mozgásterük lehetett az események során a magyar bürokrácia tagjainak.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT 2016-ban végzett a Károli Gáspár Református Egyetemen, majd az Amszterdami Egyetem holokauszt- és népirtáskutatás szakán szerzett mesterfokozatot. Jelenleg doktorjelölt az ELTE BTK Művelődéstörténet Doktori Iskoláján. Kutatási területe a politikai esztétorténet és a zsidóság története. 2016 és 2018 között a *Szombat* című zsidó folyóirat állandó munkatársa, 2017 és 2018 között a Veritas Történetkutató Intézet kutatója volt. Jelenleg a Milton Friedman Egyetem Magyar Zsidó Történelmi Intézetének tudományos segédmunkatársa, és a *neokohn.hu* nevű zsidó hírportál főszerkesztő-helyettese.

VESZPRÉMY
LÁSZLÓ BERNÁT

GYILKOS IRODÁK

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS,
A NÉMET MEGSZÁLLÁS
ÉS A HOLOKAUSZT

